

Дж. Б. Бекиров

Къырымтатар
бала эдебиятынынъ
хрестоматиясы

Къырымдевокъувпеднешир

Дж. Б. Бекиров

**КЪЫРЫМТАТАР
БАЛА
ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ
ХРЕСТОМАТИЯСЫ**

**Къырымдевокъувпеднешир
Симферополь
1998**

ББК – 83.8 я 7

Б 79

Т е р т и п э т к е н : **Джафер Бекиров**

Б 79 Къырымтатар бала эдебиятынынъ хрестоматиясы. Хрестоматия по крымскотатарской детской литературе: - Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 1998. - 352 с.

Къырым тасиль назирлиги тасдыкълады

ББК – 83.8 я 7

ISBN 5-7707-5353-6

© Къырымдевокъувпедиешир, 1998

ТЕРТИП ЭТИДЖИДЕН

Белли бир саада янғы фенни кешф этмек ичюн ильк-эвеля шу фенни тасдыклайыджы эльязмалар ве оларнын эсасында ишленильген талимат олмак керек. "Кырымтатар бала эдебиятынн хрестоматиясы" бир кунь ола шу меселенин аль олунмасына темель оладжагы шубесиздир.

"Кырымтатар бала эдебиятынн хрестоматиясы"нын тертип олунувы кырымтатар эдебияты тарихында буюк бир вакъиадыр. Бу джыйынтык кырымтатар эдебияты тарихында даа бир пытак - бала эдебияты олгъаны тасдыклайджак, озюнин варлыгы акъкъында алемге хабер береджек.

Джыйынтыккъа кирсетильген яызджы ве шаирлернин эсерлери эсасында кырымтатар тили ве эдебияты шубесиндеки талбелерге лекциялар окъулып, бу эсерлер сенелер чельтегинден кечип, энди бир джыйынтык тарзында окъуйджыларнын эллерине барып тиеджек.

Джыйынтык кырымтатар бала эдебияты фени боюнджа окъулгъан лекциялар ве бу фен боюнджа тизильген программа эсасында тертип олунды.

Халкъ агъыз яратыджылыгында бала фольклорынн эр бир нумюнеси осеяткъан несильни образлы фикир этмеге, нуткъ къабилиетинин инкишафын зенгинлештирмеге, зийресклигини арттырмагъа мейдан яраткъаны козьде тутулып, джыйынтыкнын ильки саифелери бала фольклорындан башланды. Оны саювлар, эриштирювлер, тезайтымлар, тапмаджалар, айненилер, масаллардан нумюнелер кирсетильди.

Джыйынтыккъа XIX асырынн сонъу - XX асырынн башындан та бизим куньлеримизге къадар бала эдебиятына хызмет эткен яызджы ве шаирлернин эсерлери кирсетильди. Бойле мыкъястаки кенишлик бала эдебияты илерилевинин айдынлатылувы ичюн япылды. Оларнын арасында Асан Чергеев, Усеин Шамиль Токътаргъазы, Мемет Нузет, Якъуб Шакир-Али, Джемиль Кендже, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Абдурейм Алтанълы, Амди Гирайбай, Юнус Темиркъая, Зиядин Джавтобели, Гъафар Булгъанакълы, Эюп Дерменджи, Мамут Дибакъ, Ибраим Бахшиш, Эшреф Шемъи-заде, Раим Тынчеров, Осман Амит, Абдулязиль Герайбай ве дженктен сонъки девир бала эдебиятына исселерини къошкъан шаир ве яызджыларымызнн эсерлери бардыр.

20 — 30-нджи сенелерде бала эдебияты гъаевий сафсаталар тесири алтында булунып, гъает агъыр эки юзьлю вазиятте къалгъаны, янғы инсанны тербиелев меселеси сынфий курушнен багъланып, умуминсаний ахлякий мунасебетлер четте къалып тасвириленильгени джыйынтыккъа озь аксини корьди. Бу вазият совет эдебиятында олгъаны киби бизим эдебиятымызда да озь аксини корип, тарихкъа узвий синьди. Инкъилап, коллективлештирюв, пионер, комсомол, дин хадимлеринин тасвирине багъышлангъан мевзуларда язылгъан эсер-

лерни тарихтан силип атмакъ олмаз. Чюнки бу эсерлер халкъымызнынъ белли бир девириндеки аятыны акс этип, халкънынъ вариетине чевирилъмек лязим. Эдебиятымыз тарихында аля даа толдурылмагъан бошлукъларны дигер, багъты бир девирни къаплап алгъап бошлукънен девам этмек не лязим.

Бу меселелерге аит эсерлернинъ талилини де земане эдебияты нокътаи назарындаи бакъмалы, анылатмалы.

Бу девир эдебиятында миллий меселелер, аныанелер сезилирли дереджеде устюн олгъаны да белли. Лякин сынфий кураш мевзусы балаларны бири-бирини севмеювге уйтеклегени, балаларнынъ инъкилябийлигини сиясетлейиджи этип костергени, оларнынъ гонъюллерини нефретнен хараплагъаныны талелелерге ачыкъ-айдын анылатмалы. Бу тарихий вазиятнинъ тесири балалар гонъюлине не къадар гъарезлик синъдиргенини атта о девирде языджыларнынъ озълери де аныламагъанлырыны талелелерге анылатмакъ лязим.

Бойле эсерлернинъ бираз романтик шекильде, котеринки, даима макътайыджы, шерешлейиджи рухунда язылгъаныны да девирнинъ тесириде кормели.

Аятий барлыкъларнынъ бир тарафлы айдыплатылувы, яни тек сиясетнен багълы олып, гъаевий, сынфий икътисадий козетювлернинъ бир къалыпта бакъылмасы эвельден тайин этилип, языджыларны ёлдан тайгынмасына темель азырлагъан, иджатларына бир балта ургъаныны исбатлайыджы эсерлер де джыйынтыкъкъа кирсетильди. Бойле эсерлер къырымтатар бала эдебияты тарихы насыл ёлларнен адымлагъаныны косътере биледжек бир делиль оларакъ кирсетильди.

Джыйынтыкъкъа кирсетильген эсерлернинъ серлевалары, мевзу ве мундеридже джеэтинден олгъан узвий багълылыкъ, иджадий чешитлик, текрарланувлар къырымтатар бала эдебиятынынъ илериленюнде бедий озгюнкликни къаплап алгъан бир вуджут киби, бир тарих киби козьлеримиз огюнден кечеджек. Бу эсерлерде къырымтатар бала эдебиятынынъ тарихи, бир кузгюнинъ акси оларакъ костериле. Эсерлерде рус ве озбек эдебиятынынъ тесири сечильген анылер де бардыр.

Бельки, бу джыйынтыкъта окъуйдыжымыз тарихимизде айтыладжакъ ясакъларны корип оламаз. Амма бунъа бакъмадан, окъуйдыжыларымыз тарихий мунт тесири алтында насыл эсерлер догъа бильгени акъкъында дигер бала эдебиятларындаки нумюнелернен теньештирип, бир нетидже чыкъармагъа, бала эдебиятынынъ осюв джерьянынынъ эсас себеплерини аныкълайдыгъына эминмиз.

Окъуйдыжылар бу эсерлернинъ эсасында муэллифлер насыл муим меселелерге эсасланып иджат эткенлерини ве къырымтатар бала эдебиятында яратылгъан бедий эснас насыл проблемалар тесириде илерилегенини коре биледжеклер.

Илериде бу джыйынтыкъ эсасында къырымтатар бала эдебиятыны акс эттирген ве талелелер тарафындан къуланма шекильде ишлетиледжек дерслик де языладжыгъына эминмиз. Чюнки янъы бир фенни, яни къырымтатар бала эдебияты тарихи фенининъ пейда олмасына азырлангъан менба — "Къырымтатар бала эдебияты хрестоматия"сы темель оладжакъ.

САЮВЛАР

* * *

Эвелеме, девелеме,
Деве кѳушны кѳувалама.
Аппул, уппул,
Чыкѳ да кѳуртул.

(Топлагѳан: *И.Майджы*¹)

* * *

Ине-ине, Изет ине
Бекир ине,
Шама-шара, кумюштен пара,
Стамбулдан кѳыз кельген,
Бурумчыкѳнен туз кельген,
Орул, ѳрул,
Уч да, кѳуртул.

* * *

Элеме-белеме,
Хатьме-хутьме,
Даре-дукку,
Араба кѳапу,
Зембелеге мин де, пыс!

* * *

Эльден, бельден
Бельбаш ичюн.
Сюйрю сенек
Ёлдаш ичюн,
Тавукѳ тепти,
Хораз отти,
Хан кѳызы селям этти
чыкѳмая.

(Топлагѳан: *Э.Османов*²)

1 "Ленин байрагѳы", № 11, 1985 с., январь 24.

2 "Ленин байрагѳы", № 74, 1984 с., июнь 21.

Ине

(вариант)

Ине-ине,
Изет ине,
Бекбав ине,
Бекир ине,
Шашгъайым,
Шатыргъайым,
Шатыргъайым,
Эбабилим,
Чыкъсын тилим.

Тырымтай

Эбелем — төбелем,
Тельден эки
Фырылдавукъ,
Бурма таякъ.
Таякъ деген —
Талгъы огюз.
Огюз деген —

Орьме къайыш.
Къайыш деген —
Къара джоргъа.
Джоргъа деген —
Джорум тай,
Джувурып чыкъты
Тырымтай.

Мамай берсе

Элиф, бе, те, се,
Джум, Дал, Косе,
Анем, мамайчыкъ
Берсе:
Къарнынъ ачса
Къыргъа къач,
Къырдан санъа
Къыркъ къалач.
Отуз докъузын аша,
Бирин манъа
Ал да, къач!

Он алтыдыр

Эки секиз,
Бир докъуз,
Эм йигирми,
Эм отуз.
Бешке болип,
Бир къошсанъ..

Он алтыдыр —
Инансанъ.
Инанмасанъ
Сай да бакъ,
Он алтыдыр,
О, мытлакъ.

(Топлагъан: Ф.З.Джеппарова¹)

* * *

Элемки, белемки,
Темир теки
Сексен эки бызылдавукъ,
Бозма таякъ.
Акъ къуш, кок къуш,
Бош авуз тилинъни къыс.

(Топлагъан: Ф.М.Мустафаева)

* * *

Давул такътым бойнума,
Чыкътым деве ёлуна.
Деве ёлу бик базар,
Бик базарда аюв бар.
Аюв мени къоркъузды,
Къулагъымны чынълатты.

(Топлагъан: А. Эмиралиев)

* * *

Эннан - меннан,
Таштан джонгъан,
Обачыкъ, тёпечик,
Къара юзь копечик.
Ирлик - дирлик,
Дир - канджалик,

Факъкъа - фукъкъу,
Фукъ - къанджалыкъ,
Эс - бес,
Диккай сес,
Диккай бабай,
Чыкъ та, кес.

¹ "Ленин байрагъы", № 10, 1984 с., январь 14.

* * *

Эвелеме, девелеме
Деве кѳушны кѳувалама,
Аббель, туббель
Тази, тузы,
Бербер кѳызы
Не вакѳыт чѳыкѳаджакѳ?
Яздан, буздан,
Бир авуч туздан,
Леппей чувал, чѳыкѳ.

(М. Алиевадан язылып алынды
Багъчасарайда догъды, 1910 с.)

* * *

Ине-ине, уджу дѳгме,
Бельбелине белине
Шам агъачы шатыр кечи,
Кѳоз агъачы кѳотур кечи,
Аббуль-дуббель, ярыл-юрул,
Чѳыкѳ да кѳуртул.

(Ш. Меметовадан язылып
алынды, Кѳоз кою.)

* * *

Абалама, дырбалама,
Дайым кѳызын кѳорчалама.
Ап-пул, оп-пул,
Чѳыкѳ да, кѳуртул.

* * *

Ине, ине, Изет ине,
Белиювардан бакѳыр ине,
Шам дедим — шора,
Кумюш дедим — пара,
Ал алдым, ѳл алдым,
Пырмычыкѳтан туз алдым.
Арыл, ѳрул,
Чѳыкѳ да, кѳуртул.

* * *

Элемѳ, белеме,
Чѳешча чуре,
Зенге бенге,

Араба хапу,
Тас, тус,
Анда мында
Ерге пыс.

* * *

Ина-ина, эзетина,
Бельбаби не бекир ине,
Ша маин, шатыргъайын,
Эбабилинѳ, чѳыкѳсынѳ тили.

(З. Сулеймановадан
язылып алынды)

* * *

Эбелеме, бебелеме,
Дайынѳ кѳызын тепелеме.
Аппал, уппал
Джайыл, джоюл,
Чѳыкѳ да, кѳуртул.

* * *

Элим, белим,
Тахта телим.
Сыгѳырым сагѳдым
Ичмек ичюн,
Сыгѳыр тепти,
Хораз отти,
Бульбуль санѳа
Селям этти.
Селями, селями
Кѳайда кѳалгѳан
Шу мали.

(Анифе Юнусовадан язылып
алынды, Айтодор кою.)

* * *

глдан таптым бир ине,
Вардым вердим анеме,
Анем верди бир девѳ,
Миндим кеттим дайыма.
Дайым бекмез кѳайната,
Кѳызлар кѳашыкѳ ойната,

Оп, оп, девелер
Къарасувдан келелер.
Ягълы-ягълы пителер
Алып-алып кетелер.

* * *

Баш пармакъ
Баш къарай,
Илам пармакъ
Ун элей,
Орта пармакъ
От якъа,
Аджы Ибраим
Ат бакъа,
Кичкене бебий
Къазанныъ тюрбюни къыра.

(Дж. Абдувелиев, Отаркой.)

* * *

Эвелеме, девелеме,
Деве хушу хувалама.
Эль вер, хум вер,
Эски чембер.

(Топлагъан: Ф. Сейдалиева)

* * *

Эбелеме, бебелеме,
Деве къушу къувалама,
Амба, умба,
Тутты мени къызма.
Бардым татар маллесине
Топ кельди, топ атылды,
Ал янакълы къыз урулды
Бар сёйленъиз анасына
Дева тапсын ярасына.

(Кучюк койлю Медине
Бахшынитан А. Кокиева
язып алды)

* * *

Давул такътым бойнума
Чыкътым деве ёлуна,
Деве ёлу бик базар,
Бик базарда аюв бар,
Аюв мени къоркъузыр,
Къулакъларын саркъызыр,
Антар-мантар
Чек аягъын, къантар.

(Къарасувлы Фахри
Асан огълундан
А. Кокиева язып алды)

БАЛА ШИИРЛЕРИ

* * *

Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдым торбанен,
Арабама ёлда кырылды,
Фындыкъларым тѣкюльди.
Арабаны ясармыз,
Фындыкъларны топлармыз,
Чокъ, чокъ этип ашармыз.

* * *

Топым, топ этесинъ,
Тепсем, учып кетесинъ,
Энверчикнинъ артындан
Атлап-атлап кетесинъ.

(Анафи Умеров, Заланкой.)

* * *

Къайда эдинъ, сансарчыкъ,
Биз сени чокъ кыдырдыкъ.
Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдым торбанен,
Ёлда арабама кырылды,
Фындыкъларым тѣкюльди.
Агълама сен, сансарчыкъ,
Арабанъны ясармыз,
Фындыкъларны топлармыз,
Чувалларгъа къоярмыз.

(Аким Бакиев, Къарл кою.)

* * *

Чыкъ-чыкъ, кунешим,
Къыз, къыз, сен ишим.
Орталыкълар ешерсин,
Эр кес къызгын ишлесин.

* * *

Ягъ, ягъ, ягъмурым,
Текне толсун хамырым.
Араба, араба чамурым,
Тез ягъсын ягъмурым.

Джав, джав, джавуным,
Къара тана сояйым,
Этин озюм ашайым,
Къанын кокке сачайым.

(Борю койлю Фатма къарттан
язылып алынды)

Вариант

Джав, джав, джавуным,
Балабан олсун къавуным,
Къара тавукъ сояйым,
Къаныны коккс сепейим.

* * *

— Коктен не ява?
— Кок мончакъ.
— Ерде не бар?
— Ер мончакъ.
— Къайнананъ не пишире?
— Къыйгъача.
— Ал менден бир парча.

(Зейнеп Аббасовадан язылып
алынды)

* * *

Эчкичигим бар эди,
Балалайым дер эди.
Балаласа беш олур,
Чобанларгъа эш олур!
Бир байнынъ бир огълу
Бирлеттилер эчкими.
Эки байнынъ эки огълу
Экилеттилер эчкими,
Сары эчким къартайды,
Аякълары тыртайды.
Сакъалындан тартсам да,
Алдына адым атмады,
Джанай, джанай джалпакъ
Башына киер къалпакъ,
Инанмасанъ, чыкъ да бакъ.
Береджек олсанъыз беринъиз,
Юкъары маллеге етейик.

(З.Решидов ёллагъан ве Буюк
Озенбашлы Ильяс акъайдан
язылып алынды.)

* * *

Оп, оп, девелер
Къарасувдан келелер.
Аякълары ялпакъ,
Башларында къалпакъ,
Ореке таякъ,
чуллу баш,
Инанмасанъ — чыкъ да бакъ.

Вариант

Оп, оп, девелер
Къарасувдан келелер.
Сыджакъ, сыджакъ пителер
Алып, алып кетелер.

(Залап койлю *Зодие* аптеден
язылып алынды)

Элифим бэ-едже,
Шегиртим коедже.
Кое бардым — къаймакъ едим,
Оджая бардым — чубукъ едим,
Мен чубукъны ере урдым,
Ер манъа тары верди,
Мен тарыны къуша вердим,
Къуш манъа къанат верди.
Учтым, кеттим,
Къарасувгъа еттим.
Къарасувда сувлар акъа,
Эки дюльбер чыкъып бакъа.
Буюгине селям вердим,
Кучюгине ашыкъ олдым,
Софрасында мум олдым,
Яна-яна куль олдым.

(*Меметова Шефикъадан*
язылып алынды, Къоз кою,
Судакъ районы.)

ЭРИШТИРЮВЛЕР

Оймакъ агъыз, фындыкъ бурун,
Юзюм козь, къалем къаш,
Тахта манълай,
Къабакъ баш.

* * *

Чарыкъ агъыз, чокъмар бурун,
Патлакъ козь, чатма къаш,
Араба къапу,
Сенек сапу,
Къолда ташы,
Эльде ашы,
Битли башы.

* * *

Тишсиз папу
Араба къапу
Гъыч-гъыч-гъыч.

* * *

Масал, масал мас,
Османнынъ башы таз.
Тюшер къуюгъа чыкъмаз,
Олур онъа алты ай, яз¹.

(Топлагъан: Ф.Сейдалиева)

1 "Ленин байрагы", № 84, 1984 с.

ТЕЗАЙТЫМЛАР

* * *

Бир далда эки къартал,
Бири — къарт къартал.
Бири — яш къартал.
Яш къартал
Дал къакъар,
Къарт къартал
Дал тартар.

* * *

Эр кес марамаланды,
Мен марамаланамадым.

* * *

Оджакъ башында къартанай
Чорап, шалгъа джун тарай.
Къара сыгъыр баласыны ялай,
Анам бабама чорап ямай.

* * *

Ашамалы, ичмели,
Шашмаламамалы.

(Залан койлю Умеров Анафиден язылып алынды)

* * *

Сарымсакъламалы-мы,
Сарымсакъламамалы-мы?

* * *

Къартбабам къаргъаны
Къорадан къувды,
Къоркъудан къарт къаргъа
Къанатын кърды.

* * *

Къарчыгъа къаршында
Къарылгъач къанаты
Корюнген кузь куню
Кемал, Керимни Кичкене коюнден
Кетирип, къарчыгъа къаршында
Къалдырып кеткен.

(Байдарлы Фатма Абитовадан язылып алынды)

* * *

Арпачыкъ ашлагъан
Алиме апте
Агъзына аджыткъы,
Акъ арпа алгъан.

(Бекир Мемет огълундан язылып алынды)

* * *

Ашадан гелир топал чобан,
Ясап сатар чатал сабан.
Ничюн ясап сатар топал чобан
чатал сабан?

* * *

Бизим азбарда бир чокъ ала-бота осе,
Бу ала-боталарны ала-боталаджакъсынъмы?
Ёкъса ала-боталамайджакъсынъмы?
Ала-боталаджакъ олсанъ, ала-боталат,
Ала-боталатмайджакъ олсанъ, ала-боталатма!

(Меиновдан язылып алынды)

* * *

Къайдан (юкъарыдан) эки тамла тамлай,
Бири меним манълайыма тамлай,
Бири анамнынъ манълайына тамлай.

(Байбуртлыдан язылып алынды)

* * *

Шу къаршыдаки дагъда эки тильки —
Бири эркек, бири диши.
Эркек куркю йыртыкъ тилькининъ куркюни
Диши куркю йыртыкъ тилькининъ куркюне-ми
ямамалы, ёкъса
Диши куркю йыртыкъ тилькининъ куркюни
Эркек куркю йыртыкъ тилькининъ куркюнеми
ямамалы?

(Байбуртлыдан язылып алынды)

* * *

Къыркъ къулуплы къуп,
Къулупы къыркъ къуп

* * *

Дагъ тубюнде къарт чокъракъ,
Сувуны иче чокъ топракъ,
Эм туварлар, эм къушлар,
Кийик, турна, кокюшлер,
Къурт, къарынджа, йыланлар,
Эм де дагъда оланлар,
Орманджы эвлятлары,
Орманджынынъ атлары,
Терлеп шыр сув олгъанлар,
Ёрулгъан эм солгъанлар.

* * *

Эль эльни тутар, эль де юзъни,
Юзь исе козьни тутар, козь исе сёзъни.
Козю ёкънынъ — сёзю ёкъ.
Сёзю ёкънынъ — озю ёкъ.¹

* * *

Дегирменге кирдим,
Сюрюндим, сипирильдим,
Силькиндим чыкътым².

(Ф. Сейдалиевадан язылып алынды)

* * *

Эриктен этекнен экши эрикни
Эндирген эриш Эскендер,
Эндекке энгенде, этекни эслемей
Экши эриклерни эзди, эп эзди!

* * *

Къара къаргъа
Баскъан богъа.
Уча-чапа
Санки ёргъа,
Бенек, бенек изчиклери,
Тизилерек кете къыргъа.

1 "Ленин байрагы", № 75, 1982 с.

2 "Ленин байрагы", № 84, 1986 с.

* * *

Къушчыкъ-бодене
Армут-дюгене,
Уча-бодене
Армут-егене¹.

* * *

Чаталджада топал чобан
Япар сатар чатал сабан,
Насыл япар, насыл сатар,
Чаталджада топал чобан чатал сабан?

* * *

Эмине элинде эльванен эмджеси Эреджепнинъ эрылгъан
экильген эвине энгенде, эмджеси Эреджеп Эрдживан
эништесининъ эвинде эглене экен.

* * *

Торгъай — торгъайнынъ
Козюн чокъумаз,
Чокъур исе де
Ич кимсе дуймаз.

Дуйгъанда къазармы
Онъа бир чукъур?
Адети шай онынъ
Эпси бир чокъур.

* * *

Гульге бульбуль ярашамы,
Бульбульге гуль ярашамы?

* * *

Салма салдым саангъа,
Сакъладым сардым.
Борджум бар Бешир бабайгъа,
Буюкъып бардым,
Борджумны бердим —
Бермедим, билялмадым,
Къайтып кери кетерек,
Ойгъа далдым.

¹ "Ленин байрагы", № 117, 1988 с.

* * *

Салма, салкъын сарайда
Сарувлы, сакълы,
Тапар Бешир къарт оны
Олса акъыллы¹.

* * *

Эчки пичен парчасыны
Тапты, къапты,
Сайби пенджерен
Кулип бакъты.

* * *

Огде тура джийрен ат,
Эчки артта,
Нечюн пичен къапты о,
Барда арпа?
Эчки пичен ашасын,
Аткъа — арпа.
Чюнки юкнинъ агъырын
Атлар тарта.

* * *

Эр кес марамасыны алып,
Марамаланды,
Мен марамамы алып,
Марамаланалмадым.

* * *

Йип устюнде торгъайчыкъ,
Атты аша, атты аша.

(Топлагъан: И. Османов)²

* * *

Сыкъ элек,
Сийрек элек,
Епелек, епелек,
Учь, кобелек.

(Умеров Анафиден язылып
алынды, Заланкой.)

1 "Ленин барагъы", январь 6, 1987 с.

2 "Ленин байрагъы", сентябрь 8, 1987 с.

* * *

Аранда аркъангъа
Алышкъан ат да,
Ашиме аптеден
Акъ тилеп алгъан.

(*Фатма Абитовадан* язылып
алынды, *Отаркой.*)

* * *

Бир далда эки къартал,
Дал гартар
къартал къалкъар.

* * *

Решатым, Решатым,
бабасына ошаттым,
Бабасы кеткен сонъ,
анасына ошаттым.
Ошаттым, ашаттым,
Юрегимни бошаттым.

ТАПМАДЖАЛАР

* * *

Яваш-яваш дал олур,
Ешилъ экеч, ал олур.
Тутаджакъ олсанъ, сакът тут,
Эки элинъ къан олур.

(Къырмызы дут)

* * *

Ер астында джийрен ат,
Атнынъ териси еди къат.
Соярсынъ да ашарсынъ,
Ашагъанда агъларсынъ.

(Согъан)

* * *

Сепетлерге къоюлмаз,
Базарларда сатылмаз,
Ондан да татлы шей олмаз.

(Юкъу)

* * *

Устю аран,
Асты боран.

(Элек)

* * *

Къат-къат къапыста,
Ичи толу къыырмыскъа.

(Кутан)

* * *

Копчеги ёкъ,
Арышы ёкъ,
Онъа ат да екильмей,
Къырда онынъ севдасы чокъ,
Артындан ич етильмей.

(Чана)

(Топлагъан: С.Мамутова)¹

¹ "Ленин байрагы", № 32, март 10, 1984 с.

* * *

Ташкѡ урсанъ — парланмай,
Сувгѡ тюше — парлана.
(Кягъыт)

* * *

Ярсанъ — ичи къандайын,
Ашасанъ — озю балдайын.
(Къарпыз)

(Топлагъан: С.Селяметова)¹.

* * *

Аттан юксек,
Копектен алчакъ.
(Эгер)

* * *

Эр кунъ кетер,
Еринден кочьмез.
(Саат)

(Фатма Балджыдан язылып
алынды Ялта, Дерекой.)

* * *

Бир балабан чатыр тав,
Чатыр тавнынъ астында
Аякълашкъан эки тат,
Эки татнынъ астында
Эки дане нур къую,
Нур къуюнынъ астында
Эки ишкъакъ,
Токълу астында
Ерни туткъан обур бар.

(Баш, къаш, козь, бурун, агъыз).

¹ "Ленин байрагы", № 84, июль 13, 1971 с.

Тилькининъ сыйы

Язнынъ сыджакъ бир куню экен. Ерге аякъ бассанъ, топракъ табанларынынъ пишире экен. Шу куннинъ тамам уйле вакытларында хораз, тавукъ, къаз, папий — эписи сыджакътан къачып, эв салкъынында отурып, корьгенлерини, бильгенлерини айтыша экенлер. Сёз сырасы кельгенде, папий агъызынен кокюсини тырнап, озюнинъ сувда енгиль ялдагъаныны, чоммакны яхшы бильгенини тарифлеерек:

— Эй, шимди биз сув кенарында олгъан олсакъ да.., — сёзюни битире.

Узун боюнлы къаз, якъын бир ерде сув олгъаныны ве анда истегенинъ къадар сув ичмек, ялдамакъ мумкюн олгъаныны айта. Лякин онъа кетильген ёлны айтмай. Бильмей экен.

Сувнынъ якъын ерде олгъаныны эшиткен папий аркъадашларына айланып: — Илле, кетейик, къыдырсакъ тапармыз. Эм салкъын сув ичер, эм де ювунырмыз, — деп оларны авеслендире.

Сакъыт олгъан хораз: — Ёкъ, достлар, кетмейик, джоюлырмыз, бир белягъа къалырмыз, — деп бакъса да, ич бирини къандырамай.

Булар койден чыкып къарарнен дагъ ёлуна тюшелер. Энъ огде чалкъала-чалкъала папий кетсе. Азмы кетелер, чокъмы кетелер, амма сув деген сувгъа расткельмейлер. Юре-юре ёрулалар. Бираз нефес алайыкъ деп, ёл кенарына отуралар.

Кунеш де батмагъа аз къалгъан экен. Дагъ ичинден бирден молла-тильки чыкъа. Тавукъ къоркъкъанындан эсини джоя яза. Амма молла-тильки мулайим сеснен: — Селям алейкум, агъалар, ёлунгъыз ачыкъ олсун! Огъурлар, не якъкъа я? — деп сорагъан.

Къушлар:

— Алейкум селям, молла акъай, ювунмагъа эм сув ичмеге деп чыккъан эдик, — дегенлер.

Айнеджи молла-тильки: — Къыйметли достларым, мен де ювунып темизленмек ичюн гольге кетем. Эгер мени де озъ аранныгъа къабул этсентиз, мен озюмни пек бахтлы саяр эдим, — деген.

Къаз:

— Буюрынгъыз, буюрынгъыз, молла акъам. Не ичюн къабул этмейик? Сенинъ киби бир молла акъайны арамызгъа алмасакъ, кимни аладжакъмыз? — деген.

Бунъа къувангъан молла-тильки шу дакъкъасы ёлджуларгъа къошулгъан. Молла-тильки ёлда эм кете, эм де оларны насыл бир айнеджиликнен озь ювасына чагъырып кетирмекнинъ чаресини тюшюне экен. Къушлар молла-тилькининъ яшагъан ерине якъынлашкъанда, о оларгъа мулайим, татлы сеснен: "Эй, сайгъылы мусафирлер! Анълагъаныма коре, сиз пек узакътан келесинъиз. Чокъ ёл юрсенъиз керек. Пек ёрулгъангъа ошайсынъыз. Бу ерге меним эвим якъын, ялварам, буюрынъыз, келинъиз. Менде бир геджечик мусафир олунъыз. Яхшы раатлангъан сонъ, джемаатнен ювунмагъа ярын кетермиз", — деген.

Тавукъ лафкъа къошулып:

— Сен бизге озюньни чокъ севдирдинъ, чокъ мераметли экенсинъ, молла акъай. Сенинъ теклифинъни буюк бир къуванчнен къабул этемиз, — деп джевап берген. Эр кестен зияде ёрулгъан къаз:

— Бу яхшы теклифинъни эшиткен сонъ, санъа насыл этип тешеккюр бильдиреджегимни бильмейим! — деген. Папий да башыны юкъары тиклеп сес чыкъармай, молла-тилькиге тешеккюр айткъан.

Багъ ичиндеки ёлчыкъ бою тюрюк чечеклерни ве ешилликлерни сейир эте-эте, бутюн бу джемаат молла-тилькининъ ювасына догъру ёнеген. Эр шейге шубенен бакъкъан хораз: — "Бу ягъда бир къыл бардыр", — деп молла-тилькининъ бу къадар мулайимликнен япкъан теклифине инанмагъан. Ишнинъ сонъуны тюшюнмеге башлагъан. Тамам юванынъ агъызына баргъанда, хораз токътап молла-тилькиге:

— Эй, сайгъылы молла! Сенинъ мерамет ве севгинънинъ ич де сонъу ёкътыр. Сенинъ адынъ бутюн халкънынъ агъызында сайгъынен анъыладжакътыр. Лякин, ырызлы молла акъай, бу буюк сарайгъа кирмезден эвель озюмни бу бахткъа азырламакъ ичюн бираз авада отурмагъа изин бер! — деген. Хораз сёзюни битирген сонъ, терекнинъ энъ юксек пытагъына чыкъкъан. Юва ичинде олып кечеджек алларны тюшюнип дешетленген. Айнеджи молла-тильки ёлджуларны юванынъ къапусундан ичери кирсеткен. Къапуны япып, явашча шыртыны къапаткъан, мусафирлерине бакъып: — Къана, меним къыйметли мусафирлерим. Бакъайым, сиз не ерлисинъиз, зенаатынъыз не, баба-деденъиз ким? — деген. Молла-тилькининъ бу суалине шашкъан ёлджулар эписи бир агъыздан:

— Молла акъай, биз ювунмагъа кетемиз, озь янымызгъа атта къагъыт парчачыгъы биле алмадыкъ, — деп джеваплангъанлар. Молла-тильки юксек сеснен:

— Ойле исе, сиз джайль эрифлер, бу срининъ къанунларыны бильмейсиздир. Сиз дагъда яшагъанларнынъ мемлекетинде олгъанынъызны унутманъыз? Бу мемлекетке кельген-кечкен эр бир кимсе, озюнинъ ишанчлы олгъаныны исбат этмек ичюн весикъасыны косътермеге борджлудыр. Къанун муджиби бу къабаатынъыз ичюн сизни асарлар. Эгер сизни мында коръселер, ольдюрирлер, — бойле деди де, сонъ бирден, — мен сенинъ ким олгъаныны... — деп, къазгъа уджюм эткен. Онынъ башыны аякъларынен басып, ашамакъ истеген. Буны коръген папий, къоркъып вайвалагъан. Тавукъ эсини джойып йыкългъан.

Бу вакъыт хораз авджыны джетеп кельген. Тилькини тутып багълагъанлар.

Танъ атмагъа, саба ачылмагъа башлай. Бютюн гедже чалышкъан хораз саба ачылгъанынен, къанатларыны къакъып: — Ку-ка-ре-куу! Ку-ка-ре-кууу! — деп багъыра. Молла-тильки, яткъан еринден хоразнынъ сесини эшиткенинен, къайгъылы бир сеснен: — Эй, бахытлы хораз! Меним аякъларымны чез де йибер. Сенинъ къулунъ олурым, — дей де, аякъларыны къуртара башлай.

Хораз ич бир шейден хабери олмагъан тарзда: — Эй, сайгъылы молла! Гъалиба, меним ёлдашларым сенинъ эвинъден санъа тешеккюр айтмай чыкълп кеткенлер. Лякин сен ич элем этмс. А-на, анда, бизге догъру, эки авджы даа мусафир келе:

Молла-тильки авджы сёзюни эшиткенинен, хоразнынъ лафыны болип:

- Пек яхшы, сен бир парчачыкъ сабыр этип тур, мен оларнынъ огъуне чабикче чыкълп къаршылап алайым. Ондан башкъа, эвни тапмазлар, - деп, сыптырылмагъа тырышкъан. Молла-тильки дагънынъ энъ сыкъ ерине къачкъан. Бундан сонъ, оны коръген де олмагъан.

Бир дакъкъасыны гъайып этмей хораз достларынен, молла-тилькининъ кеткен ёлунынъ акси тарафына догъру эм кете, эм де башларыны къолай къуртаргъанларына къувана экен.

Турна бабай

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир койде бир фукъаре акъай бар экен. Бу акъайда да ич де бала-чагъа олмагъан. О, озюнинъ омюр аркъадашы, Гульсюм енгенен берабер бираз тары сачып, ондан алгъан берскетинен такъан-тукъан кечине экен.

Бир йылы авалар пек ягъмурлы кече. Къарт тарыны вакъы-
тында сачып оламай. "Кеч олсун, хайырлысы олсун", деп Гуль-
сюм енгенен чѣльге чыкъа. Аз-чокъ ерни тырмалап, бир къайтым
бою ерге тары сача, амма тарылар кеч чыкъа, эм де кеч пише.

Къарт тарыларны, онынъ та кечки кузъге къалмамасы ичюн
чийлей, къол чалгъынен чала. Гульсюм енге де онынъ артындан
джурип, басым ясай. Бир къач кунъ ичинде олар орып битирелер.
Тарылар бираз басымда ятсын деп, оларны занда туталар, лякин
энди сыджакъ мемлекетлерге къайтар кунълери якъынлашкъан
турналар келе де, бу къартнынъ тарыларыны ашай да кете экен-
лер. Къарт бу ишке ич бир чаре тапып оламай.

Кунълерден бир кунъ къарт бу турналаргъа пек ачувлана,
басым янына бара да, пысып, беклеп ята. Бу арада бир къарт
турна учып келе, басымгъа къона. Пек ачыкъкъан олса керек,
къартны коръмей. Тез-тез тарыларны ашап башлай. Шай дер
экеч, къарт бу турнанынъ аягъына япышып:

— Башкъасынынъ эмегинен асралгъан тарыны ашама, вазгеч,
- дей. Бу турна да турналарнынъ энъ къарты экен, эм де дюнья
коръгенлерден бири экен. Онынъ ичюн де, онъа турналар "Турна
бабай" дей экенлер. Турна бабай къарткъа яваш айлана да:

— Айткъанынъ пек догъру, къартым, мен бу тарыларны я
саиби ёкъ, я да бир де бир байнынъ чѣльде къалгъан тарысыдыр
зан эте эдим, чюнки тарыларнынъ чѣльден джыйып алуw ве ко-
терилув вакъыты чокътан кечти. Бизим де къышлыкъ къайтар
вакъытымыз кельди. Онынъ ичюн буны ашап, ёлгъа чыкъаджакъ
олдым. Меним ашагъанымнен байнынъ чѣльде къалгъан тарысы
битмез белледим, — дей.

Къарт:

— Айткъанынъ пек догъру, амма, Турна бабай, бу тарылар
байнынъ дегиль де, менимкидир. Сен учъ айгъа етеджек боткъа-
лыкъ тарымнынъ бир айлыгъыны ашадынъ, мен бу къышны энди
не ашап кечирир экенмен? Бу ярамады да! Сени соймасам олмаз,
- деп сѣз къайтара.

Турна бабай:

— Къартым, сен мени сойма, мен сенинъ бирде-бир керегинъе
ярарман, — дей.

Къарт:

— Сенинъ киби къарт турнадан кельген ярдым не оладжакъ
я? — деп турнаны сояджакъ ола. Турна бабай ялвара-ялвара,
озюнинъ сагъ къалдырылмасыны риджа эте.

Къарт тюшюнджеге дала да, озю киби бир къартны ольдюр-
мектен не чыкъаджакъ, онынъ да баласы-чагъасы бардыр деп,
Турна бабайны соймакътан вазгече.

Турна бабай кѳувана-кѳувана учып кете. Ердѳн котерилип, кѳанатыны сильккен вакытта:

— Сагъ ол, кѳартым, мен де сенинъ бир керегинѳе ярарман, меним мемлекетим сыджакъ мемлекет, анда кельсенъ, мени тапарсынъ, сизде энди сувукъ башлай, — дей де, учып кете. Кѳарт, Турна бабайдан кѳалгѳан тарыларны белиндеки оравлы тартув сыджымынен сыкѳып багълай да, догъру эвине алып келе. Эр вакыттаки киби, корьген ве эшиткенлерини озъ кѳадынына айта.

Кѳадыны:

— Айды шуны, бир кѳарт турнанынъ ашагѳанындан кѳалгѳаны бизге де олур, не япайыкъ, кореджегимиз шудыр да, — деп джевап бере. Кѳартлар тарыларны токѳмакѳенен токѳмакѳлап бастыралар. Бундан сонъ кѳарт озю япкѳан кѳол дегирменинен бу тарыларны тѳюй этип тарта. Кѳыта-кѳыта акѳшам да тѳюй, саба да тѳюй шорба пишерелер. Кѳатты кѳыш ортасында оларнынъ тѳюйлери бир тамам бите. Не япаджакѳларыны бильмейлер. Шу арада кѳартнынъ акѳылына Турна бабайнынъ айткѳанлары тѳюше ве озъ-озюне:

— Айды, шу Турна бабайгѳа барайым, кѳыш олса да, бельки бир ярдымы тиер, — дей.

Кѳарт, куньлерден бир кунъ кѳадынынен сагѳлыкѳлашып Турна бабайны кѳыдырмагѳа кете.

Сыджакъ бир мемлекетке келе. Турна бабайны сораштырып башлай. Онѳа Турна бабайнынъ дуракъ ерини косътерелер. Турна бабай кѳартны корьгенинен таный, оны озъ ювасына алып келе, мусафир эте. Ашата, ичире, ёлда ёрулгѳан кѳарт эсини башына джыя. Не ичюн кельгенини Турна бабайгѳа анѳлата.

— Пек яхшы, биз о ишни япармыз, сизинъ киби кѳартларны олѳюмден кѳуртарармыз, — дей ве чыкѳарып онѳа бир бош кѳона бере. Турна бабай:

— Мына шу кѳонаны ортагѳа чыкѳарып: "Азыр ол, софрам!" - десенъ, — софра ашкѳа толар да кѳалыр, — дей.

Кѳарт севине-севине кѳонаны ала, лякин ёргѳунлыгѳым бираз савушсын деп, Турна бабайнынъ ювасында кѳона. Турна бабайнынъ балалары шу геджеси кѳартнынъ кѳонасыны авуштырып, онынъ ерине адий бир кѳона кѳоялар. Эртеси куню кѳарт кѳонаны алып эвине кѳайта. Эвине кельген сонъ кѳонаны ортагѳа чыкѳарып: - Азыр ол, софрам! - дей, амма софра олгѳаны киби бош кѳала. Кѳарт кене де ач кѳала. Ич бир чаре тапамай.

"Меселени Турна бабайгѳа анѳлатайым, сенинъ айткѳанынъ ялан чыкѳты", — дейим деп, кѳонаны аркѳасына ала да, кене де ёлгѳа чыкѳа.

Турна бабайгъа бара да:

— Бу сенинъ мангъа берген къонанъ меним эвиме кельген сонъ, мерафетини косътерамады. Онынъ устюнде аш дегиль, чибин биле пейда олмады, — дей.

Турна бабай чокъ тюшюнип отурмай:

— Ойле исе, мына сангъа бир эшек берейим, бу эшек акъсырдымы, онынъ бурнундан алтын тѣкюлир, — дей.

Къарт бу эшекни джетип, коюне къайта. Ёлда ёрулып, бир къуюнынъ янында токътай, эшегини суvara. Бундан сонъ, озю отурып ял ала. Бу вакъытта балалар келе де, эшекнинъ бурнуна такъ сокъып, эшекни акъсырталар. Эшек акъсыргъанда, онынъ бурнундан алтын тѣкюле башлай. Балалар аман алтынларны ала да къачалар. Къарт буны дуймай къала. Эшегини джетип, ёлуны девам эте. Эвине келе, амма эшек акъсырмай, акъсырса да, бурнундан алтын тѣкюльмей. Къарт ачувлана: — Бу Турна бабай бизни амма да алдатты, — деп эшекни Турна бабайгъа къайтарып бере. Турна бабай ишнинъ аслыны анълап: — Мен сангъа эки токъмакъ берейим де, сени бутюн белялардан къуртарайым, — дей де, ювасындан чыкъарып, эки токъмакъ бере.

— Сен не де яптырмакъ истесенъ, шу токъмакъларны яларсынъ, олар сенинъ бутюн иште олгъан эксиклеринъни ерине кетирирлер, — дей.

Къарт бу токъмакъларны алып эвине къайта.

Токъмакъларны ялай:

— Мангъа етмиш эки тюрлю аш азырлангъыз! - деп эмир эте. Шу арада ашлар азырлана, апайынен ашап-ичелер. Сонъ къарт токъмакъларны бир даа ялай:

— Айды, бар, юзь десятина ерни авдарынгъыз, анда да тары сачынгъыз! — дей. Токъмакълар барып бу ишни де япалар.

Шу йылы къартларнынъ тарылары пек бол ола. Турна бабайнынъ мемлекети пек сыджакъ олгъанындан себеп, анда ич де тары олмай экен. Онынъ ичюн Турна бабай бутюн турналарны алып келе де, къартнынъ тарыларына тюшюрип ашата. Бойлеликнен къартлар да, турналар да онгъып оселер.

Бульбуль

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир базиргян бар экен. Бу базиргянынъ къафес ичинде гузель бир бульбули бар экен.

Куньлерден бир кунь базиргян башкъа бир мемлекетке кетеджек олып тедарик коре. Бульбуль де, базиргянынъ кетеджегини дуйып, онгъа:

— О мемлскетке барсанъ, анда меним сой-акърабам бардыр, оларгъа менден селям айт, — дей.

— Пек яхшы, айтырым, — дей базиргян.

— Меним сой-акърабам о мемлскетте, фелян багъчададыр. Оларны анда тапарсынъ, — деп бульбуль базиргянгъа ерини де айта.

Базиргян ёлгъа чыкъа. Бараджакъ мемлекетине бара. Ишини битирген сонъ, бульбуль айткъан багъчаны да тапа. Бу багъчада гуль тереклери, нар агъачлары бар экен. Базиргян бу тереклернинъ устюне къонып отъкен бульбуллерни коре. Бир гуль тереги устюнде бир бульбуль эписинден гузель оте экен.

Базиргян онъа:

— Эй, бульбуль! Сизинъ къардашларыньыздан бири меним эвимде, къафес ичинде яшай. Ондан сизге чокъ-чокъ селям кетирдим, — дей.

Бульбуль буны эшиткени киби, терек тёпссинден ерге тюше де, оле.

Базиргян: — Бильген олсам, селямыны айтмаз эдим, — деп, ольген бульбульни элине алып бакъа.

— Бульбуль керчектен де ольген, — деп оны ерге ташлай. Бульбуль ольмеген экен. Базиргян оны ерге ташлагъаны киби бульбуль кене тирилип, учып кете.

Базиргян эвине къайта. Кетирген бахшышларыны къардашларына бере. Бираз вакъыт кечкен сонъ, къафестеки бульбуль ондан:

— Эй, базиргян! Меним селямымны айттынъмы? — деп сорай.

— Эгер бильген олсам, айтмаз эдим. Мен терек устюндеки бульбульге селямыньны айткъаным киби, о ерге тюшти де, ольди. Мен оны элиме алып бакътым, сонъ ерге ташладым. Ерге ташлагъанда, бульбуль кене тирилип, учты да кетти, — дей базиргян.

Шу куню къафестеки бульбуль ич бир шей ашамай. Саба ола. Бакъалар, бульбуль ольген де къалгъан.

Базиргянгъа барып:

— Бульбулинъиз ольген, — дейлер.

— Кетиринъиз, бакъайым, — дей.

Бульбульни кетирип, онъа берелер. Базиргян оны алып, бакъа. Бульбуль акъикъатен де ольген.

— Сиз оны чет бир ерге быракъынъыз, — дей.

Базиргяннынъ дегени киби, бульбульни чет бир ерге быракъалар.

О бульбуль де ольмей, учып кете, ве шай этип озъ мемлекетине къуртылып къайта.

Кябеге кеткен къашкъыр

Бир заманда бир къашкъыр бар экен. Бу къашкъыр кябеге кетеджек олып, башына бир сарыкъ сара да, ёлгъа чыкъа. Кете-кете, бир танагъа расткеле. Тана бу сарыкълы къашкъырдан къоркъып, къача.

— Къачма! Мен кябеге кетем. Сизлерни чокъ ашагъан эдим, элял этингиз мангъа, — дей онгъа къашкъыр.

— Сен къашкъырсынъ, кябеге барсанъ да, сенден аджы олмаз, ёлдан кыйтырсынъ, — деп джеваплана тана.

— Гуняхкяр олдынъ, тевбе эт, танам, — дей де о, тананен савлыкълашып ёлуны девам эте. Кете-кете эки къочкъаргъа расткеле. Къочкъарлар ондан оркип, къачалар. Къашкъыр оларгъа:

— Менден къачмангъыз. Мен шимди кябеге кетем. Сизнинъ чокъунгъызны ашагъан эдим, эляллыкъ истеп кельдим, — дей.

— Элял олсун, — деп джевапланалар къочкъарлар.

Къашкъыр оларнен де савлыкълашып кете. Кете-кете бир аткъа расткеле. Ондан да эляллыкъ истей.

— Сенден аджы олмаз, ёлдан кыйтырсынъ, — дей ат.

Къашкъыр атнен де савлыкълашып, ёлуны девам эте. Учъбеш кунъ кеткен сонъ, онынъ къарыны ачыкъа.

— Меним къайсы атам, къайсы дедем кябеге баргъан да, аджы олгъан! Мен шашкъаным, гъалиба. Къашкъырдан да аджы олсун? Бир башмакъ расткельди, озю де семиз эди, ашагъан олсам, иште сангъа кябе! Эки къочкъар расткельди, эляллыкъ истеп, оларгъа тиймедим. Бир ат расткельди, аджы оладжакъ олып, оны да ашамарым, — деп, пешман этерек тюшюне къашкъыр ве ёлундан кери къайта.

Ёл бою банаки атны расткетире. Ат меселени англап, онгъа якъынлашкъан къашкъыргъа:

— Сен мени ашайджакъсынъ. Амма ашамаздан эвель аягъыма кирген мыхны тартып ал, — дей. — Аягъыма бир мых кирди, агърысындан отлап оламарым.

Къашкъыр онгъа якъынлашкъанынен ат ойле бир тепме яндыра ки, къашкъыр чокъ вакъыт озюне келип оламай.

Азмы ята, чокъмы ята, эсини башына джыйгъан сонъ, турып кете. Ёлда къочкъарларны раскетире.

Олар да, къашкъырнынъ мерамыны англайлар ве къашкъыргъа:

— Энди англадыкъ, сен бизни ашайджакъсынъ. Сен кеткенден берли бир дамарым бар, аслы чезалмарым, — дейлер.

— Насыл дава о? — деп сорай олардан къашкъыр:

— Мен бу якъта отлайым дейим, амма аякъдашым бунъа разы олмай. Къыскъасы, къайсымыз къайда отлайджакъмыз, тапыштыралмаймыз. Сен бизге бир меджа сызда, отлап семирейик, сонъ бизни ашарсынъ, — дей къочкъарларнынъ бириси.

Къашкъыр бунъа къайиль ола. Озюнинъ къуйругъынен меджа сызмагъа башлай. Шай этип, эки къочкъарнынъ арасына кельгенде, олар экиси, эки якътан бойнузларынен къашкъырны ойле тюрттилер ки, къашкъыр тап кокке савурылды.

О, бу ерден де къуртулып, танагъа барды. Тана юкъсырап ятмакъта эди. Къашкъыр онынъ янына кельгенде тана козьлерини ача ве уркип аякълары устуне тура.

— Билем, сен мени ашамагъа кельдинъ. Меним анам ольди, шундан берли бу ерде ятып, агълайым.

Кель, къашкъыр, манъа гъамлы бир тюркю йырла, — дей. Къашкъыр козюни юмып:

— У-у-в! У-у-в! — деп улумагъа башлай.

Койдеки копеклер къашкъырнынъ улугъаныны эшитип, эписи топлашып анда чапалар. Къашкъыр козюни ачып бакъса, не корьсин — айланмасы копек толгъан!

О, табана къувет, къача. Копеклер онынъ пешине тюштилер.

Бир адам дагъдан, балта сап кескен де, оны белине къыстырып, келе ята экен. Бакъса, ёлнен бир къашкъыр чапа, онынъ пешине де бир талай копек тюшкен.

Бу адам, къашкъырдан къоркъып, къача. О ерлерде бир къоба бар экен, анда кирип сакълана. Къашкъыр да шу къобагъа келип кире. Къоба авузында турып, копеклерге атыла-атыла, оларны къайтара.

Къашкъыр къоба ичинде, озю башына сёйленип: — Бир ат расткельди, онынъ аягъына мых кирген экен. Аягъы агъыргъан, "Мыхны чыкъарып алса", — деди. Мен матюв олып, шу мыхны чыкъарайым дедим. Санки мен налбант эдим? Эки къочкъар расткельди. От отламакъчюн дава эте экенлер. Оларгъа меджа сызып бермек истедим. Манъа авузымны, бурнымны къангъа быландырмакъ неге керек эди? Бир тана расткельди. Онынъ анасы ольген экен. "Манъа бир тюркю йырла", деди. Мен кеманеджи эдимми? Ёкъса йырджы эдими де, онъа тюркю айттым? Чокъ балабан матювлик эттим".

Къоба ичиндеки киши къашкъырнынъ бу сёзлерини эшитип пек къоркъты.

Къашкъыр, кене озь башына: "Меним бу айткъанларымны бир кимсе эшитсе, тутар да сопалап ольдюрор, — иште манъа бу ллайыкъ! — деп сёйлениди.

Анавы киши, къашкъырнынъ бу сейленювинден сонъ, оны къуйругъындан тута да балта сапынен сопалап ольдюре. Сонъ, онынъ аркъасындан балабан терисини сыдырып ала ве коюне къайта.

Мусафир

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Бир заманда бир фукъаре бар экен. Бир фукъаренинъ эвине бир мусафир келип кете экен. Бу фукъаренинъ бир де бай къомшусы бар экен. Бай къомшу фукъаренинъ эвине келип кеткен мусафирден бир шейлер дуюмсырагъан.

Кунълерден бир кунъ бай къомшу фукъарсни эвине чагъыра да:

— Сен бизге ничюн кельмейсинъ, я? — деп сорай.

— Бизим киби фукъаре адамнынъ сиз киби бай бир къомшунынъ эвинде не иши олур? Биз сизге бармагъа утанамыз, — деп джевап бере фукъаре.

— Утанма сен, келип кет. Санъа софрамыздан арткъан ашны берирмиз, — дей бай.

Бир талай вакъыт кечкен сонъ бай:

— Айтса манъа, бу, сенинъ эвинъе келип кеткен адам насыл адам я? — деп сорай.

Фукъареджевап бермей. О мусафир онъа: "Мен сенинъ эвинъе келип кеткенимни, ким экенимни ич кимсеге айтма", деген экен. Шай олса да, бай оны оплап, айттыра. Фукъаре онъа кельген мусафирнинъ Хыдыр Небий экенини айта.

— Сен оны, къомшу, манъа да алып кельсе. Мен Хыдыр Небийни мусафир этмек истейим. Сен айтсанъ, о, бизге де келир, — дей бай.

Кунълерден бир кунъ Хыдыр Небий кене фукъарсенинъ эвине келе. О, къонакъбайнынъ алындан бир шейлер сезе де, онъа:

— Сен манъа бир шейлер айтаджакъ оласын амма, ничюндир, айтмагъа чекинесинъ. Сен айт, чокъ тюшюнип отурма, — дей.

Къонакъбай онъа:

— Бизим къомшу бай сизни озъ эвине мусафирликке чагъыра, — дей.

— Сен о къомшу байгъа бар да, меним келеджегимни хабер эт, — деп, Хыдыр Небий разылыгъыны бильдире.

Фукъаре байгъа барып:

— Мусафир сизге келеджек, азыр олунъыз, — дей.

Бай шу саат тедарик коре, эвлерини доната, аш-сув бакъа. Эвден ёл къапыгъа баргъандже килимлер, макъаталар тешете.

Шимди, эр шей азыр олгъан сонъ, бай Хыдыр Небийни беклеп тура. Бираз вакъыттан сонъ къапы къакъыла. Бай къарысына:

— Ай, Хыдыр Небий кельди! — деп, къапыгъа бара.

Къапыны ачып бакъса, не корьсин! Чуллу урбалы бир тиленджи кельген, аркъасында да балабан бир корюк бар.

Тиленджи байгъа:

— Мен Алла мусафири, къабул эт, — дей.

Бай ачувнен:

— Кет, мельун, мындан! Манъа шимди кыйметли бир мусафир келеджек. Джоюл! — деп, оны къува.

О демеси, бу тиленджи онынъ беклеп отургъан мусафири — Хыдыр Небий экен. Байнынъ козюне тиленджи олып корюнген.

Хыдыр Небий, аркъасындаки корюкни ерге къоя да, баса-бас корюк чекмеге башлай. Корюктен чыкъкъан ава, о мукем-мель сарайны негизинден къопарып, кокке савура. Ондан сонъ, Хыдыр Небий корюкни чёль якъкъа бурып, байнынъ андаки тюн къойларыны, туварларыны телеф эте. Бундан сонъ, мус-фир къайтып кете.

Алтын башнен хыяр баш

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир акъайнынъ бир къарысы бар экен. Оларнынъ бир де къызчыкълары бар экен. Бу къызчыкъ ай десенъ — айдан, кунъ десенъ — кунъден дюльбер экен. Къызчыкъ баягъы бир яшына келе. Мал дегенде, оларнынъ ялынъыз бир бузавчыкълары ола. Бир кунъ къызчыкъларынъ анасы хасталана ве оледжекте акъайына васиет эте:

"Эгер мен ольсем, къызчыгъымны хорлама, бузавчыгъымны онъа берирсинъ", — дей.

Кунълерден бир кунъ къызчыкъларынъ анасы оле. Бабасы къарысынынъ дегенини япа. Бузавчыкълары къызгъа бере. Лякин къызчыкъ анадан оксюз къалгъанына окюнип эр кунъ агълай. Бу вакъыт бабасы озъ-озюне:

"Бу къыз анасыны сагъынадыр, эвленсем, насыл олур экен", — дей. Эвлене. Бир къызы олгъан ярамаз бир къарыны ала. Бу къары тек озъ къызыны севе, сая, кийиндире. Огей къызыны исе, эр кунъ котеклей. Къызчыкълары чокъ хорлай. Бу къызчыкълар эр вакъыт бузав бакътырта, юнъ ишлете. Озюнинъ къызына исе, ич бир тюрюл иш яптырмай. Къызчыкъ бойле эки йыл чекише. Бутюн койнинъ халкъы бу къызчыкълары аджый. Къызчыкъларынъ

бабасы бу ишни коре, амма не айтаджагыны бильмей. Апайы оны да кьоркьуза:

Бир кунь саба эрте турып, бу кызычык кене кьолуна урчыгыны алып, бузавчыкны бакмагъа кете. Кете-кете бир озеннинъ янына барып, бузавчыкны отлата. Кызычык агълай-агълай юкляп къала ве озь анасыны тюшюнде коре.

Бу арада бузавчык озеннинъ о якъына чыкъа. Кызычык атылып тура, озенден атлайджакъ ола, амма атлап оламай. Урчугъы сувгъа тюшип кете. Не япадажгыны бильмей. Огей анасындан кьоркып, даа пек агълап башлай.

Бу озеннинъ янында да бир къартанайчык яшай экен. О къартанайчык кызычыкнынъ агълагъаныны эшите. Догъру кызычыккъа келе ве ондан:

— Не ичюн агълайсынъ, кызычыгъым, сени ким урды? — деп сорай. Кызычык козылсерининъ яшыны сюртип:

— Неге агъламайым, мен эр кунь бузав бакъам, сонъ урчукъ-нен юнь ишлейим, шимди бузавчыгъым озеннинъ о якъына кечти, барып къайтарайым дедим, урчугъым сув ичине тюшти де кетти, шимди эвге барсам, огей анам, ким биле, не къадар котеклер. Иште, онынъ ичюн агълайым, — деди.

Къартанайчык оны аджып:

— Сен онынъ ичюн агълама, кызычыгъым, мен сени бахытлы этерим, — дей. Кене де сёзюни девам этип:

— Сен, кызым, отур да, меним башымны бакъ. Мен юкляйым, меним башымдан акъ сув, ешилъ сув кетер, бу вакъыт мени уянтма. Сары сув кеткенде, мени уянтырсынъ, — дей.

— Яхшы, къартанай, ятынъыз. Мен сизни сары сув кеткенде, уянтырым, — дей кызы.

Къартанай онынъ тизине ята. Къартанайнынъ башындан акъ, ешилъ сув кете, кызычык уянтмай. Сары сув кететкъанда уянта. Къартанай бу сары сувнен кызычыкнынъ башыны джува.

— Сакъын, кызым, башынъны чезме, къайда джувдылар деп сорасалар да, айтма, — деп тенбиелей.

Кызычык эвлерине кьоркъа-кьоркъа къайта. Анасы кызынынъ кьолунда урчугъы олмагъаныны корьгиненс, сорап биле отурмай, оны котеклей.

Бир гедже эписи юкляй экенлер. Сабагъа якъын огей ана юкьудан уяна. Уяна, амма, бакъса не корьсин, къаранлыкъ эвнинъ ичи недендир ярыкълана. Атылып тура да огей кызынынъ башына бакъа. Бакъса, не — баксын, кызынынъ башы алтындан.

— Тез айт, къайдан алдынъ, сенинъ башынъны ким бойле япты? — деп, оны котеклемеге башлай. Огей анасы бу кызычыкны о къадар котеклей ки, кызычыкъ къартанайгъа берген сёзюни унутып:

Мен озен артында бузавчыгъымызны бакъа эдим. Бузавчыгъымыз озеннинъ о бир ягъына кечти, мен де оны къайтарайым дегенде, урчугъым сувгъа тюшти. Сонъ сизден къоркъып, агълап отура эдим, бир даа бир къартанайчыкъ кельди де: "Не агълайсынъ, кызым?" — деп сорады. Мен исе, урчугъымны сувгъа тюшкенини ве сизден къоркъып агълагъанымны айттым. О мени аджыды, сонъ меним башымны сары бир сувнен джувды ве явлукънен багълады да: "Сакъын башынъны чезме", — деди. Лякин башым чезилген, иште оны сиз корьдинъиз, — дей.

Бу сёзлерни эшиткен огей ана сабаны дёрт козьнен беклей. Саба ачыла. О озь кызыны бузав бакъмагъа джибере. Къолуна да бир урчукъ ве юнь бере.

— Сен де урчугъынъны сувгъа тюшюр де, агълап отур. Къартанай кельсе, алтын башынъ айткъаны киби айтырсынъ, — дей кызына.

Кызы кете. О да озен янына бара. Урчугъыны энъкъастан гъа тюшюрп, агълап башлай.

Къартанай кызыгъа келип:

— Не агълайсынъ, кызым? — деп сорай.

— Не агъламайым, урчугъым сувгъа тюшти. Огей анамдан жкъам. Шимди эвге барсам мени, ким биле, насыл котеклер, — дей кызы.

Къартанай бу кызыны таний ве меселени анълай.

— Кызым, отурда меним башымны бакъ. Башымдан акъ сув, сары сув кельгенде мени уянтма, ешилъ сув кельгенде уянтырсын, — дей кызыгъа.

Кызы къартанайнынъ башыны бакъа. Акъ сув кете, сары сув кете уянтмай. Ешилъ сув кеткенде уянта. Къартанай онынъ башыны ешилъ сувнен джува да, явлукънен байлай ве: — Буны сакъын чезме, — дей. Кызы къувана-къувана анасына келе. Бир къач афталар кече.

Анасы:

— Кызымнынъ башыны чезип бакътайым, алтынлангъан экенми? — деп, кызынынъ башыны чезе. Бир даа бакъса — не корьсин, кызынынъ башында хыярлар осип башлай. Кызынынъ башында оськен хыярларны анасы джукъа. Лякин хыярлар баргъан сайын даа зияде оселер. Иште, бунынъ ичюн, шу кызынынъ

адыны да хыяр баш деп кѡоялар. Бир кимсе о кѡызгѡа кѡулакъ асмай. Алтын баш исе, даа дюльбер ола.

Бир кунъ бу хыяр башнынъ анасы тойгѡа кеткенде, озюнинъ хыяр баш кѡзыны да алып кете. Алтын башны алып кетмей. "Мен де кетем", — дегени ичюн, оны яхшы котеклей ве эвге кѡапап ташлай. Алтын баш эв ичинде агълай-агълай отургѡанда, кене де шу кѡартанайчыкъ келе. Ондан:

— Не ичюн агълайсынъ, кѡызчыгѡым, сени кене де ынджыт-тылармы? — деп сорай.

— Огей анам бузавчыгѡымны сойды ве мени де пек яман этип урды. Онынъ ичюн агълайым. О озюнинъ хыяр баш кѡзыны тойгѡа алып кетти. Мени алып кетмеди, — дей кѡызчыкъ.

— Сен кѡзым, бузавчыгѡыннынъ кемиклерини манѡа кетир, биз оны мына бу чукъур ичине комейик, — дей кѡартанайчыкъ.

Кѡызчыкъ бузавчыгѡыннынъ кемиклерини кетире, оларны комелер, бираз вакъыт кечкен сонъ кѡартанай кемиклерни комѡген чукъурнынъ устюне бир тепме ура, о ерден бир арап атылып чыкъа.

— Яхшы кѡыз урбасы ве эки атлы бир файтон кетир, — деп кѡартанай арапкъа эмир эте.

Арап шу ерден гъайып ола, тез бир вакъыт ичерсинде кѡартанайнынъ истеклерини ерине кетире. Алтын баш кийине, файтонгѡа минип, тойгѡа кетелер. Олар ёлда хыяр башларнынъ огюз арабасынен кеткенлерини расткетирип, оларнынъ янындан отип кетелер. Хыяр башларнынъ огюз арабасы исе, джыйкылдай-джыйкылдай артта къала.

Одунджы тильки

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Койден узакъ, сыкъ дагъларда айнеджи бир тильки яшай экен. Бу тильки даима къуш эти ашап кечине экен. Ондан джаны янгъан къушлар юваларыны энъ юксек тереклернинъ тёпелерине ясап, анда къозлай ве бала чыкъара экенлер. Бундан сонъ тилькининъ къысмети кесильген. О чокъ вакъыт яры токъ, яры ач джуре экен.

Бир кунъ дагъ ичинде, ач къарынгѡа доланып джурьген вакъытта, бу тильки бир юксек терек тёпесинде къуш чивильтиси эшите. Башыны котерип тёпеге бакъа. Бакъса не корьсин, анда бир ана къуш ве бир чокъ къуш балаларыны корип, айнеджилик тюшюнип башлай. "Мен одунджы олайым да, бу къушкъа бир

айнеджилик этейим", деп тюшюне де, дагъ ичине синъип кете. Арасы чокъ кечмеден къайдандыр бир балта тапып, къайтып келе де къушкъа:

— Эй, къуш достум, манъа сенинъ юванъны бозмакъ сырасы тюшти. Мен падишанынъ дагъджысым, онынъ эмиринен дагъда низамнен одун кесем. Невбет энди сенинъ юванъ олгъан терекке кельди, — дей.

Ана къуш къоркъып:

— Джаным тильки, ялварам санъа, бу терекни кесмей тур, меним балаларым даа учаджакъ чагъына кельмедилер. Сен терекни кессенъ, он эки баламнынъ он экиси де ерге тюшип чильпарча оладжакъ. Сабийлерим ботен ерде оледжеклер. Сен падишагъа оны анылатсанъ, о меним дегениме разы олур эди. Мен беллесем, падишанынъ да балалары бардыр. Баласы олгъанлар, къуш ювасы бозмакъ истемезлер, — дей.

Айнеджи тильки:

О, бельки, сенинъ риджанъны къабул этер эди, амма мен догърудан-догъру падишанынъ озюне дегиль де, онынъ везирлеринден бирине багълым. Бу везирде бала-чагъа ёкътыр. О ёк ачувлы адамдыр. Бир шейни эмир эттими, мытлакъа япмакъ рек. Япмасанъ, джезасыны чекерсинъ. Мен, кене сенинъ инъдан, онъа бир риджа этип бакъайым. Ихтимал, дерья янар, тургъанлар, ким бильсин, бельки де, разы олур, — деп чыип кете.

Экинджи куню айнеджи тильки кене омузына балтасыны урып келе. О ана къушкъа:

— Сенинъ риджанъны везир эфендиге айттым, башта пек зияде ачувланды. Мен онъа бу он эки балалы бир къушнынъ риджасыдыр дегенден сонъ, о манъа:

— Манъа эким къуш эти ашамакъ кереклигини айтты. Бар, сен о къушкъа айт, манъа бир баласыны бермеге разы олса, о терекни кесмей турарсынъ, деп джиберди, — дей.

Ана къуш бираз тюшюнген сонъ, он эки баланынъ он экисинден де къуртулгъанджек, зайыфларындан бирини берип къуртылайым деп, бир зайыф баласыны тилькиге быракъа. Ач тильки къуш баласыны къапкъач этип ала да, башкъа бир тарафкъа кетип ашай.

Бир къач кунълер кечкен сонъ, тильки кене де терекнинъ тюбюне келип ана къушкъа:

— Сенинъ баланънынъ эти везир эфендиге етишмеди, бир баланъны даа берсенъ, везир эфенди сен яшагъан терекни кесмей тураджагъымны айтты. Эгер бермесенъ, шимди терекни кесмеге башлайджагъым, — дей.

Ана кѳуш кѳоркѳусындан кене де зайѳфча балалардан бирисини бермеге меджбур ола. Шай этип айнеджи тильки кѳушнынъ он дане баласыны ашай.

Куньлерден бир кунъ ана кѳуш кѳушлар арасында меселени анълата. Мусафирликке онъа кѳушларнынъ энъ акъыллысы келе. О кѳуш, кѳонакѳбай кѳуштан кѳач дане баласы олгъаныны сорай. Кѳонакѳбай кѳуш да, одунджы тилькининъ озъ башына мусаллат олгъаныны ве он эки баласындан он данесини ашагъаныны ве энди небет кѳалгъан эки баласына кельгенини айта.

— Алла-алла, кѳонакѳбай, озюнъ де акъылдан тонъкѳа экенсинъ, шунъа бир чаре тюшюнип тапамагъансынъ. Шу айнеджи тилькиге балаларыннынъ ашатып битиреятасынъ. Бойле этсенъ кѳалгъан эки баланнынъ ашагъан сонъ, озюнъни де сагъ кѳалдырмаз, — дей мусафир кѳуш кѳонакѳбай кѳушкѳа.

Ана кѳуш козь яшларыны тѳкип:

— Я не япайым?, — деп сорай.

— Эгер о бир даа келип де, балаларынндан бирисини даа бермесенъ, везирнинъ эмиринен терекни кеседжегим десе, бир ярым сааттен кельсенъ беририм, шимди олар юкълайлар, де. О кеткен сонъ, озюнъ ерге тюш де, чалкѳа тюшип ольген киби ят. О сени корип севинир ве кѳысметим арткѳан экен деп, ашайджакъ олур. Сен шу вакъыт онынъ козьлерини чокъучлап чыкѳар, — дей мусафир кѳуш.

Мусафир кѳуш сагълыкълашып кѳайтып кете. Чокъ кечмей, тильки кене келип кѳушкѳа:

— Везир эфенди бир баланнынъ даа бермесенъ, терекни кесемни эмир этти, — дей.

Ана кѳуш да мусафир кѳушнынъ огреткени киби:

— Шимди балаларым юкълайлар. Ярым сааттен кельсенъ, беририм, — дей.

Айнеджи тильки бунъа инанып кете. Бу вакъыт ана кѳуш ерге тюше де, кѳанатларыны кере, чѳкючининъ ача берип, ольген киби чалкѳа тюшип ята. Тильки ярым сааттен келип кѳушны коре. Олю беллей ве онъа янашып сабырнен ашайджакъ ола. Бу вакъыт ана кѳуш бирден сычрап, онынъ эки козюни де чокъып чыкѳара.

АЙНЕННИ

Ай-я, ай-я, ай, балам,
Осип бую, сен балам.
Меним кызым оседжек,
Гульбагъчада гезеджек.

Ай-я, ай-я, ай олсун,
Айлангысыз бай олсун.
Осип, буюп ол мырза,
Ят да, юкъла, сен Риза.

* * *

Багъчада кърдым салынджакъ, айненни,
Кельген, кечкен саллайджакъ, айненни.
Элине бердим оюнджакъ, айненни,
Меним огълум ойнаджакъ, айненни.
Ойнаджакъ да, юкълайджакъ, айненни.
Ай-я десем, ярашыр, айненни.

(96 яшында *Фатиме* къртийден язылып алынды,
Борю кою, Куйбышев районы.)

* * *

Гуль багъчаны долашыр, айненни.
Огълунъ олса, бир бахыттыр, айненни,
Къртайгъанда таякътыр, айненни.
Пенджеренъе къапакътыр, айненни.

Меним улум батыр

Меним улум батыр,
Чапып келеятыр,
Алты къоян, беш тавке
Алып келеятыр.

Меним балам озектсн,
Къуванаман юректен.
Юкъла, балам, юкъла,
Арув тюшмен юкъла.

Шимди анненъ келеджек

Шимди анненъ келеджек, айненни,
Бешигинъе къояджакъ, айненни.

Юкъла, балачыгъым, юкъла, айненни,
Юм козьлеринъ, гульчигим, айненни.

Ай - я десем, ярашыр

Ай - я десем, ярашыр, айненни,
Гуль багъчалар долашыр, айненни.

Гуль багъчанынъ ичинде, айненни,
Алтын бешик ярашыр, айненни.

Къазан къайнар, къашыкъ ёкъ, айненни,
Бала агълар, бешик ёкъ, айненни.

Кельген кеткен саллайджакъ, айненни,
Ай-я десем ярашыр, айненни.

Ай-я, ай-я, ай-ясы, айненни,
Не заман тиер файдасы, айненни.

Яз тиймесе, къыш тиер —
Ашыкъмасын анасы, айненни.

Ай-я, балам, юкъласын, айненни,
Къырмызы гуллер къокъласын, айненни.

Осип, буюп юрген сонъ, айненни,
Эр кес онъа сукълансын, айненни,
Меним, балам, юкъласын,
ай-я, ай-я, айненни.

(Сеитджелилова Сакибеден язылып алынды,
Балыкълава районы, Скеле кою.)

* * *

Вариант

Багъчада къурдым салынджакъ, айненни,
Кельген, кечкен саллайджакъ, айненни.
Элине бердим оюнджакъ, айненни,
Меним огълум ойнайджакъ, айненни.
Айя, айя, айя, ай,
Юкъла, балам, сен.
Огълунъ олса, бир бахыттыр, айненни,
Къартайгъанда таякътыр, айненни,
Пенджерге къапакътыр, айненни,
Къаранлыкъта чыракътыр, айненни.
Айя, айя, айя, ай,
Юкъла, балам, сен.

Айванлар не айталар.

Сыгыр

Саба кетип тоғайдан
Чечек башы отлайым.
Балачыкълар ичер деп,
Къоп-къою сют топлайым.

Къой

Чобанларнен чёллерде,
Гедже-куньдюз кезем мен.
Сют, май, эт, юнь сизлерге,
Къарап турмай берем мен.

Эчки

Такъалчыгъым уп-узун,
Шайым къойгъа озюм.
Гийме, чобан, сен манъа,
Тырмашайым къырларгъа.

Копек

Къаралтыда юрем мен,
Хырсыз кельсе, корем мен.
Тёгерекни долашып,
Бутюн гедже урем мен.

Мышыкъ

Балалар коръсе севине,
Чагъыралар звине.
Сычанларны тутам мен,
Шу дакъкъасы ютам мен.

Тавшан

Тавда, чёлде яшайым,
Морковь, хыяр ашайым.
Авджыларны корьгенде,
Титремеге башлайым.

Кирпи

Урбам меним тегенек,
Бу тегенек не керек?
Юмарланып яткъанда,
"Тийме манъа, сен!" — демек.

Аюв

Зынджырлайлар бойнумы,
Ойнаталар сопалап,
Корьдинъизми, балалар,
Чапкъанымны топаллап.

Арслан

Окюргенде давушым
Дагъны, чёлни янъгъырта.
Пек къуветли панджам бар,
Ургъан ерни дагъыта.

Тавукъ

Къакъылдайым азбарда,
Тобанларнынъ янында.
Сизге балалар, йымырта
Береджегим ярын да.

Хораз

Агъаргъанда ернен кок,
Мен багъырам: ку-ка-ре-кок!
Уянтам мен балаларны,
Пек севем мен оларны.

Папий

Сув устюнде: "Вах-вах!" деп,
Тербетилип ялдайым,
Агъыр-сабыр олсам да,
Балаларны алдайым.

Къаз

Мен папийден буюкчем,
Сувгъа къоркъмай кирем мен.
-Ыс-ыс-ыс, — деп балаларнынъ
Пешлеринден юрем мен.

Торгъай

Кузьде къушлар кочкенде,
Къышлап къалам чырылдап,
Ерни къарлар орыткенде,
Алым, достлар, пек харап.

Къарылгъач

Ювалайым сачакъта,
Язын куню сыджакъта.
Эр кунъ тюркю айтам мен,
Кузьде сизден къайтам мен.

Гогерджин

Гюрюльдеп эр кунъ саба,
Къаралтыда яшайым.
Балалар келип ем берсе,
Пек севинип ашайым.

Балкъурт

Ишим бардыр керчектен,
Бал топлайым чечектен.
Къарап турмай ишлейим,
Тийсенъ, яман тишлейим.

Чегертки

Чырылдайым бутюн яз,
Ишсиз, гъамсыз юрем мен.
Азырлыгъым ёкъ къышкъа,
Сувукъ кельди, олем мен.

Кобелек

Меним омрюм пек аздыр,
Къуванчым тск бир яздыр.
Тюшме, бала, пешиме,
Мен кетейим ишиме.

Тыртыр

Кобелектен олам мен,
Тереклерге къонам мен.
Бакъылмагъан багъчаны
Ашап-ашап онгъам мен.

Сызгырчыкъ

Сызгыра да юрем мен,
Кузьде къайтып кетем мен.
Зарар берген къуртларны,
Тутып гъайып этем мен.

Къырмыска

Чалышамыз бутюн яз,
Артель олып яшаймыз.
Ерге ашайт толдуруп,
Къышта раат ашаймыз.

Йыл дёнюми

(Бир пердели йырлы пьеса)

Иштирак этиджиляр:

Къ а р т б а б а — Э с к и й ы л .

Къ ы ш
Ба а р ь
Я з
К у з ь

Къарт бабанынъ огуллары.

Январь	Июнь	Къарт бабанынъ торунлары.
Февраль	Июль	Башларындаки къалпакъларын-
Март	Август	да адлары язылгъан. Октябрь ве
Апрель	Сентябрь	Майыс айларынынъ урбалары
Май	Октябрь	къызыл ренкте. Башларында
Ноябрь	Декабрь	къызыл ресимлери бар.

Яш оғланчыкъ — Яны йыл.

Биринджи корюниш

Перде ачылгъанда: буюк оданынъ ортасында бир тахта устюнде Эски йыл отургъан; диварда буюк бир чалар саат он бир бучукъны косътере. Эски йыл бир озю.

Эски йыл — Мен январьда яшамагъа башладым.
 Бу дюньяда он эки ай яшадым.
 Ах, къартайдым, бельден такъат кесильди,
 Пенджерен: "Энди кет!" — деп сес кельди.
 Диварда саат чалмаз бугун он эки,
 Сагълыкълашып етиширим мен бельки.
 Эвлятларым, етишинъиз тез мында!
 Бир сёзюм бар, омюримнинъ сонъунда.

Экинджи корюниш

(Къартнынъ оғуллари ве торунлары чапышып кирелер)

Эски йыл — Эй, балларым, манъа эджель якълаша.
 Меним тахтым бир балагъа авуша.
 Бирер-бирер манъа эсап беринъиз:
 Халкъларгъа сиз насыл хызмет эттинъиз?

Къыш — Мен бир къышым, сувукъым, чатлама аяз.
 Къара ерни мен орыттим ап-пакъ без.
 Аккъан сувны токътатыр, къурдым копюр,
 Шу копюрден эмекчи халкълар отер.

Эски йыл — Ах, сен гузель шей якъансынъ, оғлум.
 Я бу янынъдаки балачыкълар кимлер?

Къыш — Олар меним оғулларым.

Эски йыл — Адлары не?

- Къ ы ш — Бунынъ ады Декабрь, бунынъ — Январь,
бунынъ исе — Февраль.
- Э с к и й ы л — Ах, торунчыкъларым, торунчыкъларым,
Келинъиз меним яныма (*башларыны сыйпар*).
Сонъ, сен не яптынъ, Бааръ? Айт бакъайым.
- Б а а р ь — Къалын къарны, сувукъны гъайып эттим,
Оны корип къуванды оксюз, етим.
Ешилленди багъ-багъча, чѣль эм тогъай,
Йырлар энди токътамай чочамий торгъай.
Чешит тюрю чечеклер къокъып тура.
Кунеш онъа сыджакъны кунъ-кунъден ура.
Айван, инсан, къуш-къуртлар ишке дала.
Чѣльде чобан къой бакъып, къавал чала.
- Э с к и й ы л — Сенинъ къач баланъ бар?
- Б а а р ь — Учъ дане.
- Э с к и й ы л — Адлары не?
- Б а а р ь — Адлары Март, Апрель, Майыс.
- Э с к и й ы л — Бу Майыс деген огълунъа не ичюн
Къызыл урба кийсеттинъ?
- Б а а р ь — Онынъ къызыл урба кийгенининъ себеби —
бутюн дюнья эмекдарларынынъ буюк бай-
рамы олгъан кунъде догъгъаны ичюндир.
- Э с к и й ы л — Эбет, огълум, билем мен, билем. О кунъ бу-
тюн дюнья эмекдарларынынъ озъ акълары-
ны талап этип чыкъкъан кунълеридир.
(*Язгъа чевирилип*) Я сен, огълум, Яз, не
яптынъ?
- Я з — Сыджакълаттым ер юзюни кереги киби,
Экинлернинъ, багъчанынъ кельди эби.
Экин пише чѣллерде, чалынып тура,
Басым, черен этелер сыра-сыра.
Бастырмагъа сонъра халкъ ондыргъа къоя
Бутюн дюнья къуванып отъмекке тоя.

Хызмет этип, халкъ чёльде ёрула, тала,
Къушлар къозлап ювада чыкъара бала.

Эски йыл — Сенинъ огъулларынънынъ адлары не?

Яз — Адлары Июнь, Июль, Августтыр.

Эски йыл — Келинъиз, торунчыкъларым, отурынъыз яны-
ма (*Торунларынынъ башларыны сыйпап се-
ве*). Энди сен башла, Кузь! Сен не эттинъ?

Кузь — Ягъмур ягъа, кок агълай, ссртее ава,
Кунъ къыскъара, ель эсе, гузеллик сава.
Эр кес къышлыкъ азырлай, эвге ташый,
Бойле эте тедарик къарты, яшы.
Япракъ къурып сарара, чёллерде когет,
Къушлар дейлер, кетмеге вакъыт, эльбет,
Мектеплерде балалар топлашалар,
Окъув-язув бильмеге чалышалыр.

Эски йыл — Сенинъ балаларынънынъ адлары не, огълум?

Кузь — Бу бирисининъ ады — Сентябрь, бу бириси —
Октябрь, о бириси де Ноябрь.

Эски йыл — Я бу Октябрь деген ортанджы огълунъа не
ичюн къырмызы урба кийсеттинъ?

Кузь — Бу огълум Советлер экимieti мейдангъа
кельген куню догъды, онынъ ичюн урбалары
къырмызы.

Эски йыл — Эбет, о куню ишчи ве койлюлер, капита-
лизмни енъип, чокъ асырлардан берли пади-
шалыкъ зулумы астында инълеген мазлум
халкъларны азат эткен кунъдир.
Севимли огъулларым ве торунчыкъларым!
Энди бизге эпимизге кетмек керек. Мен
эпинъизни динъледим. Вазифелеринъизни
эпинъиз керсги киби япкъансынъыз... Энди,
эвлятларым, саат он экиге бир къач дакъкъа
къалды. О дакъкъаларны бош кечирмемек

ичюн бир парча ойнантыз, торунчакълауым
(торунлар бир-бирлерининг эллеринден ту-
тып алкъаланалар. Ортагъа Къыш, Ыларъ,
Яз ве Кузь тюшелер. Чалгъы кыран авы-
сыны чала. Булар эписи йырлап ойналар.
Эски йыл отургъан еринден оларни бун-
лей, сейир эте. Саат он экинн чалш. Оюн
токътай. Эски йыл еринден яваш-яваш
тура.)

Учюнджи корюниш

(Яш огъланчыкъ къияфетинде Янъы йыл кирип келе).

Эски йыл — Иште санъа бу тахтым хайырлы олсун!
(Янъы йыл келип, Эски йылынъ ерине отура.)
Халкънынъ хатри хош олып, дюнья ошъакъ.
Мен къартайдым, эвлядым, кетеджетим.
Буну санъа сымарыш этеджегим.
Окъут халкъны, козюн ач, джайлтих кетсе.
Яман-яхшы айырып, акълы етсин.
Сач-сакъалым агъарды, букленди батим.
Олюм кельди, къалтырай аягъым-этим.

Янъы йыл — Коктен энни мен ерге, миндим тахтъа.
Бакъып тааджип этем мен, дёрт бир кыгъа.
Халкъкъа бахт кетирдим, эм берекет,
Энди дюнья олмайджакъ ич атекет.
Халкълар раат яшайджакъ къысмет-къымсыз.
Онынъ ичюн олманъыз ич разтсыз.
Балалар эписи окъуйджакъ, къарап тутмай.
Догъру ёлнен кетеджек, армай-татмай.
Бир кунъ ола, бар дюнья байрам этер.
Капиталист дюньясы ёкъ олып кетер.
Ал байракънынъ тюбюнде азат халкълар
Уриетни, урьлюкни эбедий сакълар.

("Интернационал" чалына. Эски йыл яваш-
яваш чыкъа. Онынъ артыннан балаларъ ве
торунлары чыкълар. Янъы йылынъ ачын-
да ялынъыз Октябрь, Маймы айлар кала.)

Перде эне.

Тильки ве кьоан

Тильки эви кьардан, буздан турушы,
Кьоан эви бир терекнинь кьувушы.
Баарь кельди — тильки эви мырады,
Шашкьанындан тап башыны тырнады.

Тутып алды тильки кьоан эвчигин,
Кьоан агълай, бильмей эм нишлейджегин.
Кьоан деди: "Джаным кьашкьыр, ярдым эт,
Бир тилькичик этти эвим алскет!"

Кьоан, кьашкьыр етсклешип кеттилер,
"Тез чыкь тильки бу кьобадан", дедилер.
Тильки бирден яман-яман джекирди,
Кьашкьыр кьачты, кьоан тавгъа секирди:

"Не агълайсынъ?" — деди аюв кьоангъа, —
Кель экимиз тез барайкь кьобагъа!
Кельген буюк аюв деди: "Эй, тильки,
Кьоан эви насыл олды! Сенинъки?"

Аюв кьоркьып тилькичикнинь сесинден
Кьачып кетти, кьоан тюшти пешинден:
Кьоан кене агъламагъа башлады,
Бойле этип чокь вакъытлар яшады.

Бир кирпичик расткельди бу кьоангъа,
Деди: "Не ичюн сен агълайсынъ? Айтса!"
Кьоан айтты эп башына кельгенин,
Насыл эвин тилькичикке бергенин.

Кирпи деди: "Корьсет манъа тилькини,
Шимди барып чанъгъытайым тютюнни.
Баргъандан сонъ кьобачыкькьа кирпичик,
Шай джекирди: "Тез ярамаз мындан чыкь!"

Кескин уджлу инелернен санчарман,
Бу эвчикни парлап, бозып ачарман!"
Тилькичикнинь кьоркьудан кьан, тер тюшти юзюне,
Чыкькьан бою сапланды кирпичикнинь устюне.

Кьачып кетти тавларгъа, аякълары бутюн кьан,
Бойле этип кьуртулды бу белядан шу кьоан.
Энди кьоан эвчигинде шень яшай,
Кирпичикни корьген сайын алгъышлай!

(1883-1914)

О недир?

Бундан сонъра онсыз аят олмаяджакъ,
Онынъ иле ачылан гуль солмаяджакъ,
О олан ерде зулума ер къалмаяджакъ,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

Нерде олса, онынъ иледир саадет,
Эр шейден артыкъ онъа вардыр риает,
Онсыз миллет махв оладжакътыр, ниает,
О — окъувдыр ки, инсанларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, миллетнинъ ксмалыдыр!

Онынъле япылды телефон, телеграф,
Демир ёллар, пароходлар, тюрю низам,
Онынъ ичюн яратмыш бизлери табиаат,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

О кесер тамарыны эр зиллетин,
Ер гидер дини ве ислямиети,
Дирегидир семаларнынъ ве ернинъ,
О битирир керегини эр миллетин,
О — окъувдыр ки, инсаннынъ кемалыдыр,
О илимдир ки, миллетнинъ малыдыр.

Дюнья онынъ элинде дёнер — доланыр,
Джумле халкъы кенди элинде къулланыр,
Онсыз адам нерее варса хорланыр,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

Америка онынъле къазанды шурет,
Авропалы олды бар дюньяя ибрет,
Недир электрик, аджайип бир къувет,
О — окъувдыр ки чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

Одыр бизим раат олмамыза ссебеп,
Чалышырсакъ, оны bize верир мектеп,
Фенден эйи олмаз ич бир башкъа меслек,
О — окъувдыр ки, чоджукларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

(1906)

Окъумакъ истер!

Юдже султаным,
Дерде дерманым,
Бу тенде джаным
Окъумакъ истер!

Къашым, къулагъым,
Элим, аягъым,
Эки дудагъым
Окъумакъ истер!

Алимсинъ — алим,
Билирсинъ алым,
Агъызымда дилим
Окъумакъ истер!

Ильм иле фен,
Идер гонълю шенъ,
Къадрини билен
Окъумакъ истер!

Догърудыр сёзюм,
Гидже-кунъдюзим,
Шу эки козюм
Окъумакъ истер!

Шимди китап чокъ,
Окъумаян ёкъ,
Акъыллы чоджукъ
Окъумакъ истер!

Эй, кучюк ханым,
Язы яз, джаным!
Языджы адам
Окъумакъ истер!

(1908)

Чоджукъ, гит мектебе!

Окъу, джаиль къалма,
Дюнъяда хор олма,
Джеэннемде янма,
Муфситлере къанма!
Чоджукъ, гит мектебе,
Булурсынъ мертебе!

Дюнъяда эр шей чокъ,
Илимсиз, эмек ёкъ,
Билен эр даим токъ,
Деме сыджакъ-сувукъ.
Чоджукъ, гит мектебе,
Акъ верир мертебе!

Язы язмая огрен,
Языдыр иши гёрен,
Одыр емек верен,
Сени гузель гёрен.
Чоджукъ, гит мектебе,
Ара бул мертебе!

Истер исенъ савап,
Чалыш, огрен эсап.
Хазинедир китап,
Джаилликтир азап.
Чоджукъ, гит мектебе,
Вар, къазан мертебе!

Онсыз дюнья харап
Олурды, биль сорап.
Оджанъдан ал джевап,
Биль, ол алидженап.
Чоджукъ, гит мектебе,
Андан ал мертебе!

(1909)

Айды, огълум, мектепке!

Сен, илим бильмск тилесенъ, айды, огълум, мектепке!
Джаилликини сильмек истесенъ, айды, огълум, мектепке!
Дюньяда кульмек истесенъ, айды, огълум, мектепке!
Эр не истесенъ джианда, кет мектепке, мектепке!

Бакъма халкънынъ мектепке къаршы чапкъан джортмасына,
Ич къулакъ берме, гурюльти эм де бош-бошуна къавгъасына.
Енъильме дин адындан берген эгъвасына,
Къоркъ худаидан, къоркъма байдан, айды, огълум, мектепке!

Бильги башкъа, ренки башкъа, акъчагъа къул олма ич!
Базы моллалар киби къаве, чайгъа къул олма ич!
Дженнетинъ — мектеп сенинъ, багъ, багъчагъа гуль олма ич!
Къоркъ худаидан, къоркъма байдан, айды, огълум, мектепке!

Ай сакъын, бильги, эдсп сарыкъ тюбюнде беллеме!
Къыяфет иш битирмез ич, фен керектир адамгъа!
Алданып урбасына: "Иште, адамдыр бу", — деме!
— Молладан пек, Алладан къоркъ, айды, огълум, мектепке!

Акъ амель истер къолундан нередир "чалманъ" демез!
Адвокат, доктор, муэндис, философ олманъ, демез!
Эп араптан сарф окъунъ, рустан илим алманъ, демез!
Дин де биль, эм фен де огрен, айды, огълум, мектепке!

Эчкичик

Бир сары эчким бар эди,
"Балалайым" — дер эди.
"Балаласам, беш болур,
Чобанларгъа эш болур".

Балалады эчкичик,
Эки улакъ бир дайчыкъ.
Козьлери пек ялтырай.
Сакъаллары кьалтырай.

Эчким кетти кой ташлап,
Къойчыкъларгъа ёл башлап.
Къой эчкисиз джурамаз,
Джурсе де ёл билалмаз.

Улакъларын ойланды,
Эчким койге айланды.
Чобан акъай дарылды,
Ыргъагъына сарылды.

"Ыр-р-р!" — деп атты ыргъагъын,
Къырды эчкининъ туягъын.
Эчки гъарип йыкъылды,
Юречиги сыкъылды.

Чобан акъай сойды оны,
Чалманына къойды оны.
Къошкъа барып пиширди,
Ашап къарнын шиширди.

Улачыкълар багъыра,
Эчкичикни чагъыра:
"Анайымыз кельсин!" — деп,
"Бизге эмчек берсин!" — деп.

"Биз анайсыз беземиз,
Исарларда геземиз.
Ничюн кельмей анамыз,
Бизлер онъа янамыз.

Чобан! Оны сойдынъмы?
Ёкъса, чельде джойдынъмы?
Оксюз къалдыкъ, къальтейик?
Не чарелер этейик?

Эй, чобан, кель, сой бизни,
Къазанынъа къой бизни.
Ашалайыкъ, битейик,
Биз де анайгъа кетейик".

Ана иле бала арасында

А н а

Бу китапны ким йыртты?

Б а л а

А, бу элим.

А н а

Нек шай эттинъ, я балам? А, гузелим?
Китапны ич йыртмазлар, тек окъурлар,
Окъугъанлар гуллердайын къокъурлар.
Я бу череп не олды?

Б а л а

Авдарылды.

А н а

Я о джамгъа наптынъ сен?

Б а л а

Шай, къырылды.

Пенджеренден къолларым джамгъа етти,
Мени корип, череп де тайды кетти.

А н а

Я долапны ким ачып къанфет алды?

Б а л а

Элим алды, кетирип (*агъызыны косътере*)
мында салды.

А н а

Ялан, ялан! Къабаат козылеринъде,
Янълышлыкъ бар, балайым, сёзлеринъде.
Я бу хошаф не олды? Айт, корейим.

Б а л а

Агъызым эткен, анайым, мен бильмейим.

А н а

Къабаатынъ чогуала, тургъан сайын,
Мен, бир бала корьмедим ич сендайын.
Козюнъ корьген, эль алгъан, аякъ юрген,
Хошаф, къанфет зевкъыны агъызынъ сюрген.

Б а л а

(*Анасынынъ къучагъына атылып*)

Бакъма козьге, анайым, тийме къолгъа!
Багъышлайыкъ оларны, биз бир ёлгъа.
Энди бир даа козь корьмез, къол да тутмаз,
Бизден изин олмаса, агъыз да ютмаз.

(1890-1930)

Окъу, яз!

Озь-озюньни аджыр исенъ,
окъумая сен чалыш,
Гонъюль верме оюнлара,
гит мектебе, яз, алыш!

Ич де усанма илимден,
генчлик чагъы кыйметли,
Тенбеллиги быракъаракъ,
олмалысынъ гъайретли.

Хош кельсе де санъа оюн,
ташла буны, яз, окъу,
Бель багълама тенбелликке,
сакъын алданма, окъу!

Эй, бала! Зая этме вакъытынъны,
кыш-яз окъу, яз,
Окъумагъа чалышмазсанъ,
сайылырынъ бир айляз.

Айляз олан къалыр джаиль,
ёкътыр онъа ич урьмет,
Алимлере якълашамаз
не мешакъат, не миннет.

(1915)

Мектеп ве миллий тиль

Парлакъ фикир, терен акъыл къазанылыр мектепте,
Бундан махрум къалан адам акъир олур эльбетте.

Илим, унер, миллий тильни бунда огренир инсан,
Бир миллете кереги де ана тиль, ана лисан.

Не зевкълыдыр мектеп чагъы, ана тили, эт тасиль,
Джеалет бир сия леке, буны узеринъден силь.

Гъафлет этме, чалыш, чекиш, джеалеттен пек сакъын,
Рух береджек мектеп санъа къачма бундан, кель якъын!

Мектеп илим дерьясыдыр, сен де бунъа дал да чыкъ,
Намлы, шуретли олурсынъ, джаилликни ур да йыкъ!

(1916)

(1896-1945)

Турналар кочелер

Бакъынъыз, балалар!
Турналар кочелер,
Тизильген сыралар,
Аскердай кетелер.

Бириси алдында,
Къалгъаны артында.
Турмайып кетелер,
Денъизге етелер.

Денъизлер ашып,
Къарада токътай;
Болдыргъан вуджудын
Къарада раатлай.

Бакъынъыз, балалар!
Балабан турналар
Узакъта не къадар
Уфачыкъ туралар.

Турналар, турналар!
Сырлы козь турналар!
Булуттан сув ичкен,
Сююмли турналар!

Айтынъыз, турналар!
Ёлунъыз къаякъкъа?
Къайтынъыз, турналар;
Бу якъкъа, бу якъкъа!

Авалар бу якъта
Пек яман сувукъта.
Алай къуш тайланды,
Къыблагъа айланды.

Чочамий торгъай

Чочамий торгъай
Тогъайнынъ четинде,
Ювасын ясагъан
Богъдайнынъ ичинде.

Бакъынъыз, ювасы
Не къадар гузель.
Оны ясагъан
Пек чебер бир эль.

Санки, бир таш — къабакъ
Ортадан болюнген,
Топракънынъ ичине
Къоюлгъан, комюльген.

Торгъайчыкъ шу якъын
Ёлларнынъ четинде,
Балларын тюшюнип,
Бир шейлер чёплене.

Бакъынъыз, о шимди
Чырылдай, багъыра.
Ювада юкъллагъан
Эркегин чагъыра.

Чочамий багъырмай,
О шимди, бакъ, пысты.
Отларгъа сакъланып,
Опюгин шай къысты.

Бенекли бир торгъай
Бенекли тюсюнен
Озь-озюн пек сакълай
Зарарлы кишиден.

Тийменъиз, балалар!
Къушчыкълар яшасын,
Бизлерге зарарлы
Къуртларны ашасын.

Къаргъалар авлана

Къаргъалар сельбиде,
Пек юксек тѣпедѣ
Къургъанлар бир сарай,
Коклерге эп къарай.

Ярамаз къаргъалар
Къувалар къыргъыйны,
Къувалар, богъалар,
Чипчени, торгъайны.

Орюльген чубукътан
Тѣгерек сепетдай.
Дивары тобукътан
Санки, бир тостукъан.

Къарт анай эвинде
Чипчеге сѣгюне:
"Ёкъ болды бир чипчем,
Гъайып!" — деп, окюне.

Тѣшеви чул-чубур,
Баллары топлашыр,
Сыджакъта юкъларлар,
Бир-бирин сыкъарлар.

Торунын машалай:
"Чипчени тапса!" — деп;
Къаргъаны ашалай:
"Джерлерге сен бат", — деп.

Къаргъалар тавлана,
Къаргъалар шадлана,
Къаргъышлы яшавда
Турмайып авлана.

Гедже къушу (елькъанат)

Яз кунълери азбарда,
Кунь къавушкъан арада,
Пейда ола бир къушчыкъ,
Баштан аякъ комгечик.

Танъ агъара башласа,
Козълери сокъурлаша.
Тез-тез барып акъыргъа
Сачакъларгъа тырмаша.

Кокте учып ельдайын,
Ельпиреп кеткен сайын.
Сескенип балалар джылай
Къатындан еткен сайын.

Богъдай, тары ашамай
Эт болмаса яшамай.
Бутюн гедже озюне
Бош авадан см арай.

Къушкъа ршай, къанаты бар,
Къанатында тырнагъы бар.
Сычан десем, сычан дегиль,
Эки дане аягъы бар.

Юз бинълернен кобелск,
Чибин, чиркий не ксерек,
Тутып ашай, къарамай.
Не къурт сайлай, не боджек.

Айтынъ, балалар, боджектен
Инсанларгъа не зарар?
Гедже учкъан бир къуштан
Аджеп насыл файда бар?

Талашувнынъ сонъу

Эки къушчыкъ бир башакъкъа
Тартышалар талашып;
Башкъа бир къуш о арада
Четте тура тамшанып.

Бири туткъан башакътан,
Бири туткъан сапындан.
Къуру тобан даянмай,
Башакъ четке атылган.

Учюнджи къуш гъагъасыман
Авеленген кокке табан,
Мынавларын бири бом-бош; биринде сап,
Шашкъан къалган экеви де кокке къарап.

Чанаман таялар

Байырдан балалар
Чанаман таялар.
Орталыкъ бем-бесяз
Авасы серт, аяз.

Къарман ойнаймыз.
Къар бизим ювамыз.
Аркъада чонтукъ тон,
Къолларда, бакъ, къолчакъ.

Къолчагъы олмаса
Балалар тонъаджакъ.
Тонъмаймыз, кетемиз,
Дереге етемиз.

Чаналар къакъыша,
Балалар багъырша.
Тыгъыра байырдан,
Авуз къан, бурун къан.

Зарар ёкъ, сарармыз,
Токътамай таярмыз.
Суваде багъыра,
Агъасын чагъыра.

"Мени де тайдырса,
Джаным!" — деп, ялвара.
Ялвармакъ не керск.
Билирсинъ, огъраш тек!

Не ичюн шай ашыкъа?

Араба — джаявлар! Чекилинъ.
Азгъана ёл бсринъ,
Чекилинъ алдымдан,
Къакъар да, йыкъарман!..

Автомобиль — ворт, ворт, ворт...
Огюмден чабик от.
От чабик, вакъыт ёкъ,
Ашыкъам, ишим чокъ!

Трамвай — чанъ, чанъ, чанъ...
Чекилинъ алдымдан.
Басарым, тез юринъ.
Алдымдан узулинъ.

Джаявлар — омузыман итеклей,
Бир-бирин джетеклей.
Ашыкъа озендай.
Бильмейим, ничюн шай?

Ничюн шай, тарсыкъа?
Инсанлар ашыкъа.
Ашыкъа, иши бар,
Ишсизнинъ куню тар.

Бостан къарагъанда

Тотай къызым, Шерфечигим!
Мен базаргъа кетеджегим,
Ананъ янгъыз, сёзюм тутсанъ,
Санъа къанфет кетиририм.
Бостангъа козь-къулакъ бол, дем!
Тувар — мувар тюше къояр,
Харап этер, бойным урар.
Уйден майман, отъмек алып,
Къарап турсанъ, санки, не бар!
Эришме, сен, бар, къызым, бар!
— Ёкъ, бабай, ёкъ! Таякъларман
Таап къарангъы олгъан заман,
Сонъ къайтарман, деди Шерфе,

Алды отьмек бираз майман,
 Чыкъты уйден Асанчыкъман.
 Кете эди Салгъыр бою —
 Зорелермен расткелишти.
 Бири деди: "Мен келемен
 Бостан беттен; мына шимди,
 Быракъ, джаным, кетме! — деди,
 Айван дегиль, бир шей ёкътыр.
 Айды, ойнайыкъ бир-экидир.
 Къокъламызгъа эвчик ясап,
 Отур, Шерфе, отур, отур!
 Шимди Анфелер де келир".
 Отурдылар ишни ташлап,
 Ойнадылар беш таш, джумакъ,
 Эглендилер къырмызы, акъ
 Сары кобелек къувалап,
 Бир-бирине сув шибалап.
 О арада бирден бирге,
 Бостан бетте, якъын ерде
 Тувар сеси эшиткенде,
 Шерфечик: "Ай, бостан!" — деди,
 Лякин, пек кеч олгъан эди.

Язмадыр, балам!

Керим деген бир бала
 Бир кунъ акъшам авура.
 Саба турса, джагъына
 Бир дане къотур чыкъа.

Ана коре, абдырай,
 Ала тазе сары май,
 Ешилъ зенгар, нышатыр,
 Кукурттен мельэм ясай,

Бисмилля деп бир якъа,
 Саба — акъшам бир даа, бир даа...
 Бир къач сефер якъкъан сонъ,
 Къотур даа шише, чыкъа.

— Бильдим, балам, язмадыр!
 Бар молланы тез чагъыр!
 Моллакъайнынъ нефеси
 Акъикъатен шифадыр.

Келе молла кекирип,
 Узун джуббесин кийип
 Бир шей яза къотургъа
 Тёгерекдай кетирип.

Афта кече арасы,
 Арув болмай ярасы,
 Бир кунъ келе Керимнинъ
 Айше деген аласы.

"Кечер о, бир келимдир,
 Къадыр мевлям Керимдир.
 Акъ тавукъ тапмакъ керек,
 Баланы къакъмакъ керек.

Эски таракъ, бир кузьго,
 Къулламанмагъан анахтар,
 Къурбан козю, куреги
 Джыйгъан эдим, менде бар".

Дей де: гъарип Керимни
Ырым этип къакътыра.
Союп безз тавукъны
Опъкесин ашаттыра.

Не анахтар, не кузьгю,
Не ананынъ мельэми
Файда бермей, кунъ — кунъден
Даа арта элеми.

Чаре тапмай сонъ гъарип
Докторларгъа баш ура,
Лякин къотур джайылып
Бутюн тенге сарыла.

Айны ырым, этнелер,
Койде укум сурелер,
Къотурларны къабартып
Эвден эвге джурелер.

Артыкъ керек къуртулмакъ
Бу къаранлыкъ ойлардан,
Койлюге нур сачаджакъ
Окъу-бильги оладжакъ.

Дюльгер алетлери шай айта

Эренде

Манъа дерлер эренде,
Бир тишим бар теренде.
Душманларым тахтадыр
Джандан достум балтадыр.

Козев

Манъа дерлер козев,
Менде де тиш бирев.
Ишимдир козевлеп
Тешикни тюзетмек.

Чот

Чот деп манъа дерлер,
Меннен агъач кесерлер.
Къыйшайгъан белимдир,
Ярым къарыш тишимдир.

Эгев

Халкълар манъа эгев дерлер,
Меннен демир эгевлерлер.
Астым-устюм толу тиш —
Тишимдедир бутюн иш.

Кельпеден

Эки дане дудагъым бар,
Агъызым мых чыкъарыр,
Юфкъа демир, тель болса,
Кесип тюшюрмеге ярар.

Пычкъы

Бир сыра тишим бар,
Аралары пек сыкъ, тар.
Агъач иле тахтаны
Меним иле пычарлар.

Чокюч

Меним адым къарт чокюч,
Менсиз ишлер яман кучь.
Агъач, тахта мыхларым.
Гузель этип сыкъларым.

Бурав

Бурав деп манъа дерлер,
Агъачны меннем тешерлер,
Тишим меним худжурдыр,
Айланчыкътыр, узундыр.

Балта

Балтадыр, меним адым.
Агъачларны догъарарым,
Пек къоркарым демирден,
Тишим меним челиктен.

Эписи бирден айталар:

Бизге дюльгер аleti дерлер,
Усталар бизимле ишлерлер.
Айтынъ, балалар, биз олмасакъ,
Усталар ненен ишлерлер?

Кой алетлери шай айта

Оракъ

Меннен экин ораpлар,
Белин байлап буварлар,
Сонъ топларлар культелеп,
Джыярлар эп дестелеп.

Беш пармакъ

Таныйсызмы сиз мени?
Армандаки экинни.
Ельге къаршы савураман,
Меним беш пармагъымман.

Тырнавуч

Тырнавуч беллидир сизге,
"Тырнавуч агъа!" дерлер бизге,
Биз эр вакъыт тырнармыз,
Экинлерни джыярмыз.

Арман таш

Экинлерни гумпульдетир,
Ерге урып думпульдетир,
Башларыны эзерим,
Айдут киби гезерим.

Чалгъы

Мен де экин чаларым,
Булакъ-булакъ джаярым.
Тишим меним кескиндир.
Демир дегиль, челиктир.

Къазма

Къазма дерлер манъа,
Мен къазарым топрагъы
Тюрлю эндек, къуюлар
Сувлары акъызмагъа.

Сенек

Меним адым сенек,
Ишим тек сенеклемек.
Учъ дане пармагъым бар,
Пармакъларым тобан атар.

Тырнакъ (борона)

Дёрт сыра тишим бар,
Олса экинде томар,
Бир данесин къалдырмай
Ун киби о къатырлай.

Курек

Манъа дерлер курек,
Меним ишим курумек.
Тюрлю-тюрлю пусюрликнен
Орталыкъ булашсын тек.

Сюргюч

Манъа дерлер сюргюч,
Къардашымдыр тырнавуч,
Тобан, палав не тапсам,
Эп топларым, токътамам.

Эписи бирден айталар:

Иште бакъынъ, балалар!
Койде бутюн тарлалар,
Койлю къартман берабер
Бизге бакъып туралар.

Трактор шай дей:

Яш балалар, сиз мени
Гузель этип билесизми?
Бакъ, айтайым динъленъиз!
Амма сакъын кульменъиз!

Меним адым трактор,
Коюм мындан иракъдыр.
Тувгъан ерим фабрика,
Андан кельдим бу якъкъа.

Бабам сабанджы огълу,
Анам тырменджи кызы,
Асыл меним зенаатым
Шу экевнинъ бириси.

Бизим къартбабамыз
Агъач сабан неслинден.
Къарт дедеми сорсанъыз,
Къараджа муюзинден.

Бизге машина дерлер,
Инсанлар бизни севелер,
Дюнъяда чокъ ишлерни
Бизим иле ишлерлер.

Бизим халкъ гъаз майы ашар,
Бир такъымы корельмен яшар,
Агъач, тобан, нефть ашап
Яшагъан сойлары да бар.

Асан
(Повесттнен парча)

Къойлар, араба къапудан бири-бирине сыкъылшып, суюк-лештилер, олар алайы бир кереден киреджек олды, лякин сыгъы-шамадылар. Асан оларнынъ ортасына туюшип, элиндеки узун тасмалы орьме къамчысыны авада фырландырды ве оны къуветнен шартлатты.

Бундан урьккен къойларнынъ алдакилери азбаргъа чыбырышты, арттакилери исе, башта арткъа чабдырылды ве сонъра Асаннынъ эки ягъындан чыбырышып, азбаргъа тѣкюльдилер. Олар азбарда янъыдан бир ерге уймелешти ве Асаннынъ тишлери арасындан чыкъкъан кескин сызгъырышы, эм де узун тасманынъ авада сызгъырып шартламасындан, олгъанлары киби топлу суюрунен къой аранына догъру джѣнедилер. Араннынъ эки къанатлы къапусы ачыкъ эди. Къойлар анда да араба къапудаки киби, тыкъылдылар. Асан буны коръсе де, бу сефер оларнынъ арасына кирмейип, сыкъ-сыкъ сызгъырды ве арттан оларнынъ къуйрукъларыны, аркъаларыны шамарлап ве итеклеп, зорнен арангъа сокъмагъа тырышты. Огдеки къойлар, аран ичиндеки къаранлыктан шубеленип ве бу къаранлыкъкъа ишанмайыпмы, ѳкъса дагъ этегининъ сербестлигинден сонъ, бу къаранлыкъ ве тарашлыкъ дѣрт дивар арасында сыкълашып, геджени анда кечирмеге истемейипми, ничюндир, ичери кирмеге къарар берамагъан киби тура эдилер.

Суюрунинъ эчкиси де ѳкъ эди. Къарт эчки бундан бир ай къадар эвель юксек учурымдан ашагъы юварланган эди. О заман онынъ бир аягъы сынгъанындан, Асаннынъ шорбаджысы Хасап Йыбрам оны сойгъан ве:

—Эчкини учурымдан сен озюнь аттыргъандырсынъ,— деп Асаннынъ элиндеки орьме къамчыны алып, бар къуветинен тасманы онынъ элине, белине аякъларына сарылдырып-сарылдырып, къабаатсыз ерде оны къамчылагъан эди.

Эгер шимди къарт эчки сагъ олгъан олса, о суюрунинъ огюне тюшер, араннынъ къапусында, озюнинъ экиси эки якъкъа бакъкъан янъы ай киби кемердже муйнузларыны ве чот сакъалыны котерип, башыны сагъгъа-солгъа буртгалап, аран ичине тез-тез козь ташлар ве озъ эвине кирер киби, къаранлыкъ ичине джеса-

ретнен далар ве кьойлар да онъа ишанып, онынъ пешинден чы-
быршыр эдилер...

Асан оларнынъ итеклеменен ичери кирмейджеклерини анъ-
лады. О кьойларнынъ арасындан озюне зорнен ёл ачып, оларнынъ
ог сафына кельди ве огдеки кьойны артындан итеп, кьаранлыкъ-
къа сокъты. Къалгъанлары сюрюлеринен огге авды ве бири-
бирини арттан итеп арангъа кирдилер. Асан оларнынъ ичине кьа-
рышып кетти. О, бу башсыз сюрюнинъ сыкыштырмасындан
озюни кьуртармакъ ичюн дивар бетке чагъалады ве шай этип,
дивар чагъалап азбаргъа чыкъты.

О, арангъа кьойларнынъ кирип биткенини корьген сонъ, кьа-
пуны кьапатты ве кьапу кьанатынынъ бири устюне кечирильген
демир сюрюни тюртип, сюрмеледи. Шимди барып, ашханеден
балабан асма килитни алып, оны сюрмеге асып аран кьапусыны
килитлсмек, андан сонъ ашханеге барып ашамакъ, сонъра шор-
баджысынен берабер кетип, о, кьойларны сайгъанда, оларнынъ
яхшы тойып тоймагъанларыны ёкълэгъанда ве ярын соймакъ
ичюн айырылгъан сойларынынъ башларына кьатраннен нишан
кьойгъанда, онъа лампа тутмакъ керек эди. Бундан сонъ онынъ
шорбаджысы лампаны алып, Асанны кьойларнен берабер къал-
дырып, онынъ устюнден кьапуны беклеп кете ве эрте танъда
келип, кьапуны ача эди...

О аркъасыны кьапугъа таяп турды. Онынъ шимди ашханеге
кетеджеги ве шорбаджысынынъ сытыкъ, серт чырайыны коре-
джеги, онынъ богъазындан, анда олгъан сувны кьырылдатыр киби
чыкъкъан гьырылтылы, чиркин, ачувлы сесини ве айвангъа ба-
гъырыр киби эткен эмирлерини эшитеджеги кельмеди. О, шор-
баджысыны, бу кьаба, мераметсиз, кьызгъанч адамны о кьадар
севмей, ондан о кьадар джирене эм кьоркъа эди ки... Онынъ эр
вакыт кьан баскъан патлакъ козьлери ачувлангъан заманларын-
да леш киби кып-кьызыл кесиле ве козь кьапакълары бу леш
парчалары ичинде гъайып олып кетселер. Онынъ боюнында ве
манълайынынъ эки четиндеки тамырлар пармакъдай кьабара,
оннынъ атнынъки киби ири тишлери сыкыла ве тенни чымырда-
тып гьычырдайлар. Бойле ачувлы заманларында онынъ козюне
ич бир шей корюнмей. О, кимге де ачувлангъан олса, онынъ
устюне ифрит бир девдай келе, элинде сопа олса — сопанен,
къамчы олса — къамчынен, озю ёрулгъангъа кьадар, терлеп
пишкенге кьадар дёге эди. Онынъ элинден инсан тек бир алдын
алып къачмакънен кьуртула билир эди.

Асаннынъ онынъ элинде чобанлыкъ эткени энди экинджи
йыл. О, бу вакыт ичинде Хасап Йыбрамдан докъуз кере котек

ашагъан эди. Учъ кересинде онынъ эси джоюлып, йыкъылып къалгъан ве башына эси кельген сонъ, афталарнен не джюрип олгъан, не отурып олгъан, не де ятып олгъан эди. Онынъ алай сри мос-мор мораргъан, манълайы шишкен, буруны къанагъан ве атта бир котек вакътында боюны кесилип, устю-башы къангъа шишкен эди. Онынъ кольмеги союлгъан къойнынъ къанына батырылып чыкъарылгъан киби былашкъан ве бу къан анда тонъып-къатып къалгъан эди. О, бу заман учъ кунъ сринден турмай, сандыракълап, аран кошесинде ятты, не ашап, не де ичип олды. Бу кунълерде Хасап Йыбрам арангъа сыкъ-сыкъ келип кетти; озъ башына сомурданып, Асангъа дарылып сёгюнди. Асан яткъанынынъ экинджи куню саба эрте келип, оны ольгенми экен деп, чызмасынынъ бурунынен башта яваш тюртип, сонъра исе къуветнен тепип бакъты. Онынъ ольмегенини анълагъан сонъ, кене богъаздан гырылдап, сёгюнип кетти. Асан савулып тургъан сонъ исе, о:

— Учъ кунъ ишке чыкъмадынъ, —деп онъа йылда береджек эки чифт чарыкънынъ бир чифтини бермеген эди...

Бу шейлер Асаннынъ хатиринден къара къаргъалар киби келип кечтилер. О, юрегининъ ынджынмасындан, озъ бахтсызлыгъындан, бу бахтсызлыкъкъа къаршы озюнде чаре ве кучъ ёкъсузлыгъындан, къара язмышындан, оксюзлигинден хорланып, юрегининъ энъ теренинден богъазыны сыкъып кельген козь яшларыны енъине сюртти. Бу козь яшлары ве терсенден толып чыкъкъан кокюз кечирмеси онынъ юрегиндеки адджыны, ынджынма ве хорланувны йымшатыр киби олды. О, башыны кортип, кокке бакъты.

Кокнинъ денъиз якътаки ярысы ачыкъ эди. Анда ирили-уфакълы йылдызчыкълар, тургъан ерлеринде, санки бири-бирлеринен козь къыпышыр киби ельпирей ве салланыр киби олалар. Экинджи ярысы исе булутлы ве бу къою кок булутлар яйлянынъ устюнде бир зонтик киби туралар. Яйля озю юкссек, кучълю бир дивар киби бойдан бойгъа узанып кеткен. Онынъ устю безаз, анда къар бар ве яваштан тосат-тосат эскен ель бу къарнынъ тазе сувугъыны тап мында алып тюше.

Асан озъ-озюне:

— Бу акъшам ашханеге бармам. Кельсин, устюмден къапуны килитлесин де, кетсин, —деп тюшюнди ве ашханенен аран арасындаки орьтюли ерде тургъан резина шыны, йылтыравукъ боялы янъы линейкагъа минди. О, линейканынъ басамагъына баскъанда, онынъ ойнакъ рессорлары йымшакътан майышты. Бу Асангъа чокъ зевкълы кельди. О, башынен араба артына, къатла-

нып, устюне брезент къапалгъан миндерге къойып, аркъасынен секирикледі. Линейка енгиль-енгиль, бешик киби салланды. Эгер шу дакъкъасы севимли бир эль онынъ къара сачларыны охшаса эди, о бутюн чеккен хорлукъларыны унутыр эди. Онынъ яш, осьмюр юреги севинчен урар ве о, шу эльни къучакълап, оны кокюсине басар, опер ве опер эди. Лякин Хасап Йыбрамынъ эвинде бойле бир эльни къайдан аласынь! Бу эвдеки эллер севмек дегиль, дѣгмек ичюн яратылгъанлар. Бу эвини халкъы инсангъа бир инсан киби дегиль де, энъ хор бир айван киби бакъмакъ ичюн, чалыштырмакъ ичюн, инсанны къан терине пиширмек ичюн яратылгъанлар.

Асан бу дакъкъадан анасыны о къадар коръмек истеди ки... Эгер о шимди анасыны тапса, онынъ тизлери устюне бстинен къапакъланыр, оны къучакълар ве онынъ огълюгини козь яшларынен сылатыр, агълар ве агълар эди. О, анасына озюнни бутюн чеккен хорлукъларыны, ынджынувларыны, ашагъан котеклерини, оны арангъа къойларнен берабер яткъызгъанларыны, оны къойларнен берабер сасыкъ ве дымма къаранлыкъ аранчинде къалдырып, устюнден килитлегенлерини — эписинитисини айтыр эди.

Лякин оны анасындан ялялар айыра. Шимди исе къыш. йлядан кечменинъ чареси ёкъ. Атта кечильсс биле, Асан шорбаджысынынъ эвини ташлап кетамаз эди. Эгер о бу джеллят шорбаджыдан, бу къанлы козь адамнынъ эвинден къачса, Хасап Йыбрам онынъ бир йыллыкъ акъкъыны бермез ве анасы, бу къыш-къиямет куню, бус-бутюн ач къалыр, огълунынъ бир йыл чалышып аладжакъ беш-он кумюшинден бус-бутюн умютини кесер эди.

Асан сачакъ кенарындан кокке бакъты. Андаки булутлар авада агъыр-агъыр ялдап, денъизге таба джылыша, козь къыпышкъан ыйлдызларны кеткен сайын орьте бара эдилер.

Узакътан бир баланынъ йырагъаны эшитильди. Насылдыр бир копек авлады. Йыр токътады ве бир дакъкъа сонъ, янъыдан ве даа къуветнен янъгъырады.

Асан бу сесни таныды. О, Костя акъайнынъ огълу Юранынъ сеси эди. Асан озь-озюне:

— Юра эвлерине къайта, — деди.

Асан козь огюне Юранынъ шимди юрген ёлуны кетирди. О, шимди ялыдан къайтса керек. Онъа авлагъан копек мектеп къомшусындаки Эреджеп акъайнынъ чуллу барагъы эди. Бу, козьлери бус-бутюн джунлернен къапалы баракъ копек къапу огюнден ич кимсени тегин кечирмей, эр кеснинъ устюне атыла ве ёлдан

кечкенлер узакълашып, козден гъайып олып кеткенге къадар, оларны авлап озгъара эди.

Юранынъ сеси зияде якъын янъгъырагъанда Асан онынъ ашагъы озенге тюшюльген мердивен башына кельгенини анълады. О:

— Шимди Юра мердивенден ашагъы тюшер ве онынъ сеси узакълашыр, — деп тюшюнди. Лякин тамам бу вакъыт сес бусбутюн кесильди. Асан онынъ янъыдан йырламасыны беклесе де, Юра йырламады, орталыкъ кене эвельки киби тынды.

Булутлар кокни къапаткъан сайын орталыкъ даа къараныкъ-лаша берди.

Асан озюнинъ ушюгенини дуйды. О, аякъларыны топлады ве оларны иситмек ичюн тону ичине алмакъ истесе де, тон къыскъа олгъанындан, оларны оръталмады. Онынъ йыртыкъ чарыкълы аякълары тышта къалдылар.

Асан башта миндерни ачып, чонтыкъ тонуну къапатып ятмакъ истеди. Бунъа шорбаджысынынъ ачувланаджагъыны тюшюнип, бу фикиринден вазгечти.

Ашхане пенджересинден азбаргъа, бир дирек киби, лампа ярыгъы узана эди. Кимдир, ичериде бириси лампыны еринден алса керек, ярыкъ бир прожектор киби азбар ичини къармалады. Бу заман Асан ашханенинъ къапусы огюнде къара бир оба коръди. Бу оба Асаннынъ чобан копеги Акъбаш эди. О шимди ашханеден озюне софра къалымтылары беклей эди. Лякин ичериден ич кимсе чыкъмай ве ич бир шей чыкъармай эдилер.

Адетиндже Акъбашны бакъкъан, онъа софра къалымтылары чыкъарып берген Асан озю эди. Шорбаджылар копекни ашатмакъны ич де тюшюнмей ве олар оны санки аванен кечине беллей эдилер. Акъбаш да чалыша, ода къойларнен берабер кете, оларны хырсыздан къорчалай, ябанджы кишилерни сюрюге якъын биле кетирмей эди. Базы вакъыт Асан дагъда, салкъын терек тюбюнде юкълап къалгъанда, сюрюни Акъбаш къаравуллай эди. Асан копегини не къадар севсе, копек де оны о къадар севе эди.

Бу, башындан башкъа эр ери къара, къалын тюклернен къаплангъан тана къадар ири бир копек эди. Бунынъ ичюн онынъ адыны Акъбаш деп къойгъан эдилер.

Асан тонунунъ джебине элини сокъты ве андан бир коше отъмек чыкъарды. Бу онынъ кунъдюзден къалгъан отъмеги олып, Асан оны Акъбаш ичюн къалдыргъан ве бермеге унуткъан эди.

Асан сызгъырды ве:

— Акъбаш! Акъбаш! Кель мында, — деди.

Къара оба еринден кочъты ве агъыр адымларнен юрип, линейка янына кельди. Асан онъа элиндеки отъмекни узатып:

— Ма, Акъбаш, аша! — деди.

Акъбаш алд аякъларынен линейканынъ басамагына басып, озюнинъ къаранлыкъта кок корюнген башыны узатты. О Асаннынъ узаткъан отъмегини къокълады ве оны агъызынен алып, ерге тюшти. Отъмек баят эм къатты эди. Хасап Йыбрам чобанына отъмекни махсус баятсыратып бердире эди. О:

— Баят отъмек чокъ ашаламз, — дей эди.

Акъбаш ерге юзю къоян ятты ве отъмекни алд аякълары арасына къойып, оны эльнен тутар киби тутты ве агъызыны отъмек устюне ян кетирип азув тишлеринен къатты отъмекни ашады.

Асан линейкадан эгилип, Акъбашнынъ отъмекни насыл ашагъаныны бакъты. Копек отъмекни джалмады-ютты. Сонъ, кене аякъ устюне турып, алд аякъларыны линейканынъ басамагына къойып, Асангъа узанды ве ялтакъланып, къуйругъыны саллады. О, Асандан даа отъмек истей эди. Асан онъа авучыны косътерип:

— Артыкъ ёкъ, — деди ве копекнинъ башыны сыйпады.

Онынъ акълына тазе бир фикир кельди.

— Эгер Акъбашны линейкагъа алып, онынънен къоюнлашып тсам, ушюмез эдим — деп тюшюнди. О, базы вакъыт Акъбашны рангъа ала ве олар экиси анда, аран кошесиндеки эски миндер устюнде къоюнлашып ята эдилер. Бу заман Асан ич де ушюмей тургъан.

О, авучынен тизини таптап:

— Кель мында, Акъбаш, мин линейкагъа! — деди.

Копек оны шу дакъкъасы анълады ве сычрап, линейка устюне минди. Линейканынъ рессорлары ойнады ве Акъбаш о якъ-бу якъ салланды. Асан копекнинъ тсразесини джойып, озюни ашагъы атмагъа азырлангъаныны коръди. Оны къучакълап:

— Ят мында, — деп Акъбашны озюнинъ аякълары устюне яткъызды ве тынчландырмакъ ичюн онынъ башыны сыйпалады.

Копек тынчланды ве Асаннынъ аякълары устюне яхшиджа ерлешти. Онынъ башы Асаннынъ кокюсине кельди ве о башыны узатып, Асаннынъ бетини ялап алды. Асан оны къучакълады.

О, Акъбашны пек севе эди. Онынъ эр заманки ёлдашы бу копек эди. Асан оны ич де ынджытмай, эр заман башыны сыйпай, оны ашата. Амма Хасап Йыбрам шай этмей. Акъбаш онынъ янына бармакътан сакъына эди. О, башталары, даа кучюк олгъанда, Хасап Йыбрамдан къурсагына-къурсагына тепме ашагъан эди. Атта, осип тана къадар олгъан сонъ да, онынъ янына бармакътан къоркъты ве бир гедже онынъ йылтыравукъ чызмасыны тишлеп биле алды.

Акѣбаш ашхане къапусынынъ огюндеки таш устюнде юмар-ланып, юкълай эди. Бу заман эвден чыкъкъан Хасап Йыбрам онѣ сюрюне ве ачувнен онынъ къурсагына тепе. Акѣбаш юкъу сержемлигинден оны бирден-бирге танып оламай ве тепме экинджи кересинде къурсагына тюше яткъанда, озюнинъ кескин тишлеринен онынъ чызмасынынъ къонучыны къапа ве йырта.

Хасап Йыбрам шу дакъкъасы эвге кирип, Акѣбашны атмакъ ичюн озюнинъ ав тюфегини алып чыкъа. Буны корьген Асан копекни тез-тез арангъа чагъырып, къойлар арасында сакълай. Хасап Йыбрам копекни къыдырса да, лякин тапалмай. Асан бир афтагъа къадар оны сакълап юрсетти ве шорбаджысынынъ ачувы бираз ятышкъан сонъ ойле пек сакъламаса да, лякин кене де олса, копекке мукъайт ола эди. О, шорбаджысынынъ бир ачувлы куню копекни ольдюрмейджегине пек ишанмай эди. Эгер Хасап Йыбрам бунѣ ниетленген олса, эгер о копекни ольдюрем десе ич де аджымаз, ольдюрир эди. Буны Асан пек яхшы биле эди. О, шорбаджысынынъ къой сойгъаныны чокъ коре. О, къойларны ерге яткъыза, тез-тез аякъларыны байлай ве санки къабакъ кесер киби, оларны соя эди. Асан эр заман бунѣ шаша ве Хасап Йыбрамнынъ бу заман эли биле къалтырамагъаныны корип, онынъ не дередже юрексиз бир адам экенини анълай эди. Эгер о истесе, инсанларны да шай мераметсизджелине соя билир эди...

Энди кокни бус-бутюн булут къаплагъан эди. Ич бир ерде не сес не солукъ. Иште араба къапу аралыгындан, къаршыда Яа акъайнынъ пенджересинден созулгъан лампа ярыгъы яваштан топланды ве синъип кетти. Кимдир ёлдан кечти ве оксюрди, аякъ давушы да яваш-яваш узакълашып, тынды.

Асан:

— Энди кеч олды, — деп тюшюнди.

О, шорбаджысынынъ ничюн бу вакъыткъа къадар къойларны ёкъламагъа чыкъмагъанына аджепсинди ве озь-озюне:

— Мусафир бардыр, — деди.

Хасап Йыбрам, эгер озюнинъ якъын корюшкен адамлары кельсе, оларны мусафир эвине кирсетмей, ашханеде отурта. Мусафир эвине о, ялынъыз тыштан кельген мусафирлерни кирсете ве озюнинъ бай тѣшеклерини оларгъа косътерип макътана эди. О, озю ичмей, лякин озюне керекли кишилерни ичирте ве саргъушлата. Бундай вакъытларда, эгер гедже олса, о Асаннынъ элине шише берип, оны мектепнинъ ашагъысындаки топал Мустафанынъ шарап подвалына ёллап, шарап кетирте ве шишени онынъ элинден къапу тюбюнде ала да, озюне:

— Айды, бар ят, — дей.

Асан озюнинъ ачыкъкъаныны дуйды ве озь-озюне:

— Эгер ашханеге озюм бармасам, ич де келип чагъырмазлар, — деди ве там турмакъ ичюн ниетленгенде араннен битишик исарнынъ устюндеки ташларнынъ къыбырдагъаныны эшитип, башынъ о якъкъа бурды. Акъбаш да элесленди, о да башынъ котерип динъледи.

— Исар устюнден мышыкъ юргендир, — деп тюшюнмеге де етиштирмеди, исардан ашагъы агъыр бир шей юварланды. Асан:

— Исардан таш тюшти. Хырсыздыр, — деди.

Акъбаш башынъ даа зияде котерип, авлайджакъ олды. Асан онынъ башынъ элинен басты ве:

— Сус! — деп фысылдады.

Копек оны динъледи ве ятты. Асан бутюн къуветини козьлерине берип, таш тюшкен исар тѣлесине бакъты. Анда къаранлыкъ ичинде, исар тѣлесинден, балабан томалакъ бир шей корюнди ве бу томалакъ шей яваш-яваш, ич бир шейден къоркъмай, исаргъа тырмашмагъа башлады. Асан бу адамнен пек меракъланды ве онынъ ким экенини бильмеге сонъ дередже авесленди. Бу адамнынъ хырсыз экенинде Асаннынъ шек-шубеси къалмады. Эгер бу хырсыз олмаса, ич шексиз, исаргъа тырмашмаз да, азбар җапудан келир эди.

Онынъ акълына шу дакъкъасы:

— Багъырып, хырсызны туттырайыммы экен? — деген бир суаль кельди.

Лякин бундан не чыкъаджакъ эди? Хырсыз ким де олса оны тутарлар, дѣгерлер, итимал, ольдирир де эдилер. Сонъ, бундан онъа не файда? Хырсыз мында ничюн келе? Хасап Йыбрамнынъ эвини басмакъ, я да онынъ къойларыны айдап кетмек ичюн дегильми? Бунда Асаннынъ не киришлиги бар? Затен Хасап Йыбрам озю де хырсыз дегильми эди? Ничюн о, Асан, бир хырсыздан экинджи хырсызнынъ малыны къорчалайджакъ эди?

Эбет, Хасап Йыбрам хырсыз эди. Онынъ эвине, насылдыр, Асаннынъ танымагъан адамлары къой айдап келелер. Олар эр заман гедже келелер. Хасап Йыбрамнен берабер тюкян астындаки одагъа балабан чамашыр легенини кирсете, сонъра кетирген къойларыны бирер-бирер анда сокъып соялар.

Асан бу шейлерни озю коръмесе де, лякин анълай ве биле эди. Эгер хырсызлыкъ олмаса, къойларны ойле гизлиден-гизлиге соймаз ве оларнынъ терилерини тюкян астындаки гизли подвалда сакъламаз эдилер.

Буны башкъалары да биле эди. Бир кунъ Хасап Йыбрамгъа беллерине пыштав такъынгъан эки акъай кельди. Асан оларнынъ

хырсызланган кьой кьыдырып кельгенлерини анълады. Олар эр ерни кьыдырдылар. Торс чырайлы Хасап Йыбрам оларнынъ янында шай да муляйим, шай да куленч бетли олды. Энъ сонъу, о, бу пыштавлы адамларны озюнинъ мусафир одасына кирсетип, ичирди. Олар кеткенде исе, экисине, де бирер топ кягъыт акъча берди.

Асан бунынъ эписини анълады. Бу пыштавлылар полициядан кельгенлер. Хасап Йыбрам хырсызлыкънынъ устюни орътмек ичюн оларны сыйлап, эллерине акъча берип джибере.

Бир гедже Асан ашханеде ашап отургъанда, Хасап Йыбрам къарысынен сёйлеше эди. Къарысы онъа:

— Джаным эв, мукъайт ол шуны, тутарлар да, башымыз беягъа огъар, — деп айткъан эди.

Бу заман дефтерине бакъып-бакъып, чёткиге чеккен Хасап Йыбрам, дефтеринден козюни алмайып:

— Сен оны къасевет этме. Мен полициянен ортакъым, — деген сонъ, Асаннынъ ашханеде экенини корип, ачувнен:

— Сен даа мында отурасынъмы? Айды, тез тыкъын да, джоюл мындан! — деп джекирген эди...

Бу фикирлер, бу хатырлавлар Асаннынъ акълындан тез эскен бир ель киби дувлап келип кечтилер. Энъ сонъу о:

— Барсын, исар устюндеки адам не япса-япсын, мен не копкни джиберирим, не де озюм сес чыкъарырым, — деп къарарлаштырды ве озъ-озюне:

— Арамдан кельген борангъа, — деп ташлады.

Исар устюндеки ташлар янъыдан кьыбырдадылар. Анда экинджи бир баш даа пейда олды. Асан:

— Эки данелер, бельки даа бардырлар, — деп тюшюнди.

Бу эки адам исар устюне яттылар. Олар шай этип, эгилип, азбар ичинде киши бармы экен деп, бакъа эдилер. Олар, нелердир айтышып, фысылдаштылар. Асан оларнынъ сёзлерини анъламады, лякин, "не айтыша экенлер?" деп чокъ меракъланды.

Акъбаш Асаннынъ эли астындан къуртулмакъ ичюн кьыбырданды. Асан онынъ башыны даа зияде басып ве бир аягъыны онынъ аркъасына кьойып, пармагъыны саллады ве:

— Сус, Акъбаш! — деп фысылдынен тенбиледи.

Акъбаш онынъ сёзюни динъледи ве пысты.

Ничюндир, Асаннынъ акълына Юра кельди. О, мердивен башына къадар йырагъан ве йыры бирден кесильген эди. Амма, адетиндже, Юра мердивенден тюшип, эвлерине баргъангъа къадар йырлай тургъан. Асан исар устюндеки кишини Юрадыр дер

эди, лякин олар эки данселер. О, исар устюндеки кимлер олса олсун, сес чыкъармайып, сонъуна къадарбеклемеге къарар берди.

Юраны хатырлав, бу дост урум яшынынъ онъа айткъанларыны да хатырлатты.

Бундан дёрт-беш кунъ эвель, Асан эрте танъда къойларны тав бетке айдап, шоссе бою кеткенде, пешинден бирисининъ багътыргъаныны эшиткен ве айланып бакъкъанда, Юраны корьген эди. Юра чапып, онъа якъын кельди.

О заман Асан ондан:

— Не бар я, Юра? — деп сорады.

Къара, къою къашлы, сия козьлю эсмери урум яшы онъа даа зияде якъын келип, оны къолтыкълап, кимсе эшитмессин деп, этрафына бакъынды да, сонъра онынъ къулагъына фысылдап:

— Тезден бизимкилер келеджеклер, — деди.

Асан бунынъ не демек эксини анъламайып, о да озюнинъ къара козьлеринен Юрагъа бакъты да:

— Бизимкилер? Я олар кимлер? — деп сорады.

Юра кене фысылдап:

— Бизимкилер — большевиклер, — деди.

Асан "большевик" сёзюни бу якъынларда чокъ эшитсе де, "большевик" сёзюнинъ русча "больше" деген сёзден алынъганыны, бунынъ чокълукъ демек олгъаныны анъласа да, лякин темели не эксини бильмей эди.

Юра онъа анълатты:

— Бабамайта, большевиклер, дей, байларнынъ душманларыдыр. Олар, байларнынъ топракъларыны, малларыны алып, ишчилерге, фукъарелерге, ыргъатларгъа берелер, дей. Онынъ ичюн бутюн ыргъатлар, ишчилер, фукъарелер большевиклер тарафдарылар, дей.

Андан сонъ айта: дженкни большевиклер токътатты, олар ишчи-койлюлернинъ къанлары акъмасыны истемейлер, дей.

Дженк дегенде, Асаннынъ акълына бабасы тюшти.

О та дженк башлагъанда запасларнен берабер кеткен ве алты ай сонъ онынъ "дженкте ольди" деген хабери кельген эди. О заман онынъ анасы чокъ агълагъан эди.

Юра лакъырдысыны битирген сонъ, ондан:

— Энди анъладынымъ? — деп сорады.

Асан озюнинъ тири, ойнакъ козьлерини тез-тез къымып ве башыны саллап:

— Анъладым, — деди.

Бу заман къойлар ёлнынъ тамам айланмасына кельген эдилер. Олар, недендир, урkip, ёлнынъ джапы бетке чапдырылдылар.

Асан:

— Не бар шунда! — деп чапты ве айланмагъа етиштирмеден, озю де джап бетке чекильди.

Анда къаршысындан дёрт атлы (экиси офицер, экиси эскадрон) тюфеклерини азыр тутып, эллери артларына байлы эки кишини айдап келе эдилер. Эллери байлангъанлардан бири узун бойлу, мазалы, матрос урбалы бир адам эди. Асан оны танымады. Экинджисини Асан таныды.

Бу насылдыр бир помещикнинъ дачасында къаравуллыкъ эткен Василь акъай эди. Асан Василь акъайны яхшы биле эди. О, язнынъ сыджагъында къойларны тавгъа айдап кеткенде, сувсаса бу къарттан сув истей, къарт да онъа чешмеден чайник толдырып, салкъын сув алып бере тургъан (дачагъа ябанджы кишилерни джибермей эдилер).

Асан къойларнынъ артындан джапкъа тырмашты ве кеткенлерни сейир этти.

Матроснынъ манълайы сол къашынынъ устюнден яралы олып, андан къан сыза ве о элиндеки къанлы явлукънен тосат-тосат бу къанларны сюрте. Онынъ штаны да, матрос кольмеги де чамурлы эди. Асан офицерлернинъ оны деггенлерини анълады. О:

— Матрос большевиктир, — деп тюшюнди.

Василь акъай чамургъа былашкъан шапкесини ян кийген. Онынъ узун сакъалы коксюне тирелип тура, козьлеринен де, санки шапкесининъ чамурлы олмасындан утаныр киби, ерге, озь аякъларына бакъа. Амма матрос башыны тёпеге котерген, къашларыны чаткъан. Асан:

— Матрос ачувлы, — деп тюшюнди. Лякин бир сание сонъ. — Ёкъ, ачувлы дегиль. — Ёкъ, ачувлы дегиль. Ачувлы кишилер чиркин олалар, амма бу не къадар да дюльбер, — деди.

Матрос Асангъа бакъмады. Затен о ич кимсеге бакъмай эди. Онынъ бираз терендже мавы козьлери, къайдадыр, узакъларгъа, деньизнинъ кокке къошулгъан ерине бакъалар.

Матрос Асангъа бакъмаса да, Асанны корьмесе де лякин ничюндир, о, Асанны озюне чагъырыр киби эди. Бу дакъкъада Асанда худжур бир арзу, худжур бир истек догъды, онъа, мына шимди аякълары джаптан озь башына чапып тюшерлер киби кельди. О, ничюндир, бу матроснынъ, бу большевикнинъ янына барып, онынъ янында, офицер ве эскадронларнынъ тюфеклеринден къоркъмайып, матроснынъ узакъларны козьлеген козьлерине бакъып онынънен бирге кетмек истеди. Онъа ойле кельди ки, бу, омюринде ильк дефа корьген, таныш олмагъан матрос Асанны янындан къувмаз, оны север. Онъа ойле кельди ки, эгер

бу, манъялайындан кѳан сызып тургѳан матрос Хасап Йыбрамынъ Асанны насыл кѳыйнагѳаныны, хорлагѳаныны бильсе, оны, Асанны ондан кѳорчалар эди...

Тюфеклилер оларны айдап кеттилер. Асан джаптан чапып тюшти ве ёл ортасында токътап, кеткенлернинъ пешинден бакъып кѳалды.

Бу заман ёл четиндеки кѳалав устюнде тургѳан Юра, андан секирип тюшти ве о да Асаннынъ янына кельди. Олар экиси де сес-солукъсыз кеткенлер, экинджи айланмадан бурулып, козьден гѳайып олгѳангѳа кѳадар, козьнен оларны озгѳардылар.

Юра тирсегинен Асанны тюртти.

— Танышсынъмы? Василь акѳайны огълу Гришанен берабер туткѳанлар. Гришка Акѳярда, флотта хызмет эте. О большесвик, — деди ве бир дакъкъа сонъ иляве этти: — Офицерлер оларны атарлар...

Офицернен эскадронлар байларгѳа хызмет этселер, амма большевиклер байларнынъ душманлары.

Асаннынъ юрегинде ачув кѳайнады. О, озъ юрегининъ тез-тез ургѳаныны дуйды.

— Оларны кѳуртармагѳа олмазмы?

Юра башта айткѳаныны текрарлады.

— Атарлар. Учъ кунъ огъуне эки большевикни даа аттылар, — деди.

Кѳойлар янъыдан шоссе ёлгѳа тюшкен ве баягѳы узакѳлашкѳан эдилер. Юра Асангѳа элиндеки эски шапкесинен кѳойларны косътерип: — Сен, бар да кѳойларны бакъ. Мен шимди чапа-чапа бабама барыр, Василь акѳайнен Гришканынъ кѳапатылгѳаныны айтайым, — деди ве шапкесини тез-тез башына басып кийди де, ёл бою чапып кетти.

Асан башта онынъ пешинден чапып, онынънен берабер кетмек истесе де, кѳойлар акѳлына тюшти ве истемей-истемей бурулып, кяде-кяде Василь акѳайлар корюнмейми экен деп, артына бакъынып, кѳойларнынъ пешинден кетти...

* * *

О, шимди, олып кечкен ишлернинъ эписини бирер-бирер хатырлады ве исар устюндеки адамлардан козюни алмады. Олар исардан тюшмейип экиси де азбар ичинде киши бармы экен деп, кѳаравлай, динълене эдилер.

Асан тюшюнди. Эгер хырсызлар азбаргѳа тюшип, арандаки кѳойларны айдап кетселер... Ничюндир о, кѳойларны языкъсын-ды ве озъ-озюне:

— Эгер кѳойларны хырсызлар айдап алып кетселер, фукѳарелерге-пай этип бермеге кѳой кѳалмаз, — деди.

Бу фикир оны терен бир юкѳудан уяндыргѳан киби олды. О, озюнинѳ баштаки кѳойларда, Хасап Йыбрамнынѳ малында меним не алып береджегим бар? — деген тюшюнджесини янѳлыш деп таныды. Онынѳ бу кѳойларда чокѳалып-береджеги бар эди. Чюнки бу кѳойларны бакѳкъан, отлаткъан, асрагѳан, оларны гедже-кунѳдюз кѳаравлагѳан, севген, о, Асан эди. Амма Хасап Йыбрам оларны тек соймагѳа эм элини биле кѳалтырлатмай соймагѳа биле эди. Янѳы догѳгѳан кѳозуларны Асан бир бала киби севе, догѳгѳанлары киби оларнынѳ устюне озѳ тонуну кѳапатып, оларны аджый, севе ве опе эди, амма шорбаджысы оларны ич де аджымай, пычакѳны бир сильтегенде богѳазларыны кесип, сонѳра оларнынѳ этлерини, дюльбер терилерини сатып, акѳчаны озѳ кисесине буклеп кѳоя эди.

Ѳкъ, Асан оларнынѳ хырсыз элине тюшкенини истемей, оларнынѳ Хасап Йыбрамнынѳ элинде кѳалгѳаныны да истемей. Эгер Юранынѳ айткъаны догѳру олса, эгер Василь акѳайнынѳ огѳлу Гришка киби матрос урбалы, узун бойлу, мазалы, дюльбер большевиклер кельсе, Асан кѳойларны догѳру оларгѳа айдап, алып барыр ве:

— Манѳыз, булар да бай малы, фукѳарелерге пайлаштыр да беринѳиз, — дер эди.

Асан бойле бир кѳараргѳа кельген сонѳ, явашча аягѳыны котерип, оны Акѳбашнынѳ устюнден алды да:

— Оларгѳа копекни сыттырып джиберейим, — деп тюшюнди.

Ѳм бу пек зевкълы оладжакѳ эди. Шимди о Акѳбашны джиберсе, копек бир сычрайышта исаргѳа етер, бир кередѳ авулдап, оларнынѳ отѳлерини патлатыр. Олар неге огѳрагѳанларыны бильмез, озѳлерини исардан ашагѳы фырлатыр, сонѳра "тобан алсанѳ, инджир ал" табанларыны майлап зуварлар.

Асан копекнинѳ башындан элини алайым дегенде, исар устюне яткъанлардан бири, котерилип, аран тарафкѳа джылышты. Асан:

— Не япаджакѳ экен? — деп меракѳланды ве копекнинѳ башыны янѳыдан басты. Аран тарафкѳа джылышкъан кѳаралты, элинде таякѳ олса керек, онынѳнен араннынѳ сачагѳыны кѳакѳып, яваш сеснен:

— Асан! А..Асан! — деди.

Асан копекнинѳ башыны даа зияде басып, озѳ огѳе эгильди де, фысылдап:

— Ким о? — деп сорады.

Къаралты сусты ве пысты.

Асан Акъбашнынъ башыны таптап:

— Сус да ят! — деп онъа эмир эткен сонъ, яваш, линейканы гычырдатмай, ерге тюшти ве янъыдан Акъбашнынъ башыны таптап, исаргъа таба джѣнеди. Исаргъа кельген сонъ:

— Ким бар анда? — деп сорады.

Исар устюндеки къаралты онъа эгильди:

— Асан сенсинъми?

Бу онынъ досту Юра эди. Асан:

— Не бар я, Юра? — деп сорады.

Юра:

— Тырмаш исаргъа, айтайым. Къычырмагъа олмай, — деди.

Асан йырткъ чарыкълы аякъларынен исарнынъ къотурлы ташларына басты ве эллеринен де юкъарыдаки ташларны тутуп котерильди. Юра ве онынъ янындаки экинджи къаралты узанып Асаннынъ эллерини тутты ве оны юкъарыгъа, исар устюне чекип алдылар.

Асан Юранынъ янындаки кишиге бакъып:

— Я бу ким? — деп сорады.

Юра:

— Танымайсынъмы? Митька, — деди.

Асан Митьканы таный эди. О, электрик станциясында чалышкъан Емельян акъайнынъ огълу эди. Онынъ бабасынынъ сол элинде баш пармагъы ёкъ. Емельян акъайнынъ эли машина копчеклери арасында къалгъан ве тишли копчеклер онынъ баш пармагъыны къопарып алгъанлар.

Юра тез-тез анылатты.

— Ярым саат эвель шеэр молуна бизим миноносецимиз кельди. Шимди бизимкилер эскадронларнен анылашмагъа адам джибердилер. Эгер эскадронлар бизимкилерге къошулсалар, дженк олмайджакъ, амма къаршыласалар, урушаджакъмыз, — деди.

Юра буны ойле айтты ки, санки о яш дегиль де, балабан бир акъай, Гришка дайын большевик эди.

Митька Юранынъ айткъанларына:

— Юранынъ бабасы да, меним бабам да молгъа, пароходгъа кеттилер. Биз де бардыкъ, амма, бабаларымыз бизни анда джибермеди, "сиз эвге къайт да, ятынъыз" — дедилер, — деп джаны агъырткъандай этип къошты.

— Асан, истесенъ, айды шимди молгъа барайыкъ, озюмизге тюфек истейик, — деди.

Асан:

— Берирлерми? — деп сорады.

Юра кыызгынлыкнен:

— Ничюн бермесинлер, эбет берирлер. Бизлер де большевиклермиз, бизлер де байларга кяршы чыкмак, оларга кяршы дженклешмек истеймиз, — деди.

Тюфек лактырдысы Асанны пек меракландырды. О, шорбаджысы Хасап Йыбрамынь авга кеткенде омузына тюфек, патронтаж асып, кибирнен башыны юклары котерип кеткенини коре ве балабан олса, мытлак озюне тюфек пейда этсджегини тюшюнир эди. Лякин, о омузына тюфек асса, шорбаджысы киби дегиль, башка бириси киби, меселя, Гришка киби, башыны котерип, кяраманджа кетер эди. О, Гришканынь, эгер омузына тюфек асса насыл кетсджегини козю огюне кетирди ве буны озюне пек дюльбер, пек ярашыкылы тапты.

Юра сорааны текрарлады:

— Сонъ, Асан, не дейсинъ?

Асан пармагыны чарыгынынъ йыртыклары арасына соктып, тинтик уджлары тышка саркыкан джылгавларыны анда ерлештирди ве сусты.

Митька:

— Мында тюшюнге шей ёкъ, — деди.

Асан озюнинъ дагыныкъ тюшюнджелерини топлады ве:

— Бизге чызма да берирлерми? — деп сорады.

Юра тез-тез:

— Ничюн бермейджеклер, эбет берирлер, — деди ве бир дакъка сонъ: — Айды, Асан, кетейик, андан башка кечикирмиз, — деп кыошты.

Асан саллантады эди. Оны азаплаган экинджи бир тюшюндже даа бар эди ки, бу тюшюндже акылына кельген сайын онынъ юреги кялтырай эди. Я, барып да, Асан, шорбаджысындан изинсиз, кячып кетсе, шорбаджысы онынъ бир йыллык аккыны бермесе, сонъ, онынъ анасынынъ алы не олур эди.

О, энъ сонъу, озюни азаплаган меселени аркадашларына ачты. Юра онъа кыызгын-кыызгын джевап берди:

— Сен бунуь ичюн сусып турасынъмы? Шорбаджым аккымы бермез, деп кюркясынъмы? Ах, сен! Ойле де берир ки, ойле де берир ки... Мына бизимкилер шеэрни алсынлар, керерсинъ алай шорбаджыларны, мына шай этерлер, — деди ве "мына шай этерлер" сёзюни айткъанда элини кылыч киби саллап, таванны ярды.

Къайдадыр, пек узакъта, тюфек патлады. Бу, шеэр бетинден эшитильди.

Яшлар учю де башларыны котерип, тюфек сеси эшитильген якъкъа къулакъ берип динълендилер.

Митька:

— Гъалиба, башлай, — деди.

Юра ашыкътырды:

— Айдынъыз, тез олайыкъ, андан башкъа етиштиралмамыз, — деди. Митька аякъларыны ёл тарафкъа саркъытты ве аттан тюшер киби озюни дивардан ашагъы атты. Юра да шай этти ве ерге тюшкенде аягъы тайыпмы, несендир юварланып кетти. О, тез-тез турып тюкюрди ве урумджа бир шейлер мырылданды. Асан бунынъ сёгюш олгъаныны анълады.

Асан да аякъларыны исардан ашагъы саркъытты ве озюни тамам ерге джибереджекте, азбаргъа козь ташлады.

Онынъ дивардан тюшип кетеджегини корьген Акъбаш бу заман линейкадан сычрап тюшкен ве дивар тюбюне кельген эди. Асан къаранлыкъ ичинде онынъ башыны корьди ве таныды. О, башыны ёл тарафкъа бурып, аркъадашларындан:

— Акъбашны да алайыкъмы? — деп сорады.

Митька:

— Ал! — деди.

Асан азбар ичинде узанды ве онъа бакъып, озюнинъ къара бир ельпазе киби къуйругъыны саллап тургъан копекке:

— Айды, Акъбаш, сычра бакъайым мында! Але-оп! — деп Акъбашкъа эмир этти.

Акъбаш онынъ айткъаныны анълады ве бираз керилип, инджеден-индже чыйкъылдап, озюни дивар устюне атты. Бир сание ичинде Акъбаш артыкъ исар устюнде эди. О шимди Асаннынъ экинджи эмирини беклей ве ёл ичиндеки яшларгъа бакъа эди.

Адетиндже, ябанджы киши корьгенде, ырылдагъан Акъбаш яшларгъа ырылдамады. О, бу яшларнынъ исар устюнде Асаннен достча сёйлешкенлерини ве оларнынъ зарарсыз кишилер олгъанларыны дуйгъан эди.

Иште, тамам бу вакъыт ёлда ат патырдылары эшитильди. Атлар пертавлап кельди ве араба къапудан патырдатып, азбар ичине кирдилер. Асан къаранлыкъ ичинде учь атлы эслеп олды. Олар ашханенинъ пенджересинден чыкъкъан ярыкънынъ сызыгъына кельгенде, Асан оларнынъ эскадронлар экенини таныды. Оларнынъ атлары озьлерини зорнен тута, тургъан ерлеринде аякъларыны патырдаталар.

Акъбаш бу атлыларны корьгени киби, алд аякъларыны, йыкълмайым деп, дивар устюндеки ташларгъа яхшыджа тиреп,

авламагъа азырланса да, Асан онынъ бу азырлыгъыны корип, копекнинъ башыны таптады ве:

— Сус, Акъбаш! — деп эмир этти.

Азбаргъа кирген атлылар Митьканен Юраны да меракъландырды. Олар бири-бирине ярдым этип, исаргъа тырмаштылар.

Юра Асандан:

— Не бар я? — деп сорады.

Асан онынъ къулагъына фысылдап:

— Яваш ол, эскадронлар кельди, — деди.

Олар учю де исар устюне къарылгъачлар киби тизилип, азбарда олып кечкен ишни сейир эттилер.

Эскадронлардан башта кельгени аттан сычрап тюшти веджюгенини онынъ янындаки экинжи эскадронгъа туттырып, озю ашханенинъ къапусына догърулды. О, лампа ярыгъындан кечкенде, яшлар онынъ бетини ве омузларындаки йылтыравукъ погонларыны эслеп алдылар. Митька аркъадашларына фысылдап:

— Офицер, — деди.

Офицер къапуны къакъты ве:

— Йыбрам Мустафаевич, — деп багъырды.

Пенджередеки ярыкъ еринден кочти ве кене бир прожектор киби азбар ичини къармалап, андаки атларны ве атлыларны айдынлатып ойнады. Ярым дакъкъа сонъ ярыкъ янъыдан ве къуветнен азбарны айдынлатты. О энди прожектор киби дирекдай созулмайып, азбарнынъ ярысыны айдынлата эди. Ичериден Хасап Йыбрамнынъ гъырылдавукъ сеси эшитильди. О:

— Ким бар анда? — деп сорады ве лампы ашханенинъ джам софалы пенджерисине тутып, тыштаки кишилерни бакъты:

Офицер:

— Йыбрам Мустафаевич, бизмиз, — деп русча айтты. Хасап Йыбрам къапуны ачты. Офицер онъа тез-тез русча анылатмагъа башлады:

— Йыбрам Мустафаевич, молгъа большевиклер пароходы янашты. Олар бизге делегация ёллап, офицерлернинъ теслим олмаларыны, эскадронларнынъ да озълерине къошулмаларыны истейлер. Биз бунъа къайыл олмадыкъ. Мени бизим штабдан сизге джибердилер ве башта адагъанынъыз киби отряд джыйып, бизге ярдымгъа кельменъизни ялвардылар, — деди.

Хасап Йыбрам, ярым-юрту бильген русчасынен:

— Вот-вот, сейчас господин афицер, арз-два сделасм, — деп лампы пенджере ичине къойды ве эвден тез-тез озюнинъ авгъа кеткенде кийген сары чонтыкъ тонуны кийип, къапу огъуне чыкъты.

Офицер озь атынынъ башыны тутты ве янындан кечейткъан Хасап Йыбрамнынъ омузына элини къыйып:

— Сиз озь отрядынъызнен молгъа къыр беттен тюше-джексинъиз, биз де ялыдан келип ураджакъмыз, унутманъыз, бельки корюшамамыз. Танъда дженкке башлайджакъмыз. Эгер большевиклернинъ пароходларыны эльге кечирсек...

Офицер атынынъ башыны чекип, Хасап Йыбрамнен берабер араба къапугъа джѐнеди. Эки атлы да оларнынъ пешине тюшти.

Митька:

— Айды, тез кетейик, — деди ве озюни исардан ашагъы джиберди.

Асан да тюшмеге азырланды, лякин тамам бу вакъыт янын-даки Юранынъ эли авада саллангъаныны, къаранлыкъ ичинде, кок бир шейнинъ авадан учып кеткенини коръди ве негедир, йымшакъ бир шейге барып урунгъаныны эшитти ве онынъ исар устюнден къош юмрукъ къадар бир таш алып аткъаныны анъла-ды.

Таш офицернинъ аркъасына барып урса керек. О:

— Аркъам! — деп багъырды ве сѐгюнди.

Хасап Йыбрам озюни азбар ичине, аран бетке чабдырып атты ве исар устюндекилерни коръсе керек:

— Ким анда! — деп багъырды.

Бу арада офицернинъ элинде йылтыравукъ бир шей пейда олды ве о да Хасап Йыбрамнынъ янына чапты. Асаннен Юра Эскадронларнынъ атларыны айдап, исар бетке келгенлерини коръди ве тюфеклерини шакъырдаткъанларыны эшиттилер.

Асан:

— Оп, Акъбаш! — деди ве озюни дивардан ашагъы джиберди. О, исарнынъ юксеклигининъ къарарыны алдырмаса керек, аягъы ерге тиер-тиймез йыкылып, дивар астындаки къырчыкътан ашагъы юварланып кетти.

Бу арада залпнен тюфек патлады. Асан йыкылгъан еринден Акъбашны хатырлады ве турмагъа чалышып, башыны котерген-де, Акъбашнынъ артыкъ озь янында олгъаныны коръди. О турды. Юра Митьканынъ янында эди. О:

— Айдыныгъыз, къачтыкъ! — деди.

Олар учю де ёл бою, базан чамургъа батып, чаптылар. Олар Юраларнынъ эви тарафкъа, озенге тюшюльген мердивен башына кельгенде, экинжи бир залп даа патлады ве атларнынъ патыр-дысы эшитильди.

Яшлар мердивен устюнде бир дакъкъа токътады ве буннынъ сонъу не олур экен деп, бекледилер. Мектеп янындаки Эреджеп

акъайнынъ дивары устюнде балабан обадай бир къаралты пейда олды. Бу онынъ баракъ копеги эди. О башта Акъбашны корип, ырылдады, сонъра онынънен къавгъа этмек ичюн озюни ёлгъа атты ве Акъбашкъа догъру чапты.

Асан буны ве къаранлыкъ ичинде авада йылтырап, нелердир, ялкылдагъаныны коръди ве ат патырдыларынынъ якъынлашкъаныны эшитти.

Митька:

— Офицерлер келе. Айдынъыз, мында! — деди.

Асан, Эреджеп акъайнынъ барагъынен къавгъагъа азырланып, ёл ортасына тюшкен Акъбашкъа сызгырды ве:

— Мында кель, Акъбаш! — деп багъырды.

Яшлар къаранлыкъта къарарнен басамакъларнынъ учюни-дёртюни бирден атлап чаптылар. Асан мердивеннинъ астына тюшкенде, артына айланып бакъты ве Акъбашнынъ санки таяр киби ашагъы тюшкенини коръди. Эреджеп акъайнынъ барагъы мердивен башында, Акъбашнынъ пешинден авлап къалды ве шу ерге кельген атлыларны корип, энди оларгъа чевирильди ве оларнынъ устуне атымгагъа башлады.

Мердивеннинъ астындаки эвнинъ кошесинде сакъланып юкъарыда не олгъаныны бакъкъан яшлар, анда къыскъа сёзлю сёгюшлер эшиттилер. Офицер: — Вот собака! — деп багъырды ве бунынъ артындан бири-бири пешинден эки тюфек патлады.

Яшлар къаранлыкъ ичинде къыскъадан созулып кеткен эки къызыл учкъунчыкъ коръди ве балабан бир шейнинъ мердивен башында юварлангъаныны эседилер.

Бу Эреджеп акъайнынъ барагъы эди. Оны Юранынъ ташыны ашагъан офицер аткъан эди...

Митька:

— Бу ерде турмайыкъ, айдынъыз озен бою денъизге, молгъа! — деди ве элинен аркъадашларыны чагъырып, озен четиндеки къалдырым бою чапты. Қалгъанлары да онынъ пешинсё тюштилер. Энъ арттан, къуйругъыны авада бир сипирки киби саллап, Акъбаш чапа эди...

Эрке Сеит Джемильчик

Керим байнынъ апайы Сафие тотай:

— Бизим Сеит Джемильчик эр кунъ ярым окъкъа къанфет ашай, кене де, анай, шекер берсе, деп джылай, — сёзлерини Земина пичи, Алиме тотай Сайде шерфелернен бирликте "о якъ-бу якъ" лаф этип тургъанда, яры къопайма тарзда айтып ташлады: "Къанфет ашай, эр вакъыт джылай" дегенде, шубесиз, козь алдында анасына эр вакъыт шынъшып тургъан эки, учъ яшлыкъ бир бала келеджек ве "бизим Сеит Джемильчик" де бойле тасавур олунаджакъ.

Лякин, иш бам-башкъа. Сеит Джемильчикнинъ анасы, Сафие тотай, джыйында бу сёзлерни айтып ташлагъанда, Сеит Джемиль он бир яшыны кечкен, башмакъ къадар олгъан эди.

Лякин о, Керим байнынъ бир дане эрке огълу. Анасы, бабасы къаршысында даа сабий таныла, атта даа темелли штан биле кие башламагъан.

Мына бу он бир яшлыкъ, лякин, эршеленип юзюнден "сабий" сайылгъан Сеит Джемильнинъ бабасы, Керим бай да, пек эрке оськен, о да Менаджы байнынъ беш кызы арасында бир огълан экен.

Ара-сыра Сеит Джемиль беслеме кызынынъ сачыны топтан къопарып алгъанда, та къарт бабасы кунълеринден берли къолларында ыргъат юрген Кемал акъайны "ат этип" къамчилегенде, Керим бай бойле "яш сабийчикнинъ" истидатына шаша, — аперим огълум, ана шай, акъай бол! — деп ташлай.

Керим бай, Сеит Джемильнинъ шимдики алыны, озюнинъ яшлыкъ вакътынен кыяс этип бакъкъанда, буюк фаркъ коре, чюнки, озю беслеме кыыз котеклемеге, ыргъатларыны ат этип таякъламагъа анджакъ 19 яшында огренген... Сеит Джемильчик исе, секиз йыл огюне... Сафие тотай исе, озюни даа акъыл-балик сайып оламай, даа афтанынъ еди кунъ олгъанына акъылы етмей, эр вакъыт Керим байнен: — "Афтада эки джума акъшамы бар!..." — деп къавгъалаша... Мына байле бабадан къалма эки бинъ беш юз десятина топракълыкъ девлет ичинде яшагъан Керим бай къорантасынынъ яш шорбаджысы — Сеит Джемильчик шай эрке осе, "ата тербиеси" ала.

Бабасынынъ къотурлы таягынын ашханаджылары Къурт Заденинъ учъ яшлыкъ къызы Муссмманынъ козюни тюртип чыкъаргъанда, яхут да Кемал къартны къамчынен зияде урып джибергенде, Сеит Джемильчик акълы чыкъа. Инджингенлер "тиль кыйтарсалар", къошма оларакъ, Керим байнынъ сёгюшинс оғрай, Сафие тотайнынъ сумсигини ашай.

Керек Кемал къарт, керек Къурт Заде апай "этме даа, челеби агъай" — деп сумурюкли бурун Сеит Джемильчикнинъ къаршысында дёрт букленелер.

Бу, Ссит Джемильчикнинъ кунъделик омюринде корюльген "адетлерден" эди. Тавукълар, копеклер, мышыкъларнынъ ондан чеккенлери бунъа къошулмай.

* * *

Гуръдели омюр ичинде Сеит Джемильчик осе, яшы арта, эркелиги экинджи шекиллерге кире. О, артыкъ, Кемал акъайны ат этип ойнамакъ, балаларнынъ козюне таякънен тюртмекнен къаанаатленмей.

Кой ичинде пенджере, къапу парламакъ, ыргъатларнынъ ве акъраны олгъан яшларнынъ къалпакъларыны таякълап тыгъыртмакъ, фукъарелернинъ къуюсына тавукъ олюси ташламакъ киби марифетлер Сеит Джемильчикнинъ янъы адети, эркелиги эди ки, "сабийчикнинъ" кейфини бозмакъ киби бир "тербиесизликте" булунгъан, къапусы-пенджереси Сеит Джемильчикнинъ бир шакъылдап кулъмесининъ къурбаны олгъан къартанайларнынъ биле: "Этме даа, челебичигим. Къулунъ-къурбанынъ болайым" — деген ялвармалары Керим байнынъ энъ къатты хышымларынен къаршылана.

Мына бир кере Сумгуль капайнынъ тавугъы йымыртадан янъы чыкъкъан чипчелеринен, кунешнинъ сыджагъында къызына-къызына, кубре къарыштырып, балаларына азыкъ къыдыргъан вакъыт, тегерегинде чивильдешкен он чипчеси Сеит Джемильчикнинъ козюне илишти. Сеит Джемильчик, шубессиз, оларнынъ чивильдисинден, яхут да, севимли корюнишлеринден зевкъ алмады. О, бу уфакъ айванчыкъларны бир къачырмай къамчилеп ольдюреджегини козю алдында кетирди. Эм де буны япты.

Аджынгъан Сумгуль капайнынъ: — Балабан джигит, не ичюн шай этесинъ? — деген опыкеси, Сеит Джемильни къутуртты, заваллы капайнынъ тек бир чатыдан ибарет пенджере джамы да ерге къуйылды.

Бунынъле къалса не гузель! Керим байнынъ огълуна бир факъыр чура апайнынъ: "Не ичюн шай этесинъ?" — демеси багъышланаджакъ "гуналардан" сайылсынмы? Бу сёз, Керим байнынъ къулагъына чалынды. Сумгуль капайны котеклемск файдасыз. Керим бай, экинджи бир ёл тюшюнди. Эм де, бу фикيري Керим байнынъ джебине кярлы чыкты.

Къабакъ, Сумгуль къапайнынъ огълу Османгъа патлады. Анасынынъ сёзю ичюн яхшы бир "Керим бай таягъы" ашагъандан сонъ, алты айдан берли чалышкъан акъкъы берильмей, байнынъ азбарындан, даа сонъ, койден къувулды. Бу ал, Сеит Джемильчикнинъ экинджи девир эркелигинде олды.

Артыкъ Керим байнынъ къорантасында Сеит Джемильчикнинъ эркелигининъ къалабалыкъ бир деври башлады. Сеит Джемильчик артыкъ "текмиль челеби", даа догърусы, акъай олгъан эди.

Къомшу челебининъ балаларынен къошулып, бабасына дуйдырмай, анбардан гизли богъдай сата, аренда параларыны алып сарф эте... Лякин, буларнынъ эписине Керим байнен Сафие тотай кене де эркелик деп бакъалар. "Баламыз, халкъ сырасына къошула башлады" — деп, къуваналар.

Сеит Джемиль мегер — артыкъ "акъай олгъан". Сафие тотай буны беслеме къызынынъ алы тюрленип, беш айлыкъ торуны ёлда олгъаныны корьген сонъ, анълады. Бундан хабер алгъан Керим бай, башта, ачувланмакъ, Сеит Джемильнинъ къулагъыны бурмакъ истесе де, акълына башкъа бир тюшюндже келип къалды.

Озюнинъ кечкен омюринде, Сеит Джемильнинъ бу кунъки марифети киби, бир къач вакъианы хатырлады. Байнынъ къорантасы бу къолайсызлыкънынъ чаресини тез тапты. Беслеме къыз "къабаатлы", чюнки, ата сакъалы авузына бите башлап, эрлик чагъына кельген Сеит Джемильнинъ башыны о къыз "айландыргъан"...

Заваллы къыз бу алнынъ Сеит Джемиль челебининъ зорбалыгъы нетиджесинде мейдангъа кельгенини козь яшларынен исбат этмек истесе де, оны кимсе корьмеди, ишитмеди. Къызынынъ агълав ве сызлавларына къаршылыкъ, Сафие тотайнынъ "ураспы марушке, челебинен джурмесенъ озюньдайын чобан, чолтыкъ тапмадынъмы? Бакъ сен онъа, тотай олмакъ истеген", деген сёзлерини ишитти.

Эр алда бир иш япмакъ керек ки, челебининъ бу марифети дост, душман арасында джайрамасын... Бу меселе узеринде бираз

вакът туюшюнген Керим бай, озюнинъ кечирген теджрибелеринден файдаланып, асрав кызыны тез вакът ичинде къоджагъа бермек къарарына кельди. Хатип Фазыл эфендининъ ярдымынен бунынъ да чареси тапылды. Бай кызына ич киев булунмакъны беклеп яткъан ве омюрнинъ эллисине аякъ баскъан Абдураман байнынъ беслемесине разы олгъаныны къач кере Фазыл эфендиге яна-якъыла аңлаткъан эди. Иште, бу гузель фурсат байны белядан къуртараджакъ. Абдураман эль баласынынъ бабасы оладжакъ. Эр шей ёлуна къойылды. Меселе бир дуванен битеджек.

Эм де шай олды, заваллы беслеменинъ талийи, бир къач апайнынъ янында башыны-козюни шалнен япып, мазин Асаннынъ:

— Разысынъмы? — соравынен чезильди.

Бойле вакъиалар Сеит Джемиль челебининъ омюринде къач керелер текрарланса да, эписи къолайлы кечти.

Ялынъыз Иван Кузмичнинъ кызы марушкенен олгъан иш Керим байгъа паалыгъа чыкъты.

Чюнки, бу дефа челебининъ марифети, бир чокъ сарф олунгъан паралардан гъайры, эки чифт огюзининъ де башына этти.

Омюрлер кече, Сеит Джемиль челеби артыкъ журтунынъ шорбаджысы. Керим бай холер йылы олген. Сафие тотай къартайгъан.

Сеит Джемиль челебининъ эркелигини шимди ялынъыз бабадан къалма топрагъы ве анда яшагъанлар къабул этелер. Сеит Джемиль челеби топракъларыны юзлеп-юзлеп сата, десятинарнынъ сайысы эп азала, межалар тарлаша. Челеби кене озюни сыкъмай. Ички, тачанка, чалгъы, карта... О, толу кейфинде... "Къарышыкъ йылларда" дигер челеби, мырзалар киби, немселер вакътында большевик къамчылатмакъ, Врангель вакътында фукъаре хорламакъ онынъ да биринджи ишлеринден олды.

Совет акимieti ерлешкен сонъ биле, челеби, бир эки йыл, озюни пек сыкъмады. Чюнки, козю къоркъып кельген кой джематы онынъ зулмыны бир кереден мейдангъа чыкъаралмады. Арасыра сесини чыкъармакъ истегенлерге де, челеби юмрукъ саллай, "татар олгъанынъны унутма!" дей. Топрагъыны гизлиден арендагъа берсе, онлама ала. Ачлыкъ вакътында баягъы алтын да топлады; ара-сыра "миллет" ичюн ишке де кирип алды.

Факъат, сюнгю чувалгъа сыгъмады. Сеит Джемиль челебининъ дснъизден беклеген "инглиз ве франсузы" кельмеди. Челебилер несилининъ укюми битти.

Асанчыкънынъ куньлеринде

Штанчыгынынъ йыртыкъ балакъларындан корюнип тургъан баджакъларыны, мераметсиз сувукънынъ зеэрли елинден кюр-чалаялмай, къалтырай-къалтырай, чукюндир кесильген чып-лакъ аякълы Асанчыкъ, кок тёпели сарайнынъ азбары янында, дивары ве тёпеси топракънен бир тюр олгъан эвчиктен чыктып, койнинъ ортасында кираметли къаралтыгъа догъру ёл алды. О он яшында, лякин, юзюне бакъсанъ, онда бир чокъ къасевет къатлавлары коресинъ.

Бугунъ онынъ корюниши даа кедерли. Балавуз тюрлю арыкъ бетине бир де кюркю безазлыгъы къатылгъан, абдыравнен чапа... ашыкъа.

Яшы сексенге барса да, кене эр шейнен меракъланув табиятыны ташламагъан Кериме къартый Асанны токътатты.

— Къайда чапасынъ, балам, бабанъ арувмы бираз?..

— Молла акъайгъа чапам, сыкыла...

Бу къыскъа сёйлешювден сонъ, Асан кене де, озъ ёлуны девам этти.

Асан кете, эм тюшюне... Онынъ башына топлангъан тюшюнджелер аягыны токътатмакъ истей. Чюнки, Асан бу къаралтыгъа бир озю кирмеген, бир кере къадирлик къатим окъугъаны ичюн, молла акъайгъа тезек кескенде, онъа бабасынен кельген эди.

Асанчыкънынъ юзюндеки къатлавлары даа зияде арта. Ёрулса да, юрегиндеки кедер ёргъунлыгыны да унуттыра, чюнки бабасы олюм алдында, бабасынынъ "сонъ истеги" ичюн кете. Къалтырагъан аякъларыны зорнен сюйреклемекте. О, олюм алында яткъан бабасынынъ сонъ нефесинде биле, бай токъмагъы моллагъа сыйыкъкъаныны корип оламай эди.

Ниает, Асанчыкъ кок кираметли сарайнынъ къапусы огюнден кечеджек. Бу ойле къапу ки, Асанчыкъ яш олса да, бу къапу онда бир чокъ тесирлер быракъкъан.

Къыскъа геджели яз куньлери Асаннынъ бабасы, "ич олмадым къошамат олур", — деп докъуз яшлыкъ Асанны бу сарай саиби байгъа маджар айдамагъа берген эди. Ыргъатлыкъ. Баба зенаатына ильк адым. Асанчыкъ ыргъат. О къомшу къасап Меметнинъ огълу киби ашыкъ ойнаямады. Себия енгенинъ къызы Мерьем ве башкъа барлыларнынъ балалары сакъланмакъ ойнагъанда, Асанчыкъ бу оюнгъа авеслене, лякин, онъа челебининъ огюз маджарында чскишмек, кокче огюз къаталагъанда, козюнден яшлар акъызмакъ ве козь яшынен берабер сюйрелип чапмакъ керек ола

эди. Мына бу сарайнынъ огюнден кечкенде Асан энъ адджы бир вакъианы хатырлады.

* * *

Язнынъ къаврайыджы кунюнде, кунеш уфукълар артына ко-
мюлип, паровойнынъ "арман ишини быракъынъыз" эмрини бер-
ген къавалы, койни янгъыратып багъырткъандан сонъ эди. Асан-
чыкъ, аля даа Эгиз обалар янында. Обугунъ кеч къалгъан, чюнки,
зан башындаки межа чукъурындан айлангъанда, экинди
чиркийинден зар чеккен къара козь огюз арабаны чукъургъа тю-
шюрди. Дёрт къолтукъ маджар шувулдап авды, ат скильген ма-
джарлар артыкъ кечип кеткенинден, Асангъа отуруп агъламакъ-
тан гъайры чаре къалмады.

Ниает, маджар юклеген акъайлар ачувланып, тюрю чиркин
сёзлернен оны сёгип-сыйпагъандан сонъ, Асангъа бу гедже бостан
хырсызлыгъына тюшмекни шарт къойып, маджарны янъыдан
юклеп бердилер.

Асан армангъа кельгенде, паровойны темизлеген кочегардан
гъайры эр кес тобан йыгъынында юкълап, яры геджесини алгъан
эдилер.

Иште бу геджеси Асангъа танъ агъарып башлагъанда ятмакъ
керек олды.

Докъуз яшлыкъ Асаннынъ ильки ыргъатлыкъ сенеси бойле
кечти. Ондан бир сене эвель, Асан кунъ къавушкъанда, энди
юкълай эди. Бугунъ исе, о ыргъат. Шимди оны кяхъянынъ къам-
чысы уяндыра.

Тойгъанджа юкъламакъны тюшюнге биле аджет къалмай.
Экинджи куню, тобан сарпанынынъ сувукъ талдасында бала
тюшлери корип юкълагъан Асанчыкъ, паровойнынъ "турынъыз"
деген увулдысыны биле ишитмеди. Маджарлар екиле башлагъан-
да, Асанчыкъны ишинде коръмеген кяхъя оны араштырып,
юкълагъан еринде тапты, къамчысынен онынъ янбашына шып-
лап уятты. Онынъ янбашындаки тамгъа ондан къалды.

Бугунъ, Асан, байнынъ къолунда къыркъ йыл ыргъатлыкътан
сонъра, эмегининъ мукафаты оларакъ, сакъатланып, олюм,
алында яткъан бабасынынъ джаны ичюн молла чагъырмагъа
кетип, сарай къаршысында, сувукътан титреген баджакъларыны
къашыркен, янбашындаки къамчы изининъ аля даа гъайып
олмагъаныны эсledi. О бу хатрелернен молланынъ азбар къапу-
сына келип етти. Молланынъ азбарына кирмек, оны эвлерине
чагъырмакъ фикири Асанны кене тюшюнджеге къойды. Чюнки,

молла эвлерине келе кыйса, эр вакыт бабасыны мытлакъя кьаралтысына куньделикке чакъыра эди. Асан буны козь огюне алып, озюнинъ такъатсызлыгы себбинден, — "молла куньделикке кель десе, не япарым" — деп тюшонджеге далды. Бабасы олком алында, бус-бутюн сёнюккен козьлеринен Асангъа бакъкъанда, къартанасы, козь яшы текерек, бабасындан сонъ, къоранта башы оладжакъ Асангъа мураджаат этти:

— Асан, молла акъанъа бар, бабачыгъым ярамай... — деп айт!

Къартанасынынъ бу сёзлери Асангъа джесарет берди. О, къарылгъан богъазыны чымырдатып: — Моллакъам, моллакъам!... — деп сесленди.

Молланынъ чагъарагъындан май кьокъусынен къарышыкъ, бурум-бурум тютюнлер чыкъса да, эвде адам ёкъ киби, Асанчыкънынъ сеси коп вакыт джевапсыз къалды.

Асанчыкъ молладан джевап аламагъандан сонъ, агълавынен къарышыкъ сесинен: "тотай анай" деп башлады.

Чубар копекнинъ зынджырындан къртулып Асанны парчалар киби авулдавына къарышып: — Не бар, олан?... — деп эльтининъ (молла апайы) хорлайыджи хитабы эшитилди.

— Бабапек авура, къартанам, моллакъанъ келип ясин чыкъсын, деп джиберди.

— Молла акъанъынъ кейфи ёкъ, айт буюкананъа, озю абдест алсын да, бир "къулвалла" окъуй кыйсын.

Эльти бу сёзлерни айткъанда, молла сыджакъ собанынъ артында, шалварны чыкъарып кыймакълы къаве сюзе эди.

Эльтининъ хышымлы джевабыны эшиткен Асаннынъ козь яшлары, мораргъан янакъларындан ашагъы юварландылар.

"Фукъаре баласы! Молла сенинъ ненъе бараджакъ?" — деди Асан озь-озюне, юреги парчаланды.

Кыйтып, басыкъ къапулары босагъасындан атлагъанда, анасы:

— Бабачыгъынъ кечинди де! — деп фиған кьопарды.

Менариф акъайнынъ джаны ясинсиз, къулвалласыз, кьолай-кьолай укъчан эди.

Къасап Муратнен Сеит Умер тюкянджи молланынъ азбар къапсындан бакъып: — Моллакъам, эвдесизми?.. — деп сорадылар.

* * *

Къасап Муратны корьгенинен, агъызы аран киби ачылгъан эльти: — Джурюньиз, джурюньиз, — деп къаршылап алды.

— Анавы Менариф заваллы кечинген.

— Сыгъырыны, олюмлик деген, бир шейлер этип заваллыны джыйыштырар эдик.

Эльтининъ агъызы бир къат даа ачылды: — Джуринъиз, моллакъа эвде, уйлелик къавесини иче.

"Менариф ольген, сыгъырыны васиет эткен" сёзлерини ичериде турып эшиткен молла, мусафирлер эвге киргендже джюббесини кийген, язып азырлангъан топракъ дувасыны араштыра башлагъан эди.

— Селям алейкум, моллакъам!

— Алейкум селям! Мен азырландым. Меним чыкъылгъан къураным да бар, джуз окъутмагъа пара керек олмаз. Сыгъырыны торг-морг деп турмамыз, менде уфакълыкъ да бар, заваллынынъ дженазесини яраштыра къоярмыз.

Бу сёзлернен къасап Мурат моллагъа озъ къаршылыкъ истегини бильдирди.

Менариф акъайнынъ азбары. Апайы сандыкъ тюбюнден чыкъаргъан эски шербентисини акъайынынъ юзюне япты. О, энди байнынъ хорлайыджы сёзлерини, кяхъа вс челебининъ къоркъутыджы селямларыны эшитмеден ята.

— Къана, джемаат, мерумны беклетмейик, сыгъырыны бир шей эте къояйыкъ, — деп къасап Мурат эп сыгъырнынъ сатылма-сы дердинден зарланды.

— Ай анасын, бу сыгъыр азлыкъ этеджек, бир-эки анавы-мынавы даа сатмакъ керек эди, — сёзлерини мырылданып, къаралтынынъ о ягъына, бу ягъына козь ташлагъан молла, ниаест, Менариф акъайын козь яшлы апайы Аджире енгеге баш урды:

— Аджире келин! Заваллы Менариф джыйнакълы кишилерден эди, эгер де сакълы анавы-мынавы олса, чыкъар, олюден къызгъанмакъ гунадыр.

— Джаным, молла акъам, кунюне кечингенлерде не оладжакъ. Заваллынынъ киевликтен къалма кумюш стамбул сааты бар, оны берсем бильмем...

Аджире енге бу сёзлеринен эвге кирди. Тюкянджы Сеит Умер, саат сёзюни эшитип, молланынъ янына якъынлашты.

— Моллакъам, саатини къолайлы бир шейнен манъа авуштырынъыз даа...

Молла, къасап Мураткъа япкъаны киби, Сеит Умерге де къавугъыны саллады.

Молла:

— Къана, джемаат, сыгъырны торгкъа къоюджакъ боламыз, лякин азыр пара керек, борджкъа олмайджакъ.

Молланынъ бу сёзюне тюкянджы Сеит Умер къаршылыкъ берди:

— Мына Мурат агъама бу иш келишип тура, эм Менариф акъам тапкъаныны бу айвангъа ашаткъанындан эти де зарасыздыр.

Сёз коп узамай, чюнки шу ерде къасап Мураттан гъайры пара саяджакъ тапылмады. Къашкъа сыгъыр йигирми бешке Мураткъа мал олгъаны киби, стамбул саати де Ссит Умернинъ джебине кирди.

"Гъарипчикнинъ джанына тийсин", сёзлеринен оджакътаки атешке бир къашыкъ май къойгъан Сумбуль къартнынъ чыкъаргъан май къокъусы алдында, мазиннинъ токъ къарынгъа керип, керип окъугъан тебареси, Менариф акъайнынъ омюринде мал намына корьген сыгъырынынъ хатреси олып къалды.

Асанчыкъ, олжум янъыгъыле, сыгъырларыны къасап Муратнынъ азбарына озгъарып къайткъан сонъ, анасы козь яшынен, онынъ башыны сыйпап:

— Балам, биз санъа къалдыкъ, энди сен эвнинъ акъайысынъ, — дегени, кене де, "челебиге яз, къыш ыргъат ол", демек эди.

Дженазе эвинден чыкъкъан молла догъру къасап Муратнынъ эвине кирди. Уджуз алгъан сыгъырнынъ магъарыч къавесини иче, Сеит Умер де тютюн пачкасыны моллагъа узата эди.

Партизан Муратчыкъ

Муратчыкъларнынъ эви койнинъ энъ башында ёл устюнде эди. Бу алчакъ эвчикнинъ юкъары башы ернен тем-тегиз, ашагъы къарчыгъасынынъ да ерден юксеклиги бир саджин барлы-ёкълы. Къаралты, къора ёкъ.

Майыс айынынъ ортасы эди. Муратларнынъ кою тавнынъ этегинде олгъанындан бус-бутюн ешилликке бурюнген, Муратларнынъ эвлерининъ тегерегини ешилъ, кийик отлар саргъан.

— Мурат! — Бар, балам, бир гугюм сув кетирсе!

Анасынынъ сесини эшиткен Мурат ёл янындаки озъ акъраны балалардан айырылды, аман чапып, анасынынъ элинден гугюмни алды.

— Ах, балам, балам! Ич олмадым ичинъизден биринъиз бир къач яш даа буюкче олгъайдынъыз... Бир шейлер ишлер эдик — Муратнынъ анасы Тензиле енге бу сёзлеринден козьлерини сантырач пештималына сюртти.

О арада агълап чапып эв къапунынъ босагъасында тургъан Муратнынъ къыз къардашы Эмине:

— Ан-а-а-а, мамм-мамм!... — деп багъыра башлады.

Бу Муратнынъ анасы Тензиленинъ юргини бир къат даа тельчеледи, артыкъ ийип кельген козь яшларыны токътаталмады, тюшюндже ве къаарьден солгъан янакълары устюне юварландылар.

— Мамм... мам! — Эминечик бир къат даа зорлады, бу кере сонъуны агълавлен битирди...

Тензиле енге долаптаки отьмек безини ачты, онынъ ичинде бир кошечик чавдар отьмеги къалгъан!..

— Энди сонъу... — Тензиле енге кокуюс кечирди, бир кошечигини кесип, Эминечикке берди... О башкъаларына не берджек эди?... Чюнки энъ буюги олгъан он бир яшлыкъ Мураттан башкъа агълавлен къарышыкъ сеси эшитильди, къолундаки гугюми тѣкюлип яры олгъан, аягъынынъ тобугъы къанагъан алда чапа-чапа кельди...

— Не олды?

— Анавы Къадыр мырзанынъ огълу Алинен моллакъайнынъ Ибрамы ташнен урдылар. Мен оларгъа бир шей де айткъаным ёкъ; — Большевик баласы, тавдан бабанъны тутарлар, биз де сенинъ аягъынъны сындырайыкъ, — деп, ташнен урдылар, сѣкдилер.

Тензиле енге тек тишлерини къырчыдатып, башыны саллады, зияде сѣз айтмады, чюнки олар кой ичинде ешиллернинъ къорантасы учъ дане эдилер. — Арув эттинъиз, балалар, сакъын онъа къошулманъыз, о даа, бабасы большевик Османгъа бенъзеп, чапкъын оладжакъ даа!

— Ольдюрип ташласанъ копек баласыдай, эки шалыкъ гунасы болмаз... — Ёлдан эшитильген Пенпе ханийнен Ревиде тотайнынъ бири-бирине узакъ туруп, Муратнынъ адресине айтышкъан бу лафлары Тензиле енгени даа зияде мугъайта эди.

Муратнынъ аягъынынъ агърысыны унутса да, ачувы къайтмай:

— Мына бабам кельсин де, онынъ пыштавыны алып эписини атарым, косътерирум, — деп, анасынен сѣйлене... О, анасынынъ козюне бакъып; онынъ да козьлери дымлы олгъаныны коръгенинсен, — Анай, я сен неге агълайсынъ? — деди.

— Манъа да агъыр келе. Отьмегимиз бите...

— Зарар ёкъ, анай, отьмек битсе, къартобымыз бар, ашап турармыз, огъаджек бабамлар да койге тюшерлер.

— Тюшерлер я! — Тензиле енге Муратны даа зияде меракъкъа тюшюрмек ичюн кулср юзь косътермеге тырышты.

— Анай, опмек бельсе, къарным аш!...

Отьмек истев невбети Ибрайчыкъкъа кельген эди...

— Шимди Джеббар агъай тюрьмеден къайтып кельди, анда эшиткен, ярын отряд келе экен, эм зилониларны тутаджакъ, эм де къачакъларны. Вай, джаным Тензиледжигим, не ишлер экенмиз? Анавы бизимкилер акъшам эвге тюшермиз, деп хабер джибергенлер!..

— Тюф,тюф! Барып бир къаза олмагъайды. Къыдыр мырза отрядны махсус чагъырткъан экен, дейлер. Эм де тюневин гедже бириси, эки керс келип, пенджерен динълеп кетти, джаным Асене, колеткесини мытлакъ Къыдыр мырзагъа ошаттым.

— Насыл этмели де, хабер бермели, бизимкилер тавдан саркъмай, азыр турсынлар, озюм барып эдим, артымдан анъладжакълар, сен барсанъ, кене де шай. Керим агъам да базарда...

Муратчыкъ анасынен Асене тотайнынъ арасында олгъан бу лафларны динълей, онынъ башында балабан-балабан ойлардолаша. О яваштан легенге джибитмеге къойгъан чарыгъыны алды, чувал парчасындан чылгъавчыгъыны аягъына сарып кие башлады. Тензиле енгелер тюшюнджели далгъанлыкънен лаф этелер, Мурат чарыгъыны кийгенден сонъ, яваштан эски бир безге чанакътан пишип сувугъан къартопларны толдыра башлады...

— Мурат, нишлейсинъ? Къартопларны нападжакъсынъ? — Тензиле енге, чеврилип бакъып, Муратчыкътан сорады. Мурат тюшюнди, бираз сыкъылгъан киби олды, сонъ тамамиле иш саиби адам тарзында;

— Мен кетерим, тавнынъ бутюн ёлларыны билем, бабамларны тапар да, оларгъа эписини айтарым! Эм де мени эслемезлер, мен, къора артындан айланып, ашагъы сокъакътан чыкъарым.

Мурат бу сёзлерни о кадар ишандырычле айта эди ки, Тензиле енге ве Асене тотай бир кереден онъа не дейджеклерини тапыштырамадылар. Онынъ аягъындаки чарыкъларындан башындаки эски джарты чобан къалпагъынаджек, бир къач керелер сюздилер. Озьлерининъ козьлери де торлана эди.

— Я балам, адашсанъ, кеч къалсанъ, сени урсалар, анъылмалар.

Тензиле енге агъламсырады.

— Мен фындыкъ вакътында тап Кузьма акъайнынъ къазармасынынъ о ягъында бир озюм барып кельдим де ...

Муратчыкъ бу лафларнен отъмек кескен пычакъларны белине къыстыра эди.

Кунеш артыкъ койнинъ кунъбатысындаки таз тёпе устюнде тырмаша башлагъан эди.

Мурат эм чалылар арасындан артына айланып бакъа-бакъа, къыргъа тырмаша, онынъ пешинден такъылгъан сарманчыкъ да, къуйругъыны къалакъландырып, тилини бир шей къаравуллар киби этрафына бакъына эди.

Мурат артыкъ яры ёлуны алгъан, о энди къыргъа тырмашкъан, къалгъан ёлу пек о къадар тик дегиль эди. О шимди озюни бирев излемегенине ишанмагъанындан, къаянынъ тап кенарына келип, сёйирге башлады, о саатлердже къыргъа чапса да, санки ич де ёл алмагъан киби олды, чюнки къая тёпесинден бакъкъанда, бутюн кой аля даа онынъ аягъы алтында тура эди. Мурат бирден элесленди. Койлерининъ ашагъы башындан башлап айланчыкъланып кеткен ёлда бир къач атлы корьды, о даа зияде элесленип бакъты, козьлерине инангъысы кельмей эди, чюнки атлылар тургъан сайын чокълаша...

— Келелер, отряд келе...анам оларны... Я бабамларгъа барып етиштиралмасам... тутсалар... — Муратнынъ бутюн тени чымырдады, къара ве агъыр, чиркин тюшюнджелер мийине ура, даа къач ай эвель кене де койлерине кельген отряддаки йыландайын зеэрли козью, къаба мыйыкъ офицер онынъ козью алдында келе, тюфек шомпопынен котекленген акъайларнынъ агълав сеслери къулагъында текрар чынъылдай киби ола эди... Сарман бирден афылдады, тюшюнджеге далып тургъан Муратны сескендирди, онъа гуя атлылар артындан келип баскъан киби кельди. Аман айланып бакты. Сарман исе текрар ве текрар афылдай. Мурат меракъланып, онынъ янына барды. Сарманнынъ ачувлангъан шейи бир ешилъ чегерткичик олгъаныны корьгенине, кулюмсиреди, Сарманнынъ аркъасындан сыйпады. Сарман да озюнинъ уфакъ шейнен огърашкъанындан утаныр тарзда эм токъталды, тилинен авызыны, буруныны ялап, чонъкъайып отурды. Мурат къолундаки тююмден эки къартоп чыкъарды, бирисини Сармангъа берди, бирисини де озю тишлеп, аман ёнельди.

Оны шимди эки тюшюндже къыйнай эди. Бириси — отряд койде аналарына къылынаджагъы, дигери де бабасынынъ бу бармаздан эвель башкъа ёлнен койге саркъмасындан хавф эди. О артыкъ токътамай чапа, белине къыстырылгъан отъмек парчасыны да къолуна туткъан эди.

Муратчыкъ тав къаравулы Кузьма акъайнынъ къазармасы янындан отювде "таз тёпеге" айланганда артыкъ тав ичине къаранлыкъ тюше башлагъан эди. Мурат шимди токъталып-токъталып динълей, сонъра даа чапа. Акъшам елинен шувулдашкъан япракълар онъа дагъ арасында бириси чапкъан киби келе.

— Стой, мальчик! — Бу сес Муратны бирден абдыратты. О къалтырамагъа башлады. Атта элине туткъан быджагъы тюшип кетер киби олды.

— Куда идёшь? — артыкъ Муратнынъ къаршысында ири кевдели бир акъай пейда олды. Мурат санки сакъав кесильди, къуругъан авызы ичинде тилини айландырып, бир шейлер айтаджакъ олды, лякин сёз тапалмай, къаршысындаки акъайнынъ козюне бакъты, онынъ чырайы агълавлнен къоркъу къарышыкъ, аджыныкълы алгъа кельген эди.

Муратнынъ бу алыны корьгенден сонъ, о адам токътады, артыкъ бир шей сорамай, Мураткъа бакъып къалды. Мурат къаршысындаки акъайнынъ аягъындан башына къадар сюзди. Онынъ башында балабан кок къалпакъ, белине къуршун ленталар байлангъан, къолунда къалеми кесильген къыскъа тюфек... Муратчыкъ буларны корьген сонъ, кет-кете джесаретлене башлады. Чюнки он беш кунъ эвель, бабасы гедже эвлерине кельгенде, о да бойле кийинген эди.

Мурат татарджа:

— Меним бабамны корьмединъми? — деп сорап джиберди, лякин озю кене де къоркъусындан къалтырай башлады...

— Но тогда идем, — деп, о адам Муратчыкънынъ къолундан тутты, къаршыдаки къалын эмен агъачлары арасындан оны етек-леп алып кете башлады. Мурат кете, онынъ артындан Сарманчыкъ да къалышмай, лякин о да къоркъусындан къуйругъыны багъры астына къайтаргъан эди.

Муратнынъ козюне къая тюбюнде алевленип янгъан атеш корюнди, онынъ этрафында кене де патронлы, тюфекли бир къач акъай отура. Муратларны корьгенинен эписи тюфеклерине япыштылар.

— Свой идет, — Муратнынъ къолундан стеклеген адам шай сесленди.

— О бизим Макар экен де, бир ав кетирсе керек, амма да балабан ав анджа, — сёзлеринен кулюштилер.

Шу арада Сарманчыкъ, къуйругъыны бавры астындан чыкъарып, чыйылдай-чыйылдай огге чапты. Чарыкъларыны тюзетмекте олгъан бирисине барып ялтакълана башлады.

— Сарман, сен къайдан чыкътынъ? — сессинен о адам аякъкъа къалкъкъанда Макарнен Мурат да келип етишкен эдилер.

— Мурат, огълум!

— Бабай!

Бири-бирине сарышкъан бабанен огълугъа Макар ве башкъалары да сессиз-солукъсыз бакъып къалдылар.

— Насыл кельдинъ, Мурат? Пек сагъындынъмы огълум? Анантлар не япалар?..

Бабасынынъ бу соравларына Мурат джевап оларакъ:

— Эписи яхшы эдилер, амма шимди...

— Я шимди ёкъса бир шей олдымы? — Осман акъай абдырады.

— Мен койден чыкъкъанда, койге отряд келе эди...

— Эписи англашылды!.. — Осман акъай аман ашыкъып къалкъты, бираз узакъта таба тюшюнип тургъан мазаллы адамнынъ янына барып, аджеле-аджеле русча бир шейлер айта башлады. О адам аман еринден сычрап турды.

— Атешни сёндюринъиз! — эмирини берди. Бу зелёный Осман акъайларнынъ командири Козлов эди.

Орталыкъны энди гузель этип къаранлыкъ къаплагъан. Атеш сёнгенден сонъ, бир къат даа къаранлыкъ басты. Шимди Мурат бабасынынъ янындан айрылмай, Сарманчыкъ да оларнынъ ортасына сокълуды.

— Аркъадашлар, шейлерни топланъыз, азырланынъыз! Макаров аркъадаш, чабик постунъызгъа кетинъиз. Смайылны да алынъыз, дёрт козынен бакъынъыз!..

Эр кессессиз-солукъсыз, Козловнынъ эмирини динълеп, аман азырланмагъа башладылар. Осман акъай шейлерни байлагъанда, тюфегини янына къойды. Фурсаттан файдалангъан Муратчыкъ аман бабасынынъ тюфегини алып, аякъ устюнде тим-тик тура, этрафына бакъына эди...

— Динълёнъиз, аркъадашлар! — эписи Козловнынъ этрафына топландылар, о девам этти.

Таз тёпе янында ятакълагъанымыз энди он куньден зияде олды. Эльбетте, койнинъ "копеклери" Къыдыр мырзалар бунынъ къокъусыны алгъандырлар, бу гедже олмаса, сабагъа отрядны мында джиберирлер.

— Еримизни авуштырмакъ керекмиз.

— Ёлларына чыкъып басмакъ, копек киби гебертмек керекмиз!

— Мен де бомбансен он данесини озюм парчаларым.

— Токътаныз, аркъадашлар! — Козловны динъледилер, эписи токътадылар.

— Эбет! Мындан кочъмек керекмиз, эм де шимди, Таз тѣпенинъ онъ тарафындаки къаялар арасында синъмели, олар мындан о якъкъа кечалмазлар, кечселер де, озълерининъ джанына етерлер...

Бу теклифнен эр кес разылашты. Мурат артыкъ юкъусырай, бабасынынъ тизине яслана. Козлов кене сѣзге башлады.

— Макаровнен Смайыл танъгъа къадар озълерининъ постларында турсынлар, отряднынъ кельгенини дуя къойсалар, атышмасынлар, яваштан бизге чапсынлар. Осман акъай, сен де Сергейнен берабер юкъары сокъакътан Кузьманынъ къазармасындан о тарафкъа Муратчыкынъ озгъарып ташланъыз, танъ аткъанда догъру фындыкълар боюнсен бизге келип къошулынъыз.

* * *

— Айды, огълум, ананъа айт, чокъ мугъаймасын, тезден бизимкилер келеджек, аз даа сабыр! Сонъ эписи яхшы олур. — Зеленый партизан Осман акъай Муратнынъ бетинден сыйпап, бу сѣзлернен онынъ гонъюлини ала; лякин озю тишлерини гычылдата, къолундаки винтовкасыны бир къат даа сыкъып туту...

— Яхшы, бабай, яхшы, мен энди чалышмагъа ярайым, чапанен къазып, эвимизнинъ артына бир къопкъа къартоп сачтым... Мурат бу сѣзлернен бабасы къаршысында озюнинъ оськюнлигини косътермек истей эди.

— Айды, Мурат, мына бу ёлдан догъру саркъсанъ, койнинъ юкъары башына тюшерсинъ. Лякин, ёлда офицерлер расткеле къойса, бизге кельгенинъни сакъын айтма. Оларны алдатмагъа бакъ!..

Мурат бабасынынъ сѣзлерини буюк дикъкъатнен динъледи. О шимди озюни текмилинен бабасы киби зелѣный сая эди. Онынъ эм бойле тюшюммеге де акъкы бар. Чюнки Муратнынъ сѣзюнен Козлов зелѣный отряднынъ башкъа ерге авуштырды: шимди исе бабасы онъа "оларны алдат" деп, иш ишана. Сарманчыкъ да Муратнынъ гонъюлинде олгъан бу оськюнлик ве къуванчкъа къошулыр киби онынъ янында джанлы-джанлы долана... Сергей тѣгеректен козюни алмай. Осман акъайнен Муратчыкыннъ лафыны больмек истемей, лякин оларгъа артыкъ кетмек, аркъадашларына барып къошулмакъ керек эди, онынъ ичюн:

— Осман акъай! Айды, энди кетейик, — деди.

— Кетейик, Сергей, кетейик! — деп, Осман акъай Муратчыкъны текрар котерип опыти ве оны догърултып:

— Айды, огълум, бу ёлнен... — деди, озю де артына айланаджагъы вакъыт Муратнынъ ачыкъкъяныны хатырлады:

— Мурат, къарнынъ ачтыр, огълум, ал отъмек, — деп, чанта-сындан бир кссек отъмек чыкъарып берди. Лякин Мурат оны шу ерде явлукъкъа сарып белине байлады — озь-озюне "Эминичикнен Ибрайгъа бсрирмен, бабамдан селям" — деди ве чапа башлады. Сарман да онынъ пешинден кетти. Мурат булардан айрылып даа оларнынъ къарасы гъайып олмай эди. Онынъ алдына расткелип де конделен кесип кеткен ёлдан ат аягъы сеслери келе башлады. О токъталды ве керчектен де чапкъан атлар аягъы сеслери олгъаныны бильди.

— Олар! Мытлакъа, олар!... Офицерлер келселер, я бабамны тутсалар,— Муратны къоръку къаплады, онъа ёлны кесип ашагъы тюшмек керек эди, лякин артыкъ офицерлер етишкен эдилер. Мурат ёл ортасында токътап къалды. Бабасынынъ "оларны алдат" деген насиаты онынъ башында долана, шимди тек оны тюшюне, уйдура эди...

— Стоп, татарчонок, — офицер бу сёзлернен атыны догъру Муратнынъ устюне догърултып, наганынен козьлеп кельди. Муратчыкъ еринден къыбырмады. Офицер Муратчыкътан джекирип-джекирип бир шейлер сораса да, ондан бир джевап аламай эди. Сонъ Муратнынъ русча бильмегенини анълап:

— Биарсланов эфенди! — деп, артындан кельген чал атлы офицерге сесленди ве, Муратны косьтерип, татарджа сёйленмек керек олгъаныны анълатты.

Офицер ве Биарсланов мырза эр экиси де, атларындан тюшип Муратны къоралап алдылар.

— Къайда бардынъ, олан? — Биарсланов козьлерини джылап козюдайын чикритип сорады.

— Акъшам... — Мурат тутукълады, — бузавымыз къайтмады, оны къыдырып чыкътым.

— Ялан айтасынъ! Шимди джанынъны ашларым — Офицер мырза орьме къамчысыны котергени де шу эди, Сарман аман афылдап, чапкъылды, мырзанынъ сыджмасынен къарыштырып баджагъыны къапып алды.

— Ах, домузнынъ баласы, бу сенинъ копегинъни, — деп, офицерлернинъ экиси де наганларыны чыкъарсалар да, Сарман чокътан чалылар арасына савушкъан эди... Офицернинъ эмиринен солдатлар оны атсалар да къайда урмакъ...

Лякин Сармангъа олгъан ачувыны Биарсланов мырза Муратчыкътан чыкъарды. Текрар котерильген орьме къамчы Муратчыкънынъ:

— Ах, аий, ана—й-й! — деп джыйылдап джыламасынсен ашагъы тюшти.

Мурат даа къамчы аджысындан сагълыгъыны джыямай эди. Биарслан мырза даа зияде окенленди.

— Айт, шимди озюньни гебертирим! — Зелёныйлерни корьдинъми?

Мурат анъламагъан олып: Насыл зилен акъай? Мен ондайын шей бильмейим де!.. — деди.

— Большевик корьмединъми?

— Ондайын шей де корьмедим.

— Эшеч, санъа айтам! Къолунда тюфск олгъан акъайлар корьмединъми?

Мурат бу сёз къаршысында бираз шашмалады, лякин о озюнинъ аркъасынынъ къамчынен ашлангъан ерини сыйпагъан олып, озюнинъ тюшюнгенини дуйдурмамагъа чалыша. Мурат-ыкъ тюшюнс, корьмедим десе, бельки кенс де къамчы ашай-жакъ!.. Мурат аман бунъа къарар берди.

— Мына, даа шимчик башларында балабан къалпакълары олгъан тюфекли акъайлар отип кеттилер.

— Къайда кеттилер? — Биарслан бу соравны бермекнен берабер де аман офицерге русча айтты, офицернинъ эмиринен эписи тюфеклерини омузларындан чыкъардылар.

— Къайда кеттилер? — мырза сабырсызлана берип бир даа сорады.

— Шимди, — Мурат тюшюне эди. Аман бирден джевапланды.

— Мына бири-бирининъ артына тизилип бу якъкъа кеттилер, чокъ эдилер, — деп бус-бутюн бабаларынынъ кеткен тарафынынъ аксини косътерди.

Офицер ве Биарслан мырза артыкъ Муратнен муляйим лаф этмеге башладылар, оны алдатып, даа зияде лаф алмакъ истедилер.

— Олян, адынъ не сенинъ?

— Адым, адым... — Мурат, бираз шашмалады, сонъра — Адым Къуртназар...

— Бабанънынъ ады?

— Бабамнынъ адыны бильмеймен. О чокътан ольген.

— Ма, санъа Къуртназар, — Биарслан мырза Мураткъа бираз акъча бере. — Айтчы, олян, о тюфекли акъайлар коп эдилерми?

— Юз дане бар эдилер. — Муратнынъ буджсвабыны Биарслан мырза къоркъу ве абдырамакънен офицерге терджиме этти. Онынъ да чырайы тюрленди, артындаки солдатларгъа бакъа башлады, тек къыркъ дане эдилер, ве "зелёный" сёзюни эшиткенинен эписининъ чырайы къачкъан эди...

Офицерлер аман командирлеринден бир къачыны чагъырды. Биарслан мырза да оларнен берабер эди. Олар къызыкълы-къызыкълы сёйлешелер. Сонъра офицерлер, атына минип къылычны чыкъарып саллады ве аман кери чевирилип чапа башладылар. Башкъалары да онынъ артындан чапа башладылар.

Мурат янъгъыз къалды: Тавшан киби къачтылар, — деп, кульди.

О шимди озь-озюне инаналмай эди. Демек, о бабасынынъ дегенини ерине кетирди, беяз офицерлерни алдатты, оларны къоркъузды ве "юз дане эдилер" — деп, оларны къачырды.

Мурат ёлгъа къулагъыны къойып динъленди, артыкъ ат аягъы патырдысы чокътан узакълашкъан эди. Шимди Мурат тюшюне, коюне къайтмалымы, ёкъса бабасына барып хабер этмелими?

О, эвлерине къайтмакъны лязим коръди, аман къыр арасындан Сарман да атылып чыкъты, Муратнынъ аякъларына сарыла башлады, (сонъки) бельки ондан — Мурат, сен де къачып къуртулдынъмы? Демск истей эди. Мурат Сарманчыкъны сыйпады, сонъра экиси берабер къошулып чапа башладылар...

* * *

— Анай! Анай! Мутти теле, Самай теле... Муратнен Сарманнынъ келесаткъаныны корьген Ибрайчыкъ эвлерине таба чапа башлады.

— Вай, Мурат, — Тензиле енге, чапкъылып Муратны къучакълалды.

Муратнынъ кулюмсирегенини корьгснинен, о да кулюмсиреди. Шу арада Асене тотай да келип етишти.

— Бабанъны корьдинъми?

— Али агъанъны корьдинъми?

— Мынавы залымлар бармадымы? — Мураткъа тегерсктен сораулар башлады.

— Корьдим, экиси де аманлар, бабам да, Али агъа да аманлар, бу гедже мен барып оларны "таз тёпседен" "патлакъ къаяларгъа" авуштырдым. — Мурат бу сонъки сёзюни къопая берип сёйледи.

— Я офицерлер чыкъмадылармы, Кыдыр мырзалар оларгъа ёл косътерип джиберген.

— Чыкъкъан эдилер. Танъда манъа Кузьма акъайнынъ казармасы ашагъасында расткелиштилер. Мен оларгъа ойле дубара этип, аман яланып къачтылар. — Мурат озю куле эди.

О анасы ве Асене тотайны чокъ беклетмеди, эписи олып кечкенини бирер-бирер анълатты.

Тензиле енге къуванды ве Муратны къучакълады.

— Ах, озюмнинъ Муратчыгъым, тамамынен партизан олгъансынъ, — деди.

Муратнынъ бу батырлыгъы яваш-яваш бутюн кой ичерисине дагъылды. Эр кес оны партизанчыкъ яхут да партизан Муратчыкъ деп адландырдылар. Мына, Муратчыкъ беззлар вакътында бабасына бойле ярдым эткен эди.

Гьорт-гьорт тутулды

Джемай колхоз азбарындаки джевиз тереги астында ерлешкен ашхане столу кошесинде гъайретен чанакъта къашыкъ ойната; къулакъларны салпыратып, башыны бир тарафкъа бургъан ве козьлерини Джемайгъа тикип: "Мени унутма, манъа да къалдыр", дер киби, къуйругъыны бургъалап тургъан Кокмангъа биле къулакъ асмай.

— Саба ашамагъа келип етишеджексинъми, ёкъса озюньнен алып кетесинъми? — деп Эдие енге сесленгенде, артыкъ Джсмай чанакънынъ тюбуне бир парча отъмекнен джилик суегини Кокмангъа къалдыргъан эди...

— Эбет, дженгий, алып кетсем, яхшы олур, бир даа койге къайта джурмез эдим.

Джемай Эдие енгенинъ онъа узаткъан тююмчигини ве терске асылы тургъан эски пальтосыны алгъанда Кокман артыкъ пайыны ашап: "Айды, достум, энди ёнейик", дереджесине къуйругъыны бургъалап, Джемайнынъ аягъына чырмаша башлады.

— Энди бригадалар къайтып башлар, тедарикленмек керек. Меръем де къайда къалды, бильмем, бир ерге кетсе, эглене де къала, — Эдие енге сёйлене-сёйлене столлар устуне чанакъларыны тизе башлады.

— Джемай, я сен не ичюн шай эрте къайттынъ, халкълар даа чёльде, сен мында ашханеге келип етишкенсинъ? — деп сорады колхоз реиси Абдуразакъ агъа.

— Ёкъ, Абдуразакъ, о бугунъ эки къат чалышаджакъ, о чѣльден бир аякъ эвель къайтып, ашап, гедже мысырбогъдай къаравуллыгына кете.

Эдие енге озюнинъ халкъ иштѣн къайтмаздан эвель Джемай-гъа аш бергенинден сакъыныпмы, ёкъса Джемайны ерсиз тазирден къорчаламакъ ичюнми, колхоз реиси Абдуразакъкъа Джемайдан эвель джевапланды.

— Ха...Хаа... Керчек, мен унуткъанман, бизим балалар мысырбогъдайны шефликке алгъан эдилер де. Айды, Джемай, бир келлесини кимсеге...

— Къоркъманъыз, Абдуразакъ агъай, келлесини дегиль, пускюлини де узыдирмемиз, — Джемай артыкъ сабалыкъ ашыны пальтосынынъ ичине къойды, озю къадар эки бар Кокманнен ишлерине ёнедилер.

Кунеш артыкъ озюнинъ сачакълы, беяз зиясыны денъиштирген, къоюджа къызарып узакътан мунарлангъан тюзликке келип къошулгъан. Онынъ четинден ярым къалакъай шекилинде пейда олгъан къою аллыкънынъ кенарлары акъшам къаранлыгъы башлангъаныны хабер бериджи шинген когильдиримликлернен къаплана башлангъан эди.

Башларында сачакълы сары пускюллери, эсе башлагъан салкъынджа ельден япракъларыны бири-бирине ышкъалап, къяваштан, къя котеринки сеснен къытыкълашып ойнашкъан мысырбогъдайлар арасында юксельген, лякин башынынъ авурлыгъыны котералмагъанларындан себеп, боюнларыны бурып тургъан кунъ табакълар артыкъ комюлип, гъайып олгъан кунешнинъ кеткен ягъына мугъайышып бурулгъанлар.

Джемай ызаннынъ башына кельгенде, онынъ сырт ёлгъа барып къошулгъан ашагъы башы аладжа къаранлыкъта талданадып къарышкъан эди ки, санки сонъсузлыкъкъа узанып кеткендайын олып тура.

Кокман къокълана-къокълана мысырбогъдай сабакъларына сыйпаланып, оларны абдыратыр тарзда силькиндирип, ызан ичини бойдан-бойгъа акътарып чыкъмакъны озъ устюне алгъан эди.

Кокманнынъ мысырбогъдайларны шытырдатмасындан сескенген бодене ве чочамийлер пырылды котерип учсалар да, узакъкъа кеталмайлар: сокъурланып къона "Вит-видак, вит-видак" деп озьерининъ башына кельгенини башкъаларына хабер бермеге тырышыр киби бакъырша башлайлар... лякин бу узакъкъа сюръмей, яваштан тына.

100 ПДЖА Озюнден узун олгъан мысырбогъдайларгъа бакъа-бакъа ызан кенарындан сырт ёлгъа догъру адымлай; артыкъ Кокман да узакълады. Мысырбогъдайларнынъ шувултылары ве Джемайнынъ аягъы астында даа бугунъ чалынгъан богъдай ызаны чёкюрлерининъ пысырдыларына къошма оларакъ, гедже къуртчыкъларынынъ чивильдемелеринден гъайры ич бир тюрю сес ёкъ...

Джемай адымлай, сакътлыкънен этрафына къулакъ сала^и, артыкъ аладжалыкътан къоюлыкъкъа чевирилген къаранлыкъ арасында онынъ алышкъ козю шашмаламай, о озюнинъ мысырбогъдай ызанынынъ кыйсы еринде булунгъаныны истеген вакъытта тайинлеп ола.

Мысырбогъдай сабакъларынынъ шытырдамалары оны бираз сескендире, элиндски сопасыны уджюмге азыр тутта, лякин бир дакъйкъа сонъ ызанынъ кенарындаки тегерек бетли кунътабакъны саллап, кенаргъа чыкъкъан Кокман:

—Шакъаны вазгеч, бу меним, — дер киби Джемайнынъ онъайтлагъан сопасыны корьгенинен иркилип токъталды.

Артыкъ Джемай бир джал этмекни мунасиб корьди: Кокманынъ башы шимди Джемайнынъ тизинде эди.

Мектеп бинасы озюнинъ колеми ве юксеклигинен акъшам къаранлыгъында да койнинъ дигер башларындан айырылып тура. Онынъ уфакъ одаларындан бирисининъ пенджересинден зайыф ве сарылтым чырайнен азбаргъа узангъан лампа ярыгъы, пенджеренден коп узалмадан кесиле, санки къою къаранлыкъ оны озь кевдесинен токътата...

— Ойле, аркъадашлар, биз шимди колхозымызда ишчи къуветининъ етишмедиги бир вакъытта, анда мысырбогъдай мейдан бермемек керекмиз: Чалгъыда ат, тырнакъ айдасакъ да, башкъа тырнамакънен огърашакъ да; бригадирнен, колхоз реисинен айтышып, эр кунъ биримизни небетнен ве иштен бошамакъ шартынен гедже мысырбогъдай къаравуллыгъыны озь устюмизге алмакъ керекмиз. Анда мытлакъа къаравул керек, ёкъса, оны кырпалайлар.

Стол башында эгильшип тургъан, кунешнинъ къыздырувындан, чёл ишлеринде чалышувундан янгъан юзлери шимди лампа ярыгъында даа къызыл корюнген он эки яш бутюн дикъкъатларынен аркъадашларынынъ информациясыны динълейлер.

— Догъру, мына биринджиде мен коремен. Эм де шу мысырбогъдай келлесини къопараяткъан зиянкярнынъ къолуны шарт этип сындырырман...

Абдураманчыкъ аркъадашлары арасында энъ уфагъы олса да, сёзге биринджи небетте башлап, сёзюнинъ сонъунда артыкъ аякъка туруп, "шарт этип" дегенде, юмругъыны столгъа ойле урды ки, затен "тийме манъа" деп тургъан лампа шишеси стол устюнде биле токъталмадан, полгъа юварланды...

Онсуз да озъ джилъвесинен ельпирип шишесини куелемеге башлагъан мельтенинъ алеви, шише тюшкенинен бир къат даа созулды, къурумлы тютюнини арттырды.

— Зарар ёкъ, аркъадашлар, отурынъыз еринъизде, китап окъуйдагъымыз ёкъ, бири-биримизни коръсек ете.

— Бу да мында акъайлыкъ сата, гедже къаравуллыкъ этмек дегиль, кунъдюз биле кесертки коръсе, ярым саатлик ёл къача...

Абдураманчыкъны эриштирюв ниетинен даа да айтылгъан бир къач сёзден сонъ, чырайлар текрар джиддийлешти, сёз иш акъкъында кете башлады.

— Аркъадашлар! Меселе джиддий,эм-де-месюлиетли. Шимди биз колхоз идареси огюнде мысырбогъдай къаравуллыкъы киби джиддий бир ишни устюмизге алмакъны къойгъан сонъ, оны текмилинен ерине кетирмек керекмез.

— Джемаат мулъкюни хырсызлардан къорчаламакъ...

— Мени ольдюрселер, кене де ызан башындан къайтмам мына сопанен...

Докладчынынъ сёзюни болип, текрар столгъа юмругъыны онъайтлагъан Абдураманчыкъны "Токъта! Токъта! Энди лампаны да юварландырып, бизни бус-бутун къаранлыкъта къалдыраджакъсынъ" — деп токътаттылар.

— Энъ аздан бу якъын кунълерде дёрт-беш чувал тазе мысырбогъдай хырсызланды, кунътабакъ десенъ, сырт ёл кенардакилерининъ пек копсининъ башларыны бурып алгъанлар! Буны кой ичинден япалар...

Докладчы сёзни коп узатмакъны мунасиб коръмеди, чюнки эр кеске кунъ тувмаздан эвель озъ ишининъ башында булунмакъ керек эди. "Мысырбогъдай къорчалавны яшлар тешкиляты озъ устюне ала", деген къарар бир сёзсиз къабул этильди.

Мектепнинъ ачыкъ пенджереси янында эппи вакъыттан бери къыбырдамай тургъан къара кольге ичердекилер къайтув лафыны башлагъанынен, еринден сёкюльди, дивардан айырылмадан янашалап, таш къорадан секирип, къаранлыкъкъа комюльди... Олар мектептен чыкъмакъ тедаригинде олгъанда, пенджересе ярыкъны корип, ичериге кирген Бекай акъай:

— О, мында топлашув бар экен де, къана, айтынъыз, бакъайым, балабан иш битирдинъизми?

— Мына колхознынъ мысырбогъдайлыкъларында гедже къаравуллыгъыны устюмизге аламыз. Ким де ким къолуны узатаджакъ олса, мына шу... — деди эр кестен огюне Абдураманчыкъ.

— Токъта, сен къардашым, сен гъорт-гъорт деген шейни корьдинъми?

Бекай акъайнынъ бу сорава Абдураманны керчектен де токътатты. Балалар кулюштилер. Олар Бекай акъайнынъ кене бир шакыйлик айтаджагъыны эвельдже бильгенлеринден, озь дикъкъатларыны Бекай акъайгъа чевирдилер ве текрар кульмеге тедариклене башладылар...

— Мына, корьмеген олсанъыз, — Бекай акъай башлады, — мен сизге айтайым. "Гъорт-гъорт" деген шей, о, чокъусы язда, бостан пишкенде, мысырбогъдайлар етишкенде, геджелери чёльде долаша, оны даа бирев корьгени ёкъ, лякин эр вакъыт къаравуллаарны ашай дейлер.

— Козюньни ачмасанъ, къаравулны ашагъан "гъорт-гъорт" коп тапылыр...

— Бекай акъай! Сиз озюньиз "гъорт-гъорт" болып, бостангъа коп тюштинъизми?

Кулюшювнен къарышыкъ суаллернен Бекай акъайнынъ масалы да битти. Чыкъа башладылар. Лякин Абдураманчыкъ лампаны къолуна алып аркъадашлары арасында токъталды.

— Аркадашлар, бир дакъкъа токътасанъыз, меним топлашувнынъ агъымдаки ишлери сырасында бакъылмасыны истеген муим бир меселечигим бар эди...

Яшлар етекчиси Мемет Абдураманнынъ юзюнде керчектен де бир джиддий истек олгъанындан башкъаларны да токътатты.

— Биз, аркъадашлар, эр гедже бир кишининъ къаравул чалышмасыны къарар берген эдик, лякин мен онынъ эки киши олмасыны теклиф этер эдим.

— Аха... О санъа лампа шишеси дегиль.

— Бекай акъайнынъ "гъорт-гъорт"ы сени шимдиден къоркъузды.

— Бельки, санъа озюньизни къаравулламагъа буюклерден бирисини алмакъ керск олур.

Кулькю ве шакъалар арасында Абдураман озюнинъ "тутунгъаныны" дуйды, бир кереден не айтаджагъыны тапыштыралмады...

Артыкъ эртеси куню ким къаравул оладжагъы тайинленген, биринджи невбет Джемайнынъ иссесинне тюшкен эди.

Мектеп диварына талдаланып, сонъ къаранлыккъа синъген кольге, шимди койнинъ ашагъы башындаки ёлчыкътан онъ къолгъа бурулды. Ара-сыра копеклернинъ авламасы, колхоз азбарын-

да эшитилген тек-тук сеслерини саймагъанда, кольге озюни бутюнлей теналыкъта, ягъмур сувундан ашалгъан, оюлгъан ёлнынъ ташлары аягъы астында юварланып да, давуш котермесинден сакъынып олса керек ки, о артыкъ чапмай, этрафына къулакъ салып, буюк мукъайтлыкънен динъленип ксте...

Сонъунда танышы экенини анълагъан ве авулдавыны аман чайылдыкъкъа чевирген копек давушындан сонъ, пенджере къапусы бус-бутюн бурекли тургъан, азбар ве къоралары даркъалгъан эвнинъ къапусы ачылмасынен кольге ичериге далды, къапуге тезликнен къапалды, эв текрар къаранлыкъ кольгеге чевирильди.

— Сонъ, насыл топлашув... Ячейкамы ёкъса... — Къона башына чевирилип отуруп да, тюбюне эки пармакъ ракъысы къалгъан литровканы фильджанларгъа бошаткъан косе Мирас къапудан Къудускъа эмир этиджи бу суальни берди. Кельмамбет, Палтара Осман да котермеге теदारикленген фильджанларыны къона кенарына къойып, Къудуснынъ айтаджакъларына авузларын ачтылар...

— Осы да дегиль... Босы да дегиль... Талелелер топлашувы экен... — Къудус къыскъадан джевапланды.

— Амма да динълемеге шей тапкъансынъ, сен де эки сааттен бери бунъа къулакъ салып турдынъ...

— Къабаат озюнде, биз де сени беклеп тургъанымыз ёкъ я, литровканынъ тюбюне тюштик...

— Балалар экенини корьгенден сонъ, беклеп тургъанынъ... — Кельмамбет бирден учю Къудускъа: "Амма да иш битирген экенсинъ де", — дер киби сомурдандылар.

— Эх, шай болса, мен де сизге не эшиткенимни айтам. Къудус бу сёзюнден сонъ, санки буюк бир хабер барлыгъыны дуйдырмакъ истер киби Кельмамбетлернинъ сомурданмаларынынъ ерсиз экенини косътермек истеди...

— Адам сен де... Бала хабери... — Кельмамбет сёзюни еринде сайып джамлары къырылгъан пенджерени анъдыргъан, тишлери сийреклеген авузыны къарарадан зияде ачып шакъылдады.

— Ёкъ, Кельмамбет, — Палтара Осман фильджаныны Къудускъа узатып, — бош ерде беклемгендир, онда бир шей бардыр, — деп оны оплады.

— Мына динълентиз, — Къудус бошалгъан фильджаныны къона устюне къойды, — колхознынъ къулагъы чынъласынъ... Мысырбогъдайны балалар къаравуллайджакъ...

— Не дейсинъ?

— Яландыр...

— Демесе...

Къудус сёзюни девам этти. — Палтара Османларнынъ ишанчсызлыкълары бите. Къудуснынъ сёзюни дикъкъатнен динълейлер.

— Эбет, балалар къаравуллайджакъ, эм де эр гедже бириси. Меселени етскчи Мемет къойды. Асыл меним частым джуре... Пенджерен чыкъкъан лампа ярыгъындан бириси келип корер деп къоркъып тура эдим. Шу арада Керимнинъ огълу Абдураманчыкъ столгъа къолуны урып, лампа шишесини тюзюрп парламасынмы?! Мангъа даа яхшы олды, эписини динълемедим...

— Демек, энди мысырбогъдайда къаравул боладжакъ, бильген болсам, бир къач чувал даа...

— Амма да къаравул... Энди истесенъ, арабанен ташы...

Кельмамбет Палтара Османгъа ишнинъ даа зияде ёлуна мингенини анылатмакъ истей эди...

— Коресинъми, Осман, колхозынъызны къавийлештирелер, — Кельмамбет мыскълнен, — деди, — Абдураманчыкълар къаравул, къорчалайджакълар...

— Сен шакъланы вазгеч... Иш ёлунда, мен колхозда, сиз де тышта ярдымлашып, колхозны "къавийлештирмиз"... — Палтара Османнынъ бу сёзю эписининъ ошуна кетти, миявкъушлардай шакълдаштылар...

Газы биткен лампа артыкъ сёне башлагъан, Къудуслар исе буюк бир иш битирген киби, — демек, ярын яры геджде...

— Джарты тонунъны ал...

— Бизде топлашырмыз...

Къайтышмакъ ичюн тургъан "компания" озъ мушаверелерининъ къарарыны аякъ устюнде бу къыска сёзлернен тасдыкъладылар. Кельмамбет къапуны ачып мусафирлерини озгъаргъанда: — Сакът олунъыз шу, мындан чыкъкъанынъызны кормесинлер, туметлерге къалырмыз, — деп яваштан тенбилеп ташлады...

Джемай артыкъ мысырбогъдай ызаныны дёртюджи дефайланып кельди. О, янаша ызандаки богъдай черенине ясланып, кене де козюни къаравуллыкътан алмай, авурлашып келип баскъан юкъунен къавгъалаша, оны даркъатмакъ ичюн индженден сызгъырып йырлай. Ызан ичинден чапып чыкъкъан Кокман Джемайнынъ аягъы тюбуне келип токътады.

— Мангъа да раатланмакъ мумкюнми, — деп сорагъан киби Джемайнынъ аякъларына бир-эки окъаланды да, алд аякълары устюне башыны къойып ерге ясланды. Джемай къуббеленип тургъан къою ренкли кокке козь ташлагъан болып яваштан башыны

черенге таяды. Юкьунунь уджюминден кьоркьып, козылерини кьапатмамакь ичюн чекише. О козылерини эглендирип де юкьугьа ёл бермейджек бир шей тапалмай, лякин онынь фикири топлу бир нокътада, онынь димагьы бир тюшюнден толу... Онъа бир буюк иш — джемаат барлыгьынынь бир парчасыны кьорчаламакь ишанылгъан... Мысырбогьдайларнынь яваштан шувулдатып кельген ве таньнынь якьынлашкьаныны хабер бериджи салктын ель Джемайнынь козюни сыйпады, онынь юкьунен кьавгьалашып тургъан козылери такъатланды... Джемай озюнинь ойланувында девам эте, "Мен де кьаравулман" сёзю устюне топлангъан фикири кенишлей, озюнинь кьаравул олгъанына кьопая. Кокман бирден сескенип уянды. Онынь башыны котермесинен авлап башламасы бир олды... О аман ызаннынь юкьары башына таба чапа башлады. Джемай элиндеки сопасыны омузына урып, Кокманнынь пешинден чапа, лякин Кокманны кьозгьагъан себепнинь не олгъаныны тайннлеп оламай. Кокман отуз-кьыркь адым огде ызаннынь ортасында кьалды, санки бирисининь баджагьындан кьапар киби кьамалап авламагъа башлагъанынен, Джемайнынь юреги сыкь-сыкь чарпмагъа, озюнинь истек ве тырышмасына бакьмадан оны озю де анылап оламадыгьы бир кьоркьу, даа догьрусы титсинюв кьаплады. Джемай адымларыны даа сыкьлаштыра, эм де:

— Бас, Кокман, бас! Ким бар анда?— деп багьыра...

О артыкь Кокманнынь кьамалап авлагъан ерине якьынлашкьан, Кокман исе о кьадар кьызгъан, ачувлангъан эди ки, авламакь дегиль де, ачувындан сёгюнген киби вайылды кьопара эди.

Кокман алдында мысырбогьдай саплаыны йыкьар киби яваштан адымлагъан ири кольгени эслеген Джемай бирден иркилип токьталды, сопасыны омузына тиреп огде узатаракь:

— Ким бар анда?! Токьта, атарым!— Джемай буны бойле бир джиддий давушнен айтты ки, онынь кьолунда керчектен де тюфек бар беллер эдинъиз. Джемай бир кьач адым аткьанынен аман сопысыны тиклеп:

— Куди, куди... хайи, айван, — сёзлеринен омузындаки сопасыны авада бир джай шекили ясап, онъайтламасынен, богьдай толу чувалгъа урулгъан давуш киби сес чыкьармасы бир олды. Кокман исе Джемайнынь келип етишмесинен бир кьат даа юрек алды, артыкь онынь авламасы ара-сыра токьтала, бир шейлерни тишлегенини белли этип, сеси бир чырылты тарзында эшитиле эди.

Джемай да Кокманнынь пешинден кьалышмай, мысырбогьдайларыны аджувсыз басып йыкькьан ве кьуйругьындан Кок-

маннынъ тишлемесине, Джемайнынъ сопасынынъ да ара-сыра янбашына япыштырмасына бакъмадан, кене де олса, мысырбогъдай къочанларыны къопармагъа тырышкъан дёрт аякълы хырсыз ызан кенарына къача... Джемай ве Кокман да онынъ пешинден къувалап мысырбогъдай ызандан кенаргъа чыкътылар. Шимди Джемай даа зияде ачувланды. Чюнки бу алектетни чыкъаргъан сыгъырнынъ сол мойнузы сыныкъ олгъаны гузель эслене. Джемай онынъ Кельмамбетнинъ сыгъыры олгъаныны танып, озю къачмай да джиберильгенини къарарлаштырды.

Эр не къадар танъ бельги берсе де, саба эзанына эппи вакъыт бар. Джемай сыгъырны къува, эм де тюшюне, онъа мытлакъ сыгъырны къувалап, койге алып кетмек керек, чюнки бир якътан бир ерде колхоз экинининъ черенлери ве даа чалынмагъан экинлер бар. Кельмамбетнинъ тонъкъа мойнузлы сыгъыры исе саибине бенъзеп ич де колхоз малына зиян кетирмектен токъталмайджакъ, экинджи якътан исе мысырбогъдай ызаныны ташлап кетмек ич оладжакъ шей дегиль.

О Кокмангъа:

— Кокман, Кокман, — деп сесленди, лякин Кокман о къадар ачувлангъан, тонъкъа сыгъырны парчалайджакъ киби онынъ устюне чапкъыла, лякин къуйругъындан тишлеп салынмакътан гъайры шей япалмай. Зырылдап кельген юмрукъ къадар таш Джемайнынъ тамам аягынынъ тюбюне тюшти, чалынгъан сапыкълар устюне секриклеп кетти.

Джемай бирден иркилип токъталды, ташнынъ кельген тарафына чевирилип етиштирмеди, Кокман адджы-адджы вайылдап алд аягынынъ бирисини котерип, учъ аякъ устюнде токъталды, экинджи таш Кокманнынъ аягына расткельген эди.

— Сени шимди... Не урасынъ, не къувайайсынъ айванны?!

Джемай бу сёгюшлернен озюне догъру кельген ве къолунда балабан таш онъайлап туткъан Кельмамбетнинъ ортанджы огълу Аметни коръгенинен, сопасыны онъайтлады, Кокман да, аягынынъ авургъаныны унутып, къулакъларыны тикледи, уджюмге азырлыкълы бир вазиет алды.

— Сенден сорайым! Не ичюн токъ къурсакъ айванны шай къувайайсынъ, ёкъса шимди башынъны мынавы ташнен чильуфакъ этерим!

Амет озюнинъ Джемайдан балабан олгъанына ишанып, уджюмлеп кельсе де, Джемайнынъ онъайтлап тургъан сопасы оны токътатты.

— Мысырбогъдайгъа сыгъырны джиберген, оны къувмагъа да олмаймы?

— Джиберсе не бола?

— Бакъса, ызан ичине кирип корерсинъ не болгъаныны, дюнья къадар зяят ясады.

— Бабанънынъ мысырбогъдайларымы ёкъса?

— Бабамнынъ болмаса, джемаат малы.

Джемайнен Амет арасында башлагъан бу авусъ къавгъасы кеткен сайын къыза, сеслери юкселе, Амет эр сёзюнинъ башында ве сонъунда да энъ чиркин сёгюшлер къуллаанса да, Джемай озюни тутта, Аметке тонъкъа сыгъырнынъ къабаатыны ве джемаат малына зяят кетирмеге кимсенинъ акъкъы олмагъаныны исбат этмеге чалыша. Амет кене де сёгюнип:

— Ой, акъайлыкъ сатасынъ, колхоз малыны къорчаламакънен юз процент къаравулдай сёйленесинъ. Зяятлайым, иште, не эте-джексиз манъа?

Джемай Аметнинъ кене де къолундаки ташыны онъайтлап хоразлангъаныны корьгенинен, о да сопасыны азырлады:

— Мен санъа бир шей этмесем де, закон бар.

— Сен мени законман къоркъуздажакъ боласынъмы, танъ къаранлыгъында, тена ерде законнъ кечмез. Шимди олюнъни ерге серермен... Мен ашатсам, озюмизнинъ иссемизни ашатаман...

— Джемаат малында сизинъ иссенъиз, акъкъынъыз къайдан кельген?

— Былтыр бу ерни сюрьгенде, биз де колхозда эдик...

— Эдинъиз амма!.. Мерафетлеринъиз ичюн... — Джемайнен Амет къавгъгъа къызышкъанда Кокманнынъ ачувы токътамай, тонъкъа сыгъырны козьден ташламай. Сыгъырнынъ черенге янашкъаныны корьгенинен аман авулдап онъа таба чапты. Буны корьген Амет къолундаки ташыны Кокманнынъ пешинден фырлатса да, чет кетти.

Джемай да сыгъыргъа таба джуруш эткенинен, Амет ерден таш къыдыра башласа да, тапалмады, аман:

— Тийме, сыгъыргъа, — деп Джемайгъа япышты, башына юмрукънен урды. Джемай айланып къолундаки сопасыны саллап, Аметнинъ омузына бир япыштырды, Амет онынъ сопасындан тутып тарта башлады ве тартып ерге йыкъаракъ, курмелештилер.

Кокман Джемайнынъ йыкъылгъаныны корьгенинен, сыгъырдан вазгечип, чапып кельди ве Джемайны озъ астына алып, онынъ богъазына япышкъан Аметнинъ баджагъындан ойле бир къапты ки, Амет къолларыны бошатып, аман баджагъыны авучлады, Джемай сычрап туруп:

— Сакъын еринъден турма, бакъ! — деп Аметке сопасыны онъайтлады.

Кокман исе кене де талана. Бир якътан Джемайнынъ сопасы, экинджи якътан да Кокман Аметни еринден кыбырдатмай эдилер.

Къавгъа эпийдже узанды, артыкъ орталыкъ ярыкъланды, кунътувушыны кызартып тургъан алевли къуббе кунешнинъ алтын таракъларынынъ чыкъаяткъанындан хабер бере, чочамий торгъайлар исе чокътан юваларындан тургъан, юксеклерге котерилип, кунешни эр кестен эвель корьгенлерине къопайыр киби озьлерининъ шенъ тюркюлерини йырлайлар. Кунешнинъ якъын олгъаныны сезген кунътабакълар да озьлерининъ башларыны котермеге ве кунътувушкъа таба айланмагъа тырыштырлар. Ель тынгъан, чочамий торгъай ве зан ичинде джоргъалап "вит-видакълагъан" боденелерден гъайры сес-солукъ ёкъ.

Шимди Кельмамбетнинъ огълу Аметнинъ де сеси чыкъмай, онынъ тегин отургъаныны корьген Кокман да артыкъ авламай, лякин козюни онынъ къолларындан алмайып "котерме къолунъны, къапар да, къопарып алырым" деген бир бакъышнен Аметнинъ бутюн арекетини къаравуллап тура. Амет ишни айнеджиликке ураджакъ олып, Джемайгъа:

— Олан, Джемай, мен сагъа айттым, сыгъырымызнынъ озю авланынъ къапусыны бойнузынен тюртип ачып къачкъан, мен оны кыдырып кельген эдим. Мен сени шакъа этип сёгдим, — деп тильки айнеджилигинен Джемайнынъ козюне бакъты.

— Яхшы шакъа! Кокман аягъынъны сындыразды, о аягъыны къапмагъан олса, мени богъып ольдюреджек эдинъ... бундан да вазгечтик, я сыгъырынъызнынъ джемаат мысырбогъдайына кетирген зарарыны ким одеиджек?

— Джибер, Джемай мени! Мына сагъа беш кумюш берейим, — Амет бу сёзлернен къолуны ерден алып, джебинс сокъаждакъ олгъаныны корьген Кокман, аман авламагъа башлады, эгер де Амет къолуны тез-тез срге къоймагъан олса, Кокман оны да къапып аягъынынъ дертине огъратаджакъ эди.

— Бакъ сен онъа, пара берип, сени сатып аладжакъ ола... Бабанъдан уйрендинъми оны, о да Къудусны ярым окъкъа ракъыгъа сатып ала. Магъа ойле шей кечмей.

Бу сёзлер Аметнинъ ичини гычырдата, агъызына тюрю сёгюш сёзлер толушып кельсе де, сесини чыкъармай, чюнки къаршысындаки къаравуллар онъа артыкъ озьлерини таныткъан эдилер.

Джемай тонькъа сыгъырнынъ кене де мысырбогъдайларгъа кельгенини корьди. Лякин не япмакъ керек? Пакъыл тарзына бу гедже къоруджы Сульман да мысырбогъдай янына кельмей... То-гъайлыкътаки богъдайнен якъында учъ черен чалындыгъындан ве мысырбогъдайда къаравул болгъанындан о геджени тогъайлыкъ эт-рафында кечирмекни мунасиб корьди. Аметнинъ янындан кетсе, о текрар аякъкъа тураджакъ сонъра исе оны якъаламакъ кучъ, бельки де мумкюн олмайджакъ. Экинджи якътан тонькъа сыгъыр артыкъ мысырбогъдай келлелерини къопара башлады.

Бир дакъикъалыкъ тюшюнджеден сонъ Джемайнынъ чырай-ында терен бир меселени чезгени киби бир дуйгъу корюнди, о:

— Кокман, — деп къатты сесленди. Бирден сескенден Кокман Джемайгъа бакъты. "Вист-вист,... бас, Кокман", — деп Джемай къолунен сыгъырны косътергенинен Кокман аман тонькъа сы-гъырнынъ янына келип этишти, бар къуветинен къамалай ве тонькъа муозли тарафындан янашып онынъ бурнуны тишлемеге чапкъыла башлады...

Къыр артындан йыр сеси эшитильди. Джемай Ибраимнинъ давушыны бир кереден таныды... Артыкъ къыр артындан чыкъ-къан маджарлар бирер-бирер акъыша эдилер.

Кокманнынъ сыгъыр къувмагъа кетмесинден ве Джемайнынъ да арабаларгъа бакъып турмасындан айдалангъан Амет, бирден сычрап турып, къачаджакъ олды. Лякин Кокман онынъ балдыры-ны яхшы сыкъкъан олса керек, тургъанынен тентиреди ве аман чёгельди. Артыкъ маджарлар келип этиштилер, эписи токътап Джемайнынъ анълатмасыны мсракънен динълей. Онынъ косъ-терген батырлыгъынынъ боюна корс олмагъанына шашып:

— Аферин, Джемай, бу динсизлерни коптен тутмакъ керек эди.

— Айды, тут да байланъыз озюни де, сыгъырны да, селъсовет-ке алып кетермиз.

— Аслы эр гедже мысырбогъдайны хырсызлагъан болардыр.

Аметнинъ адресине олгъан бу сёзлерни эр кес ачувнен айта эди. Ибраим аман тонькъа сыгъырны тутып кетирди, шу арада тилини саркъытып пышнай-пышнай Джемайнынъ янына кельген Кокман эр кеске къуванчнен ялтакълана. "Мен де ярдым эттим" демек истей. Джемай исе кельгенлерге Кокманнынъ ролюни анълатмакъта эди ки, Кокман бунъа къаршылыкъ, ялынъыз сый-палап севилямекнен къалмай, кимдир бирисининъ онъа узаткъан тазе этмекни аман къапкъач этип лезетли бир сабалыкъ ашамагъа башлады.

Колхоз маджаларынынъ беши де юкленип ёлгъа чыкъкъан эдилер. Амет маджарларнынъ янындан айырылмай, даа догърусы айырмайлар... Атларнынъ башындан чезилип алынган чылбырнен тонькъа сыгъыр да Ибраимнинъ маджары артына тиркельген.

— Айды, Джемай, тырмаш тёпеге, ал тельбевлерни!..

Ярым дакъикъа сонъра, Джемай артыкъ Ибраимнинъ маджары устюнде, Ибраим исе Аметни янындан айырмай, ара-сыра эришкен тонька сыгъырны айдата...

Кокман Джемайгъа джаны агъыргъан киби бир парча чанкильдеп, чыйылдап бакъса да, бир шей чыкъмайджагъыны анълагъандан сонъ, тилини салландырып маджар пешинден чапмагъа башлады. Лякин о Аметке, сыгъыргъа олгъан ачувыны унутмай, ырылдай, ара-сыра да авулдап ала.

— Олан, бу къатыкъ авуз баланы нафиле ерде койге алып кете джуремиз, оны мынавы тена чёльде тайлакъландырып пати къачынен яхшы бир шиширмек керек эди...

Арттаки маджардан Къайбулла къартнынъ яры шакъанен айткъан бу сёзлерини эшиткенинен Джемай аякъкъа турды да:

— Бир къмчыламакънен иш битмез, Къайбулла акъай, о джемаат огюнде джевап берсин, керек олса, макемеге де...

Джемай маджар устюнде туруп да артына айланып лафкъа тутунгъанындан башлары бошангъаныны сезген малилер яваш-яваш ёлдан чыкъып отламакъ ичюн бирден токъталмасынен маджар силькинди, аз къалды Джемай да маджардан юварланаджакъ эди.

— Юкъусырайсынъмы шу, Джемай! — деп Ибраим атларны ёлгъа догърултты.

— Олан, бу бизим балаларымыз яман харап эй... аман сельсоветтен, суддан кочелер. — Къайбула акъай шимди Ибраимге бакъып сёйлене, о сёзге фурсат таптым деп, озюнинъ балалыкъ вакъытындан сёз кечирди.

— Шай даа, Ибраим... Мына Джемайгъа къач яштыр дейсинъ энди я? Бек болса 14-15-тир. Эбет, эбет, — Къайбулла акъай озю-озюне джевап берип, — тамам 15 яш. Мына бугуныкисидай акълымда, 19-нджы йылда безазлар койге келип, орталыкъны алекет-джелекет этип, Джемайнынъ бабасы заваллы Сейдалини, тавда къызылларгъа ярдым этесинъ деп, атып кеткен геджеси Мерьем келин Джемайны тапкъан эди...

Кокман бирден авулдады, Ибраим ве сёзюни больген Къайбулла акъай да айланып бакътылар. Атлар явашлагъанынен тонькъа сыгъыр маджарнынъ артына бурныны сокъуп башлагъан эди ки, Кокманны ачувландыргъан да бу ал эди.

— Бакъ, ола, сыгъырны! Богъдайны сачмасын, бутюн гедже мысырбогъдай хараплап тоймагъан... — Амет акъсай-акъсай сыгъырны сакъындырмагъа башлады...

— Шай дийим та, Ибраим... Мына Джемай даа бала, амма айткъан сёзлерини.

— Я якъан иши... Кельмамбстлернинъ хиянетлигини... — Ибраим Къайбулла акъайнынъ сёзюни больди...

Къайбулла акъай: "Эбет, эбет, ишлери де шай" — деп, къайта баштан сёзге башлайджакъ эди. Лякин маджарлар артыкъ джапнынъ тёпесине чыкъкъан, койге саркъкъан энъишининъ башына кельгенлеринден Ибраим:

— Айды, Къайбулла акъай, минейик де бираз джорттырайыкъ, эшитесинъми, паровой багъыра башлады, маджарлар бошалап бетизгъандыр... Эки арада бош туралар.

— Эбет, эбет, Ибраим, бираз аяллатмакъ керек, ёкъса норма...

Къайбулла акъайнынъ артыкъ сеси кесильди, чюнки о маджаргъа тырмаша башлагъан эди...

— Айды! Ола, мин сен де, — деп Ибраим Аметни де озюнен берабер маджаргъа минсеткенинен, Джемай да тельбевлерни топлап малилерни джортыра башлагъан эди.

Шимди ерде ялынъыз Кокман къалды, онъа кене де джаяв чапмакъ керек. Лякин о кимсенинъ хатирине кельмей, атта шу дакъикъада оны Джемай биле унуткъан эди.

— Не япышасынъ аягъынъа ола? — деп Ибраим Аметке сесленди, керчектен де Амет балдырына япышкъан, эм де джыламышрай.

— Кокман тишледи, — деди аджыныкълы сеснен Амет.

— Кокман къайда, — шу арада буны эшиткен Джемай маджардан эгилип Кокманны къыдыра башлады ве онынъ "Кокман" деп давушланмасына, араба янында чапмакъта олгъан Кокман къуйругъыны саллап къыскадан авламакънен джевап берди...

Маджарлар артыкъ койге якъынлашты. Ибраим бель устюне келип, арманлыккъа таба бакъты да, арттакилерине айланып:

— Айдыныз, айда, малатилкъагъа сонъ маджар янашкъан, — деди.

Керчектен де бош маджарлар айдаштыра берип буларгъа таба келе эди. Джемай атларгъа эгиле берип, къамчы салламасынен малилер бирден иркильди, затен иришип арткъа тарта кельген тонъкъа сыгъыр йипни узип четке, Кельмамбетнинъ азбарына таба къача башлады.

Джемай, Ибраим, атта койге киргенинен чаресини тапып, маджардан секирип къачмакъны тюшюнген Амет биле тонъкъа

сыгырнынъ узюлип къачкъаныны сезмсиджек эдилер, лякин Кокман буны козьден къачырмады, аман авулдап онынъ пешинден чапмагъа башлады.

Маджарны токътатып сыгыр пешинден къувмагъа вакъыт ёкъ, паровой токътамай багырта, маджарларны ашыкътыра. Джемай аман тельбевлерни Ибраимге туттырып, маджарнынъ артына салланып секирди, ерге тюшкенден сонъ:

— Ибраим акъай, сакът болынъыз, Амет де къачмасын, — деп Кокманнынъ пешинден сыгырны тутмакъ ичюн чапа башлады...

Эсма кунештен къараргъан, шимди исе онынъ къыздыра башламасынен даа зияде къызарып, токътамай терлери чыбыргъан юзюни чыплакъ билегине сюртти, янашасында фышнай берип тырнавучыны зорнен сюйреген Абдураманчыкъкъа.

— Артынъа бакъ, Абдураман, тырнавучынъдан къуртулып къалгъан башакълар сагъа бир шейлер айталар, — деди.

— Тырнавучнынъ сапы къыйыш да, онынъ ичюн секире... Абдураманчыкънынъ бу джевабына янындакилер де кульдилер:

— Тырнавучнынъ сапы тугуль, Абдураманнынъ къолу...

Орталыкъта лаф башлагъанынен эсалет токътап, Селим де сёзге къошулды. Лякин онынъ авузы сёйлегенде къолу мытлакъа гокътай.

Етекчи Керим: "Айдыныз, аркъадашлар! Сонъ шакъалашырмаыз, къушлыкъ олаятыр, аля даа эки гектар тырнадыкъ," — деп ишке къызыштырды.

Шимди Абдураманчыкънынъ да тырнавучынынъ сапы тюзельген эди... башакълар онынъ тырнавучындан къуртулып оламай.

Ызан кенарына келип токътагъан Бекай акъайнынъ: "Къана, къайсынъыз аладжакъсыз," — деген давушыны эшитир-эшитмез Селим арабагъа таба чапты. Бекай акъайнынъ арабадан алып берген шорба чёльмегинен этмекни къолтугъына къыскъан Селим: "Айдыныз, аркъадашлар! Сувумаз бурун", — деди озю черен талдасына ерлешип.

Къач дакъкъа сонъ черен тюбюнде тёгерекленип отургъан балачыкълар сес чыкъармадан леззетнен къушлыкълыкъ ашамагъа башладылар.

Къашыкълар тасырдай, чёльмекнинъ тюбюни тюшюрген Абдураманчыкъ артыкъ ашыкъмагъа шей къалмагъаныны корьгенден сонъ, токътады да:

— Олааа! Я Джемайгъа? О мысырбогъдайдан догъру мында къайтаджакъ эди!

— Сенинъ акъылынъа эрте тышти... савутта аш биткенден сонъ!

— Керчектен де биз акъшам топлашувда гедже къаравуллыкъ эткен ким де ким олса, кунъдюз де чалышмагъа борджлу деп къарар берген эдик де.

— Ким биле насыл череннинъ тюбюнде юкълап къалгъандыр... Бу акъшам топлашувгъа къойып, бу меселени бакъмакъ керек олур. Мысырбогъдай къаравуллыгъыны биз кунълукъ вазифемизден тыш устюмизге алгъан эдик. Қъаравуллыкъ низамнен кете, кимсе ред этмей, Кельмамбетлернинъ маллары да ызангъа бармай. Джемайны ургъанлары ичюн Кельмамбетнинъ балаларынынъ макемеси де якъын кунълерде оладжакъ эди.

Тек Селим къаравул олгъан геджеси шойле меракълы бир ал олып кечти. Селим озъ неvbети кельгенде, акъшам устю халкълар иштен даа токътамаздан эвель колхоз ашханесине кельди. Ашчы Эдие енге артыкъ он кунъден берли бу яш къаравулларгъа алышкъан, оларнынъ келеджек вакъытыны биле, ашларыны азырлай, озылеринен бебабер алып кетеджек отъмеклерини де кесип къоя эди.

Селим ашыны ашагъанда Эдие енгеге:

— Эдис аптем, сиз акъшам чокъ отурсанъыз, юкъунъыз келеми ве даа чокъ отурмакъ керек олса, юкъунъызны ачмакъ ичюн не япасыз? — деп сорады.

— Юкъум кельсе, пек чаресини тапмасам, салкъын сувнен бетимни джуваман, — деди кулип Эдие енге, чюнки Джемайдан башлап Селимге кельгендже, бу он куннинъ ичерсинде къаравуллыкъкъа кетеджеклер ондан юкъу акъкъында бир шей сорамагъан эдилер. О затен Селимнинъ бираз къалпазан олгъаныны биле эди.

Селим ашыны ашады, озю къадар эки балабанлыкътаки сопасынен отъмегини алды. О эр шейни Джемай киби этеджек ве мытлакъ бир хырсыз тутаджакъ эди. Джемай неvbетчи олгъанда, колхоз азбарында яшагъан Кокманны алып кеткенини ве онынъ Джемайгъа коп ярдымы тийгенини эшиткенинден, Селим де Кокманны чагъырмагъа башлады, лякин Кокман Селимнинъ янына кельмек дегиль, оны корьгенде, къача.

— Нападжакъсынъ оны, Селим? — Эдис енге бильмесликке урып сорады.

— Чёльге алып кетеджек олам, Джемай алып кеткен де!

— О Джемайнен баргъаны ичюн сениннен де барырмы?

— Нечюн кельмесин?

— Джемай оны эр кунъ сипап-сипап сюе, аш бере, эркелендире. Амма сен чаресини тапсанъ, аман оны таякъ, я да ташнен урмагъа бакъасын!..

Селим Кокмандан вазгечти, яваш ёлуна ёнеди...

Орталыкъкъа къаранлыкъ чёккен сонъ, Селим мысырбогъдай ызанына биринджи кере айланды. Мысырбогъдай бираз зияде шытырдаса, яхут да аягъынынъ астындан бодене абдырап учса, бирден иркиле, токътала, къолу-аягъы къалтырай.

О мысырбогъдай ызанына кирмей, эп четте, чалынган ачыкъ ерде долаша. Бирден мысырбогъдай ичинде ышкъаланган мысырбогъдай сесине де, бодене ырылтысына да бенъземен сес эшитти. Селим аман ерге пысты, сопасыны биле ташлады, тасырды исе эп якъын эшитиле ве Селимге таба келе. Селим даа зияде пыса, озюни белли этмемек ичюн башыны биле котерип бакъмай. Тысырды даа зияде якъынлашкъан сонъ, Селим аякъ сеслери эшитти. О, "ах, шимди башыма урарлар" деп козьлерини юмды, бирден омузына бирисининъ пармакълары токъуныр киби кельгенинден. "Вайй..!", деп ойлс бир багъырды ки, орталыкъны башына кийген киби олды.

Селим сесини чыкъармай, беш-он дакъикъалар даа ятты, лякин онъа токъунган кимсе олмады. Тысырды да артыкъ эшитильмей, чюнки Селимнинъ отюни патлаткъан буюк чал къоян мысырбогъдай ызанындан сескенип чыкып, Селимнинъ устюнден атлагъанда, аякълары онынъ омузына токъунганынен къоркъып, чокътан чапып узакълашкъан эди. Селим турды, иякин неге огърагъаныны, омузындан келип туткъан адамнынъ ким олгъаныны билиялмай, эллери къалтырай, атта сопасыны биле зорнен тута эди.

О, башкъа бир белягъа огърамакътан къоркъып, янындаки череннинъ янына пысты, къулакълары шувулдай, бир дакъикъа ичерсинде акъылына юз тюрлю тюшюнджелер келип кечти. Турып койге мытлакъ къайтмакъны тюшюнесе еринден къыбыр-дамагъа чареси ёкъ эди, черен тюбюне пысмакъны даа мунасиб коръди. Койден чыкъкъан эки кольге къаранлыкъны ярып догъру мысырбогъдайлыкъ бетке кете, ызан ичине кирмейип, эп кенарындан кетелер, ызангъа якъын эр бир череннинъ тюбюнде токътала, мукъайтлыкънен бакъалар.

Кольгелер о къадар сакът ве усталыкънен джурелер ки, оларнынъ аякълары къуругъан саплыкъны биле шытырдатмай.

Кельгенлер ызаннынъ экинджи башындан айланып къайткъанда, орта ерде бир череннинъ башында токъталды ве эппейидже эгленди, эллерине бир шейлер алып, аман тездже джуре башладылар. Қъаранлыкъта ялынъыз оларнынъ къолунда шимди узун бир сопа пейда олган эди.

Селим уянганда, орталыкъ ярыкъланган, атта колхознынъ савмал къойларыны бакъкъан чобанчыкъ Адиль, къойларыны джая берип, койге къайта эди.

Селим юкълагъанымны Адиль дуймасын деп, секирип турды, лякин бирден аякъларына чёкюрлер баткъанындан абдырады... Гедже онынъ чаблалары аягындан чыкъып къачкъан... башына ель етти, къалпагы да учкъан... Я сопасы? О да Селимни ялынъыз ташлап кеткен...

Селим шашты, тюшюмге башлады, неге огърагъаныны биялмай, не олган, ким алган, насыл олган?.. Бютюн бу ишлернинъ анджакъ юкълап къалув нетиджесинде олгъаныны пек акъылы кесе, лякин о шимди насыл этип де "юкълап къалгъанымдан себеп чалдылар" дейджек эди...

— Селим, къаравуллыкъ небети бугунъ сендеми. Бильген олсам, бу гедже мысырбогъдай хырсызлыгына тюшер эдим, эписи бир сен акъшам башындан ятып юкълагъандырсынъ...

"Адиль япкъандыр, деген фикир кельди ве бир якътан койге къайтмаздан эвель къалпагъымны, чабламны таптым", — деп къувана тюшти де Адильге яры ялварув сесинен: — Этмесе, Адиль сен алгъандырсын?.. Берсе!..

— Нени алган?..

— Санки бильмейсинъ!.. вазгечсе шакъаны, берсе къалпагъымны.

— Насыл къалпакъ? — Адиль эм сорай, эм бир якътан Селимнинъ алына куледжеги келе. — Койге чабласыз, къалпакъсыз барсам, айып, аркъадашлар "кене де яхшы штанынъны хырсызлатмагъансынъ" деп кулюширлер.

— Демек, къалпакъны, чабланы хырсызлаттынъ, шаймы?.. — Адиль буны джиддий суретте сорагъанындан Селимнинъ ондан шубеси азала башлады. "Ким алган?.. Не олган?" соравлары оны текрар огъраштыра...

— Мына яныз яткъан эдим, бир чырым этип алайым дедим, бютюн гедже долаша-долаша болдырым, орталыкъ ярыкълангъандан сонъ... — Селим артыкъ буны Адиль япмагъаныны анълагъанындан, озюнинъ акъшам башындан ятып юкълагъаныны белли этмеге огъраша башлады.

Адильден умюдини кескен Селим ызан ичинде сакълы чёкюрлерининъ аягына кирмесинден къоркъып яваш-яваш басаракъ, ёлгъа чыкъты, эм кете, эм тюшюне, къачмагъа ёллар араштыра. Селим шашмалады, атта башы айланган киби де ола, чюнки онынъ къаршысындан да койден чыкъып башакъ тырнамагъа кеткен аркъадашлар кельмекте эди. Селим явашлады, аркъадашла-

ры келип етишкенинен, олар сорамаздан эвель озю алдына алып башлады:

— Бу гедже даа кельдилер... — Селим буны къаттылыкънен айтты, бир кереден аркъадашларыны ишандырмакъ истей эди.

— Ким кельди? — Джемай эм сорай, эм озюни кулип джибе-реджеги келе.

— Анавы Аметлер эди, гъалиба, акъшам къаранлыкълангъан эди, мысырбогъдай ичерсинден тысырдап чыкъып къачтылар, ар-тларындан къуваладым, амма... — эгер де Селим озюнинъ акъшам къоркъып ерге пыстыгъы "джанаварынынъ" чал къоян олгъаныны бильген олса, бельки озю де кулер эди, лякин Селим пысып яткъанда, онынъ омузындан "келип туткъан адамны" керчектен де хырсыз беллегсинден озюни джиддий тутта. "Къуваладым — къачтылар", деп ялан айткъаныны да бильдирмек истемей...

— Я чабанъ, къалпагъынъ?..

— Я чорап? — Селим бу соравларны санки эшитмеген киби, токъталып турды.

— Демек, тутып алдылар?

Селим шимди не демеге бильмей, чюнки эгер де "алдылар" десе, оларнынъ ким олгъаныны бильмек керек эди, эгер о "алмадылар" яхут да "коръмедим" десе, о алда мытлакъа юкълагъанынынъ устю ачыладжакъ, ойле бир дакъикъа эди ки, шимди Селимге сырнынъ устюни ачмакъ керек. О, кене де чобанчыкъ Адильге башлагъаны киби башлады:

— Бутюн гедже токътамай долаштым, бу къачкъан хырсызлар бир даа келир дедим де, сабагъадже мысырбагъдай ызаныны, бельки, бир йигирми кере долашкъандырым...

Селим бу сёзлерни айткъанда, Джемай етекчиге бакъып, артыкъ озюни тутамай куле ве озюнинъ кульгенини Селимге дуйдырмайджакъ олып, кенаргъа бакъа, аркъадашлары Джемайнынъ не ичюн кульгенини бильмеселер де, олар да кулюшелер.

Селим бу кулюшювге шубели-шубели бакъына, "ёкъса ялан айткъанымны дуялармы" экен деген шей акъылына келип къызара.

— Демек, долаша-долаша къалпагъына баргъандже джойдынъ.

— Берекет берсин штаныны... — Зейнепнинъ сёзюне къошма оларакъ бу сёзни айткъан Джемай озюни туталмады, шакъылдап кулип джиберди, аркъадашлары да онъа къошулдылар. Олар Джемайнынъ ничюн кульгенине акъыллары етмесе де, тек бир Селимнинъ шашмалай тургъаныны куле эдилер.

Оларгъа бакъып турды-турды да Селим де кульди ве:

— Олан, тек саба ачылгъанындан сонъ, бир парча чырым этип алайым деген эдим, бирев алгъан да къачкъан, — деди.

Балалар арасында кулюшюв даа зияде артты.

— Аркъадашлар, токътанъыз! — деди етекчи Керим. — Керчектен де кулюнеджек шей, лякин джемаат малыны къорчаламакъны биз устюмизге алдыкъ, шимди Селим акъшам башындан ятып юкълагъандыр, я мысырбогъдайны хырсызлагъан олсалар?!

— Ёкъ, мен бутюн гедже юкъламадым, тек саба...

— Бареме ялан айтма, — Джемай шай деп урбашкасы астына къолуны тыкъты:

— Ма къалпагъынъны!..

— Керим де къолуны торбадан чыкъарып:

— Ма чаблаларынъны, — деди. — Сопанъ эвде къалды.

Селим даа зияде къызарды, атта эль узатып къалпагъы ве чабласыны алмагъа биле джесарет эталмады. Аркъадашлар шимди гизли сырнынъ манасыны анылагъан, бу гедже яшларнынъ озьлерине ишанылгъан ишке не дередже мукъайт экенлерини тешкермеге етекчи Керим ве Джемай баргъан, акъшам башындан черен тюбюне пысып юкълагъан Селимни союндыргъан эдилер.

Эр алда Селим къаравул олгъан геджеси хырсызлыкъ олмаса да, онынъ озюне ишанылгъан ишке джемаат мулыкюни къорчалавгъа къаршы бойле япмасы буюк къабаат эди. Онынъ бу иши махсус топлашувда бакъылды ве биринджи кере олгъанындан Селимге къатты тенбие илян этилип, къара тахтагъа язылмасына къарар берильген эди.

Кокман бугунъ сабадан берли бир шейге тарсыкъкъан киби ашхане янындаки салкъын терек тюбюнде эр кунъкиси киби дёрт баджагъыны котерип ятамай, азачыкъ бир тысырды оны уяндыра, "нерваларына токъуна".

Джемай оны бу саба эр кунъкисинден зияде назландыргъан, лякин чёльге онынъ артындан такъылып кетмек истесе де, о Кокманны джевиз терек тюбюнде салкъынгъа багълап ташлады.

Эр кес ишке кетсе де, онынъ энъ сонъуна къалпазанланып джурип де, ашхане янындан айырылмагъан Палтара Османны корьген Эдие енге сорады:

— Башын урулгъан тавукъдай не айлана бересинъ шу?

— Джебимде бир червонсым бар эди, мынавы ерде тютюн якъмакъ ичюн табажнигими чыкъаргъанда, тюшерсем керек, шуны къыдыраман.

Эдие енгени бу джевап пек ишандырмаса да, къалпазаннен коп сёйлешип турмакъны мунасиб корьмеди.

Лякин Осман озюне сёз къатылгъанындан файдаланып:

— Я, дженги, бу Кокман гъарипни ким байлап кетти шу? Айванчыкъ чыйылдай тура, — деди.

— Джемай байлады, бугунь мысырбогъдай къаравуллыгъы невбети онда экен, куньдюз чёльге кетсе, болдыра деп байлап кетти. — Эдие енге бу джевапны бергенде Османнынъ юзюнде кулькю сызыкълары пейда олды, инджеден тешкерген козь, бу кулькю сызыкълары арасындан хыянетлик хошнутлыгъы акъып тургъаныны коребиледжек эди.

Эдис енге ашханеге кирген арада, Осман аман джевиз терек астындан айрылып Кельмамбетлернинъ эвине таба ёнсльди. Тюневинки онынъ Кельмамбет, косс Мираснен корюшювлери акъшамдан сонъ къую башында олды. Олар сув алмагъа баргъан олып, къую башынынъ теналыгъындан файдаланып, къыска, лякин ишлек бир мушавере откерип алдылар.

Акъшам мында кельмек меселесини Кельмамбетнинъ апайы Зоре куньдюзден Палтара Османнынъ апайы Селимге айткъан эди. Олар къую башында расткельгенинен Кельмамбетнинъ ильк сёзю:

— Къана, акъайлар, башта азыр салкъында бирер данечик... — деп джебинден чыкъаргъан шишесини Палтара Османгъа узатты.

Шише бошалгъан, башлар да бираз айлангъан сонъ, сёз къыышты.

— Мытлакъа ачув алмакъ керек... Огълумы тюрьмеге тюшюргенлери меним ачувымы даа зияде арттырды. Бала болсалар да, балабанлардан зияде бея чыкъардылар... Эм де шуларнынъ ачувына мысырбогъдайнынъ хайырыны косьтермемек керек!..

— Эпси къолай амма... я мысырбогъдайларны напармыз?

Косе Мираснынъ бу сорагына Кельмамбет сесини даа зияде къысып:

— Мен манъкъа Мишканен айтыштым, тек хабер берейик, о вокзалдан арабасыны скип келеджек, эм догъру Кефсге айдайджакъ...

Бу джевап Османни да, Мирасны да къандыргъан олса керек ки, экиси де сесини чыкъармадылар.

Артыкъ кетмеге вакъыт кельген эди, къопкъаларыны алдылар, Кельмамбет къопкъаларыны толдырмагъа биле аджет корьмеди, чюнки онынъ кереги де ёкъ.

Тамам айрыладжакъ вакъытта Кельмамбет:

— Осман, сен мукъайт ол! Тамам шу Джемайнынъ невбети олгъан кунни бильмеге тырыш, — деп джебинден эски парчасына сарылгъан уфакъ бир шейни Османгъа узатты.

— Банагы айткыаным киби, мына буны шу куню Кокмангъа ашатырсынъ, — деди.

Текрар джёнельмеге тедариклене эдилер, лякин Кельмамбет кене оларны озюне таба чагырды:

— Тап кечен куньерде айтышкыанымыз киби бир шейлер оладжакъдайын олса, мытлакъ джарты тонларны азыр тутынъыз! — деди, сонъ сесини тюрлендирип эмир этиджи бир корюнишнен:

— Бакъынъыз, о якъкъа бу якъкъа кетеджекмен, фелян деменъиз! — деди.

Мына шимди Палтара Османнынъ Эдие енгеден бу акъшам къаравуллыкъ небети Джемайда экенини эшиткенинен Кельмамбетнинъ эвине таба кетмесининъ себеби де акъшам къую янындаки мушавереде берильген къарарнен багылы эди.

Палтара Осман тамам Кельмамбетнинъ азбар къапусы тюбюне кельгенде онынъ апайы Зорени расткетирди, бу онынъ ичюн даа яхшы олды, чюнки туметке ыз къалдырып да Кельмамбетнинъ эвине кире джурмектен къуртулды.

— Зоредженги! Кельмамбет агъама айтынъыз: бу гедже Джемайчыкъ къаравул экен, къалгъанын озю анълар, — деп, токътамай кетти.

Тамам уйле вакъыты, кунеш бутюн къуветинен къыздыра, бунъа къошма оларакъ, бугунъ чёп башыны саллайджакъ къадар биле слъ ёкъ... тынчыкъ. Сыджакъ бугунъ Бекай акъайнынъ джегип джурьген сыгырларыны да сыкъа, бир якътан сопаларнынъ инесинден, бир якътан да аркъаларында теринен этнинъ арасына сакъланып, шишип тургъан сона йымыртасынынъ, окъраларнынъ къыбырдашмасындан къаталамакъ, салкъын арангъа къачмакъ истейлер.

— Окъудже, окъудже... — деп эм алдаткъан, эм де огюзининъ башына къавий япышып да мойсанынъ бир уджуна аркъасыны таягъан Бекай акъай ашханенинъ янына келип арабасыны токътатты.

— Эдие!.. Эдис!.. — деп ачувлы сеснен багырды.

Чёльге чалышкъанларгъа алып кетеджек ашны арабагъа къойгъандже, тегин турмайджакъларыны анълап, сыгырларны тувара башлады. Бекай акъайнынъ багыргъаныны эшиткенинен, чапып чыкъкъан Эдие енге:

— Бир яман-яман бакъырдынъ, Бекай, таб бир шей болгъанмы экен дедим, — деп Бекай акъайнынъ янына кельди.

— Мынавы сыджакъта бакъырысынъ я, сыгырларнен берабер къошулып озюмнинъ де къаталакълайджагъым кельди... —

Бекай акъай не къадар ачувланса да, кене де шакъасыны вазгеч-меди.

— Мына аш азыр, шимди бошатайым, — деп Эдие енге ашханеге кетти. Бекай акъай да сыгъырларны джевиз терсгининъ салкынына багълай башлады.

— Эдие... Эдие!... Бу Кокмангъа не болды, — Бекай акъайнынъ давушыны эшиткен Эдие енге, Меръем экиси де чапып кельдилер. Бекай акъай къолунен Кокманнынъ башындан котерди, онынъ козылери тоныкълангъан, авзындан колюк таша, солыгыны сыкъ-сыкъала!

— Вай, айванчыкъ, сыджакъ сыкъкъанмы, экен?

— Ёкъса, бий тишлегенми экен? — Эдие енге, Меръем экиси де аджынмагъа, Кокманнынъ тегерегинде айланмагъа башладылар...

— Айланмакънен иш битмез, сарымсакълы къатыгъынъ бармы, Эдие? — Бекай акъай шай деп бир якътан енълерини тирсмеге башлады.

Сарымсакълы язманен Бекай акъай коп кишилерге илядж эткен, мына бир кере Кельмамбетнен косс Османнынъ орталыкъ арманларында чалышкъанда малатилка барабанында тургъан Байрам акъай байылап ерге йыкъылгъанда, Бекай акъай оны кене де сарымсакълы язманен айынткъан эди.

Шимди Айшенинъ кетирген сарымсакълы язмасыны Бекай акъайнен Эдие енге пек мукъайтлыкънен Кокманнынъ авзына текелер. Бу иш он беш дакъкъа къадар бир вакъыт алды, Бскай акъай, Эдие енге экиси де абдырайлар, олар атта чельге аш джибермекнинъ кечке къалгъаныны унутаджакъ дереджеге кельген эдилер.

— Эдие дженге, ашлар сувуна ятырды. — Меръемнинъ шай демеси Эдие енгенинъ Кокманнен мешакъатланмасыны больди.

Эдие енге истемеререкнен Кокманнынъ янындан айырылды, Кокман эр не къадар авзына къоюлгъан сарымсакълы язманы текмилинен ютмаса да, онынъ козылери ачылмагъа, атта Бекай акъайнынъ къолундан башыны къуртарып турмагъа биле чекише башлагъан эди...

— Айванчыкъны зеэрлеселер керек...

Бекай акъайнынъ шай демеси эльбет де ерсиз дегиль эди.

— Вай, Джемай! Мынавы Кокман бугунъ мытлакъ оледжек эди, авзындан кобюк ташып дёрт аягыны джибере берип ятты!.. Берекет берсин Бекай акъайгъа...

Затен Джемай янына кельгенинен, Кокманнынъ тюрленгенини корьген эди. Чюнки Кокман эр не къадар озюни къавий

косятермек истесе де, козылеринден зайыфлыкъ, аякъларындан кевшеклик, Джемайнынъ козюнден къачмады...

— Я огъа не болды?..

— Бильмиймен, тамам уйле устюнде авызы-буруны копиярип чекише эди, берекет берсин Бекай акъайгъа, сарымсакълы язма бермекни акъылымызгъа тюшюрди де, шундан сонъ бираз эсини джыйды.

Эдие енге бу джевапларны бергенде, Кокман акъшамлыкъ ашыны ашап тургъан Джемайнынъ аякъларына суйкене къоя.

— Магъа бир шей олмады, бу гедже сенинъ пешинъден къалмайджакъман, — демек истей эди.

Эдие енгенинъ берген ашыны ашагъан вакъытта Джемай бугунъ тюшюнджели, онъа аш кетирип къойгъан Меръем де, ашап отургъан вакъытта онунъ янына кельген Эдие енге де къатмагъа сёз тапмайлар, оларны тюшюндирген нокъта бир... Эписи Кокманнынъ башына кельгенни тюшюселер:

— Сен Кокманны алып кетеджексинъми?..

Меръемнинъ бу сорагына джевапны да, Джемай коп тюшюнип турмады да:

— Эбет, алып кетеджекмен, бугунъден сонъ Кокманны кимсеге ишанмайджакъман... — деди.

Кокманда кунъдюзги алыны тесири корюнип тура. Джемайнынъ пешинден къалмай, мысырбогъдай ызанынынъ тегерегинде айланып джурсе де, туруп къачкъан боденслернинъ пешинден чапмай, атта ызан кенарындаки чалынмай къалгъан къаба отлар арасындан секирип туруп да, не япаджагъыны бильмей, козылерине бакъып тургъан къоянчыкъкъа биле чапкъылмады...

Айнынъ сонъ кунълери олмасындан, гедже толумнен къаранлыкъ олмасына къошма оларакъ, орталыкъны булутлар да къаплагъанындан къаранлыкъ бир къат даа къоюлышты, керчектен де козьге тюртсень, корюнмейджек эди...

Джемайны сарып алгъан бу къаранлыкъ оны титсиндире, атта озюнинъ истегинден тыш оларакъ къоркъунгъан киби де ола.

Кокманнынъ ёргъун олмасы исе бу алны бир къат даа мушкюллештире, чюнки Кокманнынъ козю къаранлыкътан къайтмай, о сезе, коре, лякин Кокман бугунъ Джемайсыз долашмай, о токътагъаны киби, Кокман да Джемайнынъ аягъы тюбюне келип созула.

Шимди Джемай эки тюшюндже арасында къалды, эгер де кене де токътамай долашаджакъ олса, эписи бир, бир шей корьмей; токътап отурса да, олмайджакъ...

— Вист... висттт, Кокман, — деп Кокманны чаптырмакъ истесе де, Кокман азачыкъ долашты да, кене келип ятты.

— Бареме ашагъы башкъа барып ёл кенарында отурайым, о якътан келип хырсызламакъ ихтималы даа зияде, — тюшюнджесинён Джемай юргеге башлады. Кокман онынъ пешинден къалмады.

Ызан кенарында мысырбогъдайнен кунътабакъларнынъ сыкъча кельген бир еринде отурды, озюнинъ юкъламагъаныны бильдирмек ичюн йырлай, ара-сыра кимдир чагъыргъан киби ишарет пармагъынен адсыз пармагъыны дудакъларына къойып, созып сызгъыра. Къаранлыкъ тургъан сайын арта, булутлар къабара, атта узакъта булутлар арасында бир козь ачып юмаджакъ къадар созулгъан яшынларнынъ безазлы-мавылы ярыкълары корюнип кете...

Джемай янындаки Кокманны къармалап, тутып бакъты, о дёрт аягъыны джибере берип къыбырданмай ята, Джемайнынъ пармакълары юзюне токъунгъаныны сезгенинен уянды, онынъ пармакъларыны ялады...

— Ах, достум, пек талкъыным да... — дер киби чыйылдап, ынъранып да алды...

Джемай бирден динъледи, онынъ къулагъына узакътан ёл бою бир араба танъкъырдысына бенъзер сес келе, о, сопасыны алып, аякъ устюне турды, сес кельген якъкъа мукъайт бакъты, лякин гедженинъ къаранлыгъы эр шейни кесе, сес исе кеткен сайын якъынлаша, о якъынлаштыкъча Джемайнынъ юреги даа сыкъ ура, бутюн тенинде къырмыскъалар чапышкъан киби ола.

Араба артыкъ якъынлагъан, Джемайнынъ янына деерлик келип еткен эди. Джемай озюни дуйдармакъ ичюн къычырып йырламагъа, — Кокман, — деп оны да уятып турсатмагъа башлады.

Эр не къадар къаранлыкъ олса да, Джемай бир кольге тарзында озюнден беш адым авлакъта ёлдан яваш-яваш кетмекте олгъан арабанынъ бир атлыкъ, дельжанчыкъ олгъаныны сече бильди.

О шимди еринден къыбырданмай, арабанынъ токътайджагъыны дуяр киби сопасыны азыр тутып, оладжакъ вакъианы беклей, Кокман да арабанынъ пек якъын олгъаныны корьгенинен авлап онъа таба чапты. Арабанынъ ёлдан кенаргъа саркъып да мысырбогъдай ызанына догъру бурулып токътагъаныны корьген Джемай, тамам огге адымлайджагъы вакъытында устюнден йымшакъ тюклю агъыр бир шей баскъаныны сезди ве "гъорт-гъорт, гъорт-гъорт" деген давушлар эшитти.

Джемай устюне баскъан бу къаба тюклю джанаварнынъ къолундан къуртулмакъ ичюн чапалана, элинен онынъ тюклеринден

тутып тарта, лякин шу арада пейда олгъан шунунъ киби бир кольге Джемайнынъ къолларыны аркъасына къайырып багъламагъа башлады. Джемай ичюн ялынъыз бир багъырмакъ къалгъан эди, лякин онъа да чаре ёкъ, чюнки авузына бир кесек эски толдырылгъан эди. Ич бир шейнинъ чареси къалмады. Онъа бир къуюгъа ташлангъан киби кельди, бетине къатты-къатты бир шейлер окъалана, нефес алмакъ тарлаша.

Ялынъыз Кокманнынъ адджы-адджы авулдамасындан ве ара-сыра агълар киби вайылдамасындан гъайры бир сес эшитмей. Беш дакъкъа сонъ, Джемай озюнинъ чувал ичине къоюлып багълангъаныны анълады.

Бу вакъиадан эки саат сонъра эди. Эгер де сиз Джемайнынъ багълы яткъан еринден онбеш-йигирми адым узакътан кольгелернинъ лафларына къулакъ къойгъан олсангъыз, мына шу лакъырдыларны эшитир эдинъиз!

— Ой, шишип къал, айванынъны, ольмеген экен даа, артымдан келип бир къапты, даа адджысы кетмей, штанымын балагъыны да къопарып алды, гъалиба?

— Зеэрни ашамагъандыр даа!

— Я ашамаяджакъмы бир шей... насыл аттым, асыл ерге де тюшюрмеди, шу арада къапып ютты...

Сёзге къаба сесли учюнджиси къошулды:

— Берекет берсин сызгъырды, ёкъса къайда экенини ич тапмакънынъ чареси ёкъ эди...

— Олип къалмасын нефеси тыкылып...

— Амма да языкъсынмагъа шей таптынъ, геберсин, бир къаравул эксик болыр, къалгъанлары о къадар батырлыкъ сатмазлар...

— Копекнинъ де сеси чыкъмай, тынды, гъалиба, тишлегенине ачувланып, къолумдаки ташны башыдыр бугъай деп ерлештирдим, бир, — айы, — деди, бир даа сеси чыкъмады... сенинъ япкъан зеэрли локъманъ кечмесе де таш оны...

Кольгелер турдылар:

— Айды, Мишка, огъурлар олсун, бакъ, ярын къайтма, бираз эглен.

— Базарда келлелеп сат, тазе мысырбогъдай шимди яхшы пара эте...

— Айды, Алла къолай кетирсин...

Давушлар токъталды, шимди ялынъыз юклю арабанынъ агъыр тонгъырдап кеткени эшитиле эди...

Олып кечкен вакъиагъа ачувлангъан киби ель увулдай, мысырбогъдайларны бири-бирине уруштыра, олар да башларына

келип кечкен беляларны агъламсырап бири-бирине айтышыр киби шувулдаша эдилер...

Кунешнинъ тек алтын таракълары уфукътан янъы чыкъмагъа башлагъан эдилер. Паровойгъа тобан якъа тургъан кочегар Мустафа ишине пек мукъайт, авасынынъ гедже азачыкъ сепелеп де экинлерни сылатмасы юзюнден бугунъ арман бастырувнынъ кунъдекисинден бираз кеч башлаяджагъыны бильсе де, кене де танъ бельги бергенден бери о паровойнынъ башында.

Мустафа паровойны сюртип, темизлеп эр срини майлагъан, артыкъ онынъ къазаныны къайнаткъан, шимди паровой эгерленген айгъырдай терлеп тура.

О бугунъ даа зияде мукъайт, чюнки онынъ янындан озюне ве башкъаларгъа да нумюне оладжакъ тырнавджы яшлар барлар.

Къач керелер къарар берильген, сёзлер айтылгъан олса да, малатилка янына сачылгъан башакъларгъа кене де кереги киби, къулакъ асылмай, олар сачыла, атлар, арабалар оларны ачувсыз таптай, чёпликке, топракъкъа къарыштыра. Мына тюневин акъшам устю берильген къарар артыкъ ишке кечириле.

Паровойны ишке чагъырып ильк увулдап багъырмасынен малатилка, маджар янында пейда олгъанлар янъы дёрт-беш черенни корьгенде бири-бирине бакъышып, терен къызгъынлыкънен ишке далгъан Абдураманчыкъларны косътере ве маджар бошаткъан Усеин, барабанда тургъан Алиге:

— Олан, бу балалар кишини тап утандыралар, — деп ташлады. Эм де догъру Алилерге утанмакъ да керек... Чюнки берекет бол деп де, оны шапырып, копюрмек, тёкип сачмакъ эр бир койлю ичюн балабан айып...

Эр кес къушлыкълыкъ ашамагъа отургъан Селимлер, Абдураманчыкълар да бугунъ арман янында, олар да арманджыларнен бирликте ашайлар. Бекай акъай да бугунъ оларгъа аш алып кетмектен къуртулгъан.

— Бакъынъыз, аркъадашлар, бир къач саатнинъ ичинде малатилка янында эки маджарлыкъ черен пейда олгъан, демек кене де берекетни къорчалав, зайт этмеюв ичюн кереги киби курешмей экенмиз, — деди колхоз реиси.

Эр кес дикъкъатнен динълей, тек арткъа таба отургъан Палтара Осман юкъусырай. Бекай акъайнынъ шакъасы къалмай:

— Олан, Осман, ашайсынъмы шу, ёкъса тавукъдай сыкъынасынъмы? — деп халкъны кульдирди.

Палтара Осман башыны котерди, онынъ козылери керчектен де юкъусызлыкътан бурюшкен. О къызарды-бозарды, бир керсден не айтаджагъыны билялмады.

— Гедже... ичим... — деп бир-эки мырылданды да токъталды...

— Токътанъыз, аркъадашлар, бизим колхоз ичюн де язалар, — эр кес элиндски газетанынъ экинджи саифесини чевирмекте олгъан Шакирге бакъты.

— Мына бизим яшларнынъ ишлерини язалар, оларнынъ мысырбогъдай къаравуллагъанларыны, Аметни туткъанларыны, башакъ ичюн курешкенлерини макътайлар, башкъаларына нумюне олсун дейлер.

Эр кес яшларгъа къарады, тек Палтара Осман бир шейлер маначыкъ этип турып кеткен эди.

— Джемайны ады-ёлунен язгъанлар, джемаат берекетни къорчалайыджы яш къараман деп... — Шакир сёзюнинъ сонъуна чыкъмады, яшлар арасында Джемайнынъ олмагъаныны сезип алды да:

— Я Джемай къайда? — деп сорады.

— О бугунъ мысырбогъдай къаравуллыгъында, — деп джевапланды Абдураманчыкъ.

— Энди къушлыкъ болды, бу вакъыткъаджек къайтмагъаны...

— Кене де бирисини туткъан, койден ярдымджы беклсидир. — Сёз кесильди, чюнки паровой малатилканы абдырата, айландырмагъа башлагъан эди...

Шакирнинъ шубеси артты, о Джемайнынъ шай кеч къалгъанындан ичини чеке башлады. Яваштан ормандан айланып, сельсовет янына барды. Онда надзирательнинъ бедеркасы тура, аты зияде терлеген, атта устуне безз копюклер пейда олгъан эди.

Шакир бир аджеле иш олмалы деп, аман сельсоветнинъ къапусыны итеди, ичерицен сеслер чыкъа, лякин къапу бекли.

— Али, Али ачса къапуны, — деп сселенмесинен къапу ачылды.

Ичерице надзиратель Пишков ве сельсовет реиси Али, козьлери агъламадан шишкен, чырайы ап-акъ кесильген Джемай бар эди.

Джемай элинен Кокманны къучакълагъан, лякин Кокман артыкъ къыбырдамай, авызына бир эски парчасыны къапкъан, башы къанагъан:

— Ат бирден урькти, — деди Пишков сёзюни девам этип, Шакирге де анълатмакъ, расткестирип Палтара Османнынъ аягъына бакъмакъ истей эдилер.

Надзирательнинъ къолуна яваштан тюртип, Шакир шакъадан паровойнынъ янындаки метийге сув бошатайткъан Палтара Османны косътерди...

Османнынъ балагъы бурулып тикильген, онынъ штаны тыпкъы Кокманнынъ авузында узюлип къалгъан материалнынъ

озюнден. Надзиратель Шакирге яваштен ишарет этип, бир шей сезмеген киби Палтара Османнынъ янындан айырылдылар. Тютюн якъмакъны маначыкъ этип Алини де кенаргъа чектилер де, учюси де текрар сельсоветке къайта башладылар...

— Тутмакъ, шимди къапамакъ керек!..

— Ёкъ, бу ерде шимди оны тутсанъ, халкъ арасында сёз башлар, эбет, Осман ялынъыз тугульдир, эшитселер, аркъадашлары къачарлар, — Пишковнынъ бу анълатмасына Али де къайиль олды.

— Лякин шимди оны бир шей этип сельсоветке кетирмск керек... — Пишков Шакирге бакъты.

— Онынъ къолайы бар, о эписи бир къуюгъа кеткенде сельсовет янындан кечеджек, сенинъ атынъны сувармагъа чагъырырмыз... — Шакирнинъ теклифи ерли танылды.

Он беш дакъкъадан сонъ Палтара Осман сельсоветке киргенинен Шакир яваштан къапуны бекледи, неге огърагъаныны бильмеген Палтара Осман этрафына бакъынмагъа башлады...

Джемай, пенджере ичинде бурулып юкъугъа кеткен. Кокманнынъ да олжуси ортада ята.

— Бир шей сораиджакъман, Осман, бакъ, догърусыны айтъджакъсынъ, — Пишков козюни догъру Османнынъ козюне тикти...

— Бильген шейим олса, айтайым.

— Бу гедже къайда эдинъ?

— Эвде эдим, валла-билля эвде эдим, акъшам башындан ятып юкъладым.

— Я, Осман! Къушлыкълыкъ ашагъанда, Бскай акъайгъа: "бутюн гедже ичим авурды, юкъламадым" — дединъ де...

Шакирнинъ бу сораы Палтараны бус-бутюн абдыратты.

Надзиратель бир къач шейлер даа сорады, лякин Палтара кене де инатлана, тюрлю яланлар айта.

Шакир еринден турды, Палтаранынъ балагъыны тутып бирден котерди, тиш яралары мейданда. Артыкъ чаре къалмагъаныны корьген Палтара Осман ялварув сесинен:

— Мен япмайджакъ эдим, оларгъа алдандым, — деп башлады.

— Олар ким? — артыкъ Пишков ачувлангъан, сесини юксельткен эди.

— Кельмамбет акъам, Мирас эништем...

Пишков Алиге чевирилип: "Бу кишилер де койденми?" — деп сорады.

— Кельмамбет эки йыл эвель бизим койге Къарасувдан кочип келип "агъач устасыман" деп, ишке кирген эди, сонъ кечен сене

япкъан хыянетлиги ве эвель буюк тюкянджы анълашылып иштен чыкъарылды, алты ай да ятып кельди.

— Я, Мирас ким?

— О да баштан алыш-веришчи, шимди де "лешентс", Палтара Осман да онынъ къайыны...

Пенджерере ичинде юкълэгъан Джемай уянды.

— Насыл, Джемай, эсинъни джыйдынъмы? — Шакир яваштан Джемайнынъ янына барды.

Джемай гуя орталыкъта олып кечкенлерден бир шей анъламагъан киби олды, козю Кокманнынъ олюсине илишкенинсен, эписини бирден хатырлап башлады.

Али-барып бир къач адам чагъырды, шимди сельсовет ичинде эппейидже киши пейда олгъан, Джемайнынъ сёзлерини эшиткен яшлар да мында кельген эдилер.

Артыкъ Кельмамбет, Косе Мирас да сельсоветке кетирильгенлер, кошеде башларыны ашагъы алып отуралар... Оларнынъ гедже терс айландырып кийген тонлары да стол устюне къююлгъан.

Джемай шимди эсини топлагъан, надзирательге эписини бирер-бирер айта, этрафтакилер буюк дикъкъатнен динълейлер, ялынъыз ара-сыра:

— Тутулдынъыз, динсизлер, утанмазлар, — деген ачувлы сеслер эшитиле эди...

— Устюмден йымшакъ бир агъыр шей келип басты, — деп девам этти Джемай, къуртуладжакъ олып чапалангъанда, къолума тюклери токъунды, озълери кийик сеснен "гъорт-гъорт, гъорт-гъорт" деп багъыра эдилер:

Халкъ арасында гурюльти къопты:

— Хырсызлар...

— Аткакъ, энъ буюк джезаны бермек керек.

— "Гъорт-гъорт"лар десе... — Бекай акъай Шакирнинъ сёзюни больди, енгильден халкъ арасында ачувнен къарышыкъ кулькю сеслери эшитильди... Шакирнинъ озю де кулюмсиреди.

— "Гъорт-гъорт", эбет, "гъорт-гъорт-гъорт"... Лякин шакъа сою дегиль де, эки аякълы "гъорт-гъорт"лар тутулды.

— Лякин, аркъадашлар, бизге козь ачыкъ олмакъ, оларгъа аман бермемек керек. "Гъорт-гъорт"ларны бир къалдырмай тутмакъ керек, — деди Шакир.

Мектеп

Бир къач къатлы шу дюльбер бина — мектеп,
 Чевресине тешельген ешил килим,
 Бугунь мында кельдинъ сен озюнъ истеп,
 — Алайым, — деп — чокъ бильги, фен вс илим.
 Бу бинада ачыла бала козю,
 Бу бинада алына къолгъа къалем.
 Бу бинада янъгъырай шаир сёзю,
 Бу бинада билине ер, кок, алем.
 Яш чагъында бу ерге келип кирген,
 Тап ольгендже истемей ташлап кетмек,
 Бахт, сеадет голюнде ялдап юрген;
 — Ич мумкюнми бу юртны, — дей, — севмемек?
 Дюльбер бина кунешдай шавле сача,
 Джаилликни темельден гъайып эте.
 Меракъ бильгили тез-тез ете...

Язы

Акъ кягъыткъа къара тюйдаи сепильген,
 Кичкенечик ыргъакъны, ильмек, алкъалар,
 Къуйрукълары бир-бирине илинген,
 Язы ады алгъан тап-тар ёлакълар.
 Кёр адамгъа ошай язы бильмеген,
 Язы бильген хабер ала эр ерден.
 Эгер козюм кёр олмасын десенъ, сен.
 Яш достчыгъым, мытлакъ язы огрен сен.

Китап

Он-он беш якъ кягъыт дестеленген,
 Бир-бирине тикильген ве джылт олгъан.
 Ондан лезет, ис ала окъув бильген,
 Онынъ иле достлаштым тап яшлыкътан.
 Китап сайып башынъны, къасветленсенъ,
 Агъыр кунъде кучъ бере аякъ къолгъа.

Отургъанда, тургъанда достунъ сенинъ,
Алып чыкъа, янълышсанъ догъру ёлгъа.
Энъ якъын дост, аркъадаш, джандан ёлдаш,
Илим бильги чокърагъы китап, китап.
Инсан олдум китапнен яваш-яваш,
Отурмайым достумны пек чокъ макътап...

Тильки ве авджи

Тильки олды айнеджи —
Юлкъкъан тавукъ, хоразны
Хабер алып къарт авджи
Тутмакъ истей айлазны.
Тильки къачкъан узакъкъа, —
Тюшмейим деп тузакъкъа.
Къуйругъыннен ийлекар
Озь ызына сепкен къар.
Авджи баргъан яваштан, —
Къуйрукъ отъкен тар ёлдан.
Эки козьлю тюфекни
Къавий туткъан къолунда.
Авджи аткъан тилькини,
Янъгъыргъан дагъ, орман,
Олип къалгъан айнеджи.
Буны корип къарт авджи
Деген экен: — Балалар,
Къолгъа тюшти ийлякер.
Эгер ким де айнеджи
Олса, севмем ольгендже.

(1901-1930)

Тайчыгъым

Меним тайым джийрен къашкъа, къамыш къулакъ, ал аякъ,
 Онынъ ичюн бар бир къамчым, сапы къатты чам таякъ,
 Саба сайын акам мени тайчыгъыма минсете,
 Башын джете, къора бою яваш-яваш джурсете.

Бабам барса базардан бир эгер сатып аладжакъ,
 Тепреч куню о эгерни джоргъа тайгъа саладжакъ,
 Минеджек де мен тайымны, кетеджекмен къошугъа,
 Чёльде джавлыкъ ойнаджакъман аллы-гуллю пошугъа.

Акъшам устю джоргъалатып копюк къускъан тайымны,
 Сукъландырып къарап тургъан той буюги дайымны,
 Киреджекмен кочюрмеден айдамакъдай тикленип,
 Ат устюнде онгъа, солгъа къурма джайдай букленип.

Магъа боны уйреткен сонъ бабам сыйпай башымны:
 — Джигит бол да, кендже огълум, силь меним козьашымны!
 Мен де емин этемен сонъ: "Ат устюнде олермен!
 Батырларман талашырман, джигит борджун тёлермен!"

Сычанчыкъман мышычыкъ

Уй къапымыз артында бир сычанчыкъ бар эди:
 Сычанчыкънынъ ювасын тешичиги тар эди.
 Кече чыкъа сычанчыкъ рафта отъмек, май ашай,
 Кунъдюз къача ювагъа, ята юкълай, шай яшай.
 Къапкъан къурдыкъ, сычанчыкъ къапкъангъа да кирмеди,
 Эм шундан сонъ ярамаз пек тасырдап джурьмеди.

Оксюз къалгъан сокъакъта бир мышыкънынъ баласы,
 Ташлап кеткен анасы, къарамагъан бабасы,
 Бу кичкене мышыкъны агъам уйге кетирди,
 Ашап осьти мышычыкъ эчкичикдай секирди.
 Сычанчыкъны о бир кунъ тутты, бувып ашады,
 Шундан сонъ о эр вакъыт авджы болып яшады.

(1921)

(1904)

Къыш ве балалар

Пытакъта салланып,
Мейвалар балланмай,
Аккъудай тавланып,
Кокте ай ялдамай.
Багъ-багъча, чёллерде
Ятмакъта терен къар!
Бу сувукъ кунълерде
Къушларгъа омюр тар!
Къаргъалар, торгъайлар
Ем излеп кезмекте.
Къызчыкълар, огъланлар
Къыштан зевкъ сезмекте.

Олар эеджанлы,
Козълери чокъ джанлы!
Оларда къуванч бар,
Оларда ишанч бар.
Чаналар устюнде
Сызгъырып кетмеге!
Бир-бирини артындан
Къувалап етмеге!..
Гъондже озъ зарыны
Патлатып гуль олур.
Оларнынъ ярыны
Даа да урь олур.

(1964)

Даа о пек яш

Чубукълардан ат яып,
Минип юре Ибраим.
Де чапкъалап, де ятып
Талим ала о даим.

Онынъ аты боз тору,
Манълайында къашкъасы.
О джуйрюкнинъ энъ зору,
Акъран кельмей башкъасы.

Шимди даа о пек яш,
Селикъасы оюнда.
Оюн онъа аркъадаш,
Мааллелер боюнда.

Осип бойдакъ олгъан сонъ,
Озъ постунда турар о.
Энден, бойдан толгъан сонъ,
Яхшы турмуш къуарар о.

(1981)

ЗИЯДИН МЕНЛИАЗИЗОВ

(Джавтобели)

(1905 - 1991)

Ат

Къошуларда чапам мен,
Мусабакъа япам мен,
Агъыр юклер ташыйым,
Севильсем пек яхшым мен.
Мени севе адамлар,
Оларгъа чокъ файдам бар.
Балаларны пек седем,
Эриштирселер, тепем.

Сыгъыр

Чёльде кезип отлайым,
Къаймакълы сют топлайым,
Балалар севиپ ашайлар,
Сагъ-тендюрисп яшайлар.
Къышта къарда, боранда,
Ятам сыджакъ аранда.
Ашайджагъым алдымда,
Бузавчыгъым янымда.

Аюв

Къышта пек чокъ юкълайым,
Адам ятса къокълайым.
Бал, къырмыскъа ашайым,
Орманларда яшайым.
Узакъларгъа кетем мен,
Артистлик де этем мен.
Эриштирсе балалар
Ачувланып кетем мен.

Тильки

Тавукъларгъа душманым,
Пек айнеджи, айваным.
Акъшам, кунеш баткъанда,

Койде эр кес яткъанда,
Кумеслерге далам мен.
Адамлар мени къувалар,
Хырсызсынъ, деп уралар.

Тавшан

Тавда, чѣльде яшайым,
Къапушта, къавун ашайым.
Къышта рыскъым эксиле,
Алым фена кесиле.
Чалы-чарпы кемирем,
Ашай, тоя семирем.
Авджы, тюшсе пешиме,
Къачам бутюн кучюмле.

Балыкъ

Мен тек сувда яшайым,
Тапкъанымны ашайым.
Этрафымны корем мен,
Сувдан чыкъсам олем мен.
Балыкъчылар ав къура,
Мени авлап отура.
Мени тутса соймайлар,
Этимни ашап тоймайлар.

Хораз

Уянам мен пек эрте,
Танъ пердесин кергенде,
"Кокурико!" багъырам,
"Турунъыз!" деп чагъырам.
Балалар тура юкъудан,
Кеч къалмайлар окъувдан.
Кекирегим къып-къызыл,
Учалмайым пек вызыл.

Турна

Кузьде кочип кетем
Сыджакъ якъкъа мен.
Баарьде къайтып келем
Чѣльде уча, юрем мен.

Гъырыл-гъырыл, гъырыл, деп.
Балаларым етеклеп,
Кя учам мен авада,
Кя ятам мен ювамда.

Къапыста

Къат-къат менде урбалар,
Не ямав, не тикиш бар.
Бала-чагъа, къарт ве яш,
Севе менден пишсе аш.

Согъан

Ап-акъ кийген антерим,
Ашкъа лезет беририм.
Мени тазе егенлер,
Сагълам тишли юргенлер.

Къавун

Сап-сарыдыр къабугъым,
Бегенилир хош къокъум.
Кунъ нурундан пишем мен,
Шыра джыйып шишем мен.
Ашагъанлар бегене,
Пек файдалым беденге.

Къабакъ

Акълы, коклю къабугъым,
Ичте этим, урлугъым.
Кевдем сагълам, ирмен.
Къабара да пишем мен,
Эрте кузьде шишем мен.
Оркеним де кенъ япракъ,
Манъа дерлер ки: "Къабакъ!"

Инджир

Назик оськен терегим,
Инсанларгъа керегим.
Къара, сары олам мен,
Шекерленип къалам мен.

Халкълар мени севелер,
Солакъ балдай корелер.

Булут

Кокте уча, ялдайым,
Базан сизни алдайым.
Турмай кочип юрем мен,
Чешит тюске кирем мен.
Юкселем ве энем мен,
Ягъмур, сельге дёнем мен.

Стол

Дёрт аякълым, тюз аркъам,
Озюм агъач ве тахтам.
Этрафында адамлар,
Отура, кейф алалар.
Мектепли дерс азырлай,
—Келишикли, гузель!" — дей.

Китап

Терек де дегилим, япрагъым бар.
Кольмек де дегилим, тикишим бар.
Инсан да дегилим, лакъырды этем,
Оджадай эр кимге акъыл огретем.

Окъумыш балалар даима менимле,
Корерсиз мени сиз оларнынъ элинде,
Оларгъа достум мен, оларгъа аркъадаш,
Севелер мени дюньяда къарт ве яш.

Мектеп чагъында балалар ичюн

Бир кыш куню, орталыкъ къар,
Айше, Зейнсп, Рустем, Сеттар:
— Тышта ап-акъ къар! — дедилер.
Кийиндилер сыджакъ урба,
Чапыштылар тышаргъа.
Пек севинди, кульди Зейнеп:
Бир къарбабай япайыкъ! — деп.

Къошулдылар бу фикирге: —
Айдынъ! — деди эписи бирге.
Къардан кевде, баш яптылар.
Агъыз ве козь, къаш яптылар.
Кийсеттилер онъа къалпакъ,
Туттурдылар къолгъа таякъ.
Кийдирдилер устюне тон: —
Ушюмез, — деп, тон кийген сонъ.
Къарбабайны бегендилер,
Къучакълашты, севиндилер.
Тааджиplenди сонъра Зейнеп:
Къарбабай ич джыланмай! — деп.
Эписи деди: — Тени сувукъ:
Тон кийсеттик сыджагъы ёкъ.
Далды олар тюшюмеге,
Себебини огренмеге,
Сеттар деди: — О къарбабай,
Къар тенинде сыджакъ олмай,
Инсан тени ола сыджакъ,
Кие штан, пальто, биджакъ.
Ойнайыкъ биз оны бозмай.

Къоянлар масалы

Бир заманда дюньяда бар къоянлар
Бир орманда джумлеси топлангъанлар.
Къучакълашкъан, опюшкен, къуваншкъанлар,
Оппа турып, секиршип, ойнашкъанлар,
Шакъалашкъан, шадлангъан, сертлешкенлер,
Тап сонъунда топлашып дертлешкенлер:
"Не ичюн къоркъакъ адыны алгъанмыз, — деп,
Ер къоркъагъы олып да къалгъанмыз, — деп,
Кимни коръсек, биз къоркъып къачамыз, — деп,
Къоркъа, пыса кунъ корип яшаймыз, — деп.
Шай юрьгендже яхшыдыр ерге батмакъ!
Я да барып озюньни сувгъа атмакъ!"
Деп озъ-ара айтыша, кенъешелер,
Кедерлене, гъамлана, дертлешелер.
"Озюмизни биз сувгъа атайыкъ! — деп,
Я да сазлыкъ-батакъкъа батайыкъ! — деп,
Бир къараргъа келелер эр бириси,
Огте чыкъа етекчи энъ тириси.

Чыкъя олар чатырман ёлны арап,
Дагъ четине кетелер Кольге къарап.
Якъынлайлар кенъ гольнинъ кенарына,
Не корелер, бакъсалар олар мында?
Батакъялыкъта бакъалар бакъылдаша,
Къоянлардан абдырап, эписи къача.
Абдырашып озьерин сувгъа аталар,
Голь тёрюнде сакинден ялдашалар.
Ата къоян: — "Токътанъыз, тувгъанлар, — дей,
Ер юзюнде бар бизден къоркъкъанлар, — дей,
Къоркъакълыкънынъ сазына батмайкы! — дей,
Энди къоркъакъ адыны ташлайкы! — дей,
Джесюр олып, дюньяда яшайкы!" — дей.
Эписи дей: — "Яшавгъа акъкъымыз бар.
Къоркъакъларгъа яшайыш, дюнья да тар..."
Даркъалалар къоянлар кокрек джайып,
Озьерини эм джесюр, батыр сайып.

Эки инат

Та эвельде, бир койде эки теке
Къомшулыкъта яшагъан, якъын ерде.
Бири олгъан онынъ акъ, бири къара,
Долангъанлар кяде бир тышарда.
Олар бир кунъ чыккъанлар отламагъа,
Бири айлана солгъа, бири сагъгъа.
Кунеш нурлу, кок ачыкъ, ава серин,
Ынджытмагъан олар ич бир-бирлерин.
Отлакъта чокъ от-олен, тизден пичен,
Текелерде тамакъ токъ, кезелер шень.
Кунъ батыгъа айлана, тезден акъшам,
Койге къайтмакъ сырасы, вакъыт тамам.
Бир-бирини озушып кете олар,
Кенъ арыкъта копюрге ете олар.
Тар тахтадан узангъан асма копюр,
Таянгыч ёкъ четинде, бельден букюр.
Тап шу ерге кельгенде эки теке,
"Ким отеджек, энъ огде?!" — дава эте.
Экеви де: "Башта мен отерим!" — дей.
"Сенден эвель мен кечип кетерим! — дей.
Менлик кире арагъа, кыза дава,
Ич узлашып олмайлар, башлай къавгъа.

Акъ къараны итеклей, къара акъны,
Ойланмайлар сонъу не оладжакъны.
Талаш кете озъ-ара тар тахтагъа,
Окътала торс окенен къара акъкъа.
"Геджелернен шу ерде ёл бермем! — дей.
Форсалана — аскъынъы котермем! — дей.
Акъ да: "Тургъан еримден ич таймам! — дей.
Тюртюшкенде хатиринъни ич саймам!" — дей.
Эки тентек баягъы чеккелеше.
Бав тапмайлар къолайнен келишмеге.
Экеви де сакъалын ельпирете,
Бойнузларын пек тиреп бир-бирине.

Къартана къадири

Та бурунгъы заманда, уфакъ койде,
Аджизликте яшагъан бир аиле.
Эки бала, эв башы — акъай-апай,
Къорантада пек эсли бир къартанай.
Бу къартанай — акъайнынъ озъ анасы,
Балалыкътан омрюнинъ багъанасы.
Энди сачлар агъаргъан такъат кеткен,
Сагълам тенин агъыр иш сакъат эткен.
О къоюлгъан къартлыкъта соба артына,
Укюми ёкъ, не япса, о тартына.
Ян башында агъачтан чанакъ, къашыкъ,
Кя бир куню о темиз, кя былашыкъ.
Берсе ашай, бермесе, сабыр эте,
Базы кунълер ашсыз да кечип кете.
— Къартайгъан сонъ, ал белли, урьмет шу! — дей.
Эвляттан да кореджек нимет шу! — дей.
Акъай, апай чалыша, эр кунъ иште,
Кяде эрте къайталар, кяде кеч де.
Баба бир кунъ ишинден къайткъан куню,
Ишнен мешгъуль коре о озъ огълуны.
Пычкъы, балта къолунда агъач, тахта:
Ольчей, кесе бир, шейчик ясамакъта.
Баба куле, хошлана, гонъю джоша,
— Уста олдынъ, огълум! — деп сёз де къоша.
— Агъачынънынъ ичи оюкъ, чети джайыкъ,
Япасынъмы озюнъе елькен къайыкъ?!...
— Къайыкъ дегиль япкъаным, агъач чанакъ,

Ошаймы шу бабайым бир парча, бакъ!
— Агъач савут не керек орта ерде,
Чанакъ-чѣльмек топ- толу сепетлерде.
— Савут-саба, аз дегилъ, бакъыр чѣльмек...
— Лякин бизге, бабайым, бу да керек.
Аш беририм шу япкъан савутымда.
Битам киби, сенде де агъарыр баш,
Агъач чанакъ, къашыкънен ашарсынъ аш!
Баба бузлай огълунынъ бу сѣзюне,
Озь япкъаны уйрюле козь огюне.
Мергин тюшкен догъру сѣз мийге ура,
Янълышыны орьтмеге ёл къыдыра.
Тѣвбе эте чиркин иш япкъанына,
Анасы ашны хорланып къапкъанына.
Дерьаль гъарип къартийни чеке четке,
Къоя оны къабаргъан юнь тѣшекке.
Битай раат, гонълю хош урьмет коре,
Темиз-тазе аш ашап, ята тѣрде.
"Ана акъкъын эвлятлар акълай шай, — деп.
Торунлар да битайны якълай шай", — деп.

Балыкъчы ве копек

Масал

Бар экен бир заманда къарт балыкъчы,
Энъ севгени — эскирген къайычыгъы.
Озю киби къарт экен апакъайы,
Тишлер тюшкен, бурюшкен бет, манълайы.
Мавы денъиз, ялыда олгъан эви,
Басыкъ эвде яшагъан эп экеви.
Мал дегенде ашагъан шорба, отъмек...
Адет эткен денъизге чыкъып кетмек.
Къарт алышкъан, денъизге чыкъа эр кунъ.
Балыкъ авлап отъкере бутюн кунюн,
Кяде къайыкъ балыкънен толу къайта,
Къартийге къарт авыны зевкънен айта.
Дост яшайлар, кечиниш тар олса да,
Язда сыджакъ, къыш къатты, къар олса да.
Копек эвни къаравлай — бош къалса эв,
Босагъадан бастырмай яттан бирев.
Шайна кече афтала, йыллар оте,
Къартларнынъ омюри сонъуна ете.

Кеткен сайын оларда кучь кесиле,
Къайыкъ базан бош къайта, аш эксиле.
Къадын-къоджа озь-ара кенъешелер,
Давалашмай фикирде бирлешелер:
— Биз къартайдыкъ, копек де фарыды пек,
Файдасы аз, бир тамакъ эксик керек! —
Дей къадыны укумнен балыкъчыгъа, —
Ат денъизге, алып бар къайгынынъда! —
Къарт ойлана: "Керчектен арткъач тамакъ,
Бес-бедава беслевден не оладжакъ?!" —
Деп кестире балыкъчы олып разы,
Бельки шай деп, манълайгъа язылгъан язы.
— Ярын саба минсепти къайыгъыма,
Ташларым та денъизнинъ узагъына!...
Чеке курек, ёнеле эп къайыгъыман,
Кете денъиз тёрюне о баягъы.
Сонъгулыккъа токъталып итке къарай,
Гонъю тёмей, аджына, башын сыйпай.
— Не япмалы, яшайыш агъыр бизге,
Аз ашайтны больмек кучь учевмизге, —
Деп копекни усулнен итей сувгъа,
— Шукюр, къолай чезильди энди бу да! —
Деп къайыкъны чевире ялы тараф,
Озю бир шей сёйлене арткъа къарап.
Гонъю хошнут, бир тамакъ эксиле деп,
Бир тамакънынъ эсабы кесиле, деп.
Шу анъ бирден тюрлене сакин ава,
Окелене тынч денъиз, къопа далгъа.
Къайыкъ чёпдай саврула, далгъа силькей,
Кя ичине шувулдап сув тёкюле.
Денъиз турмай къутура, далгъа арта,
Къартнынъ эски къайыгъыны тюбге тарта.
Шу арада джелъкесин тутта бир шей,
Якъасындан чеккелеп, ич индемей,
Оны турмай итеклей бу кучь алдгъа,
Огърамагъан балыкъчы бойле алгъа.
Такъат биткен, заваллы умют джойгъан,
Акылына тек олюм хавфын къойгъан.
Къарт далгъадан-далгъагъа сюйреклене,
Сезе арттан чеккелей бир кучь кене.
Азмы-чокъмы, баягъы вакъыт оте,
Бинъ азаплы зорлукънен ялыгъа ете.

Аят нуру киргенде назарына,
Юварлана ялынынъ кенарына.
Козюн ачса, не корьсин янашада,
Мугъайсырап, ёрулгъан ити ята.
Бу юкъумы, бу тюшми, деп балыкъчы,
Шашып къала, къальбинде къайнап аджы.
О къучакълай копекни, сыйпай охшاپ,
Козьяшлары тыгъыра, дерди бошاپ.
Къайта эвге, кетире копегини
Учыке боле шу кунлюк отьмегини
— Сен инсанлар достусынъ, азиз копек,
Буюк, кучюк сени дост корьмек керек! —
Деп узата огюне локъмасыны,
Ит де ёргъун узата панджасыны...
Къадын-къоджа далалар бинъ пешмангъа,
Яхшы досткъа яманлыкъ япкъанына.

Сервер ве чечек

Сервер зекки, окъув севе, атик, эпли,
Табиаткъа ашыкъ-севда бир мектепли.
Татилъ вакъты чыкъа бир кунъ кезинмеге;
Чёльде чечек, гуллер джыйып севинмеге.
"Кель, кель!" — дейлер онъа ешилъ кенъ тогъайлар,
Чевильдеше чёпелейлер босторгъайлар.
"Кель мана!" — дей къыр этеги джайдакъ байыр,
Дере-тёпе арасында ешилъ чайыр.
Бостан бойлар, шырыл-шырыл акъкъан озен,
Кунъ табакълар кунеш-нурлу, алтын феснен.
Яз ели де, кяде эсип серин-серин,
Сыйпап кече перчеминден сач теллерин.
О табиат къучагъында чокъ шей сече,
Осюмликлер алемини сынап кече.
Эр арекет, адиседен тесир ала,
Юрегинде тюкенмез бай дуйгъу къала.
Эр чечекни, эр боджекни бильмек истей,
Огъланчыкънынъ гонгълю джоша, кульмек истей...
Бир тогъайда кийик отлар сыра-сыра,
Арасында гузель, назик чечек тура.
Сервер къыза: "Илле оны узейим!" — дей, —
Къокълай, къокълай доланайым, кезейим!" — дей.
Кийик отлар-оленлерни чекип четке,

Узана о чѣль мелеги чечечикке:

— Айт, чечегим, сени узип алайыммы,
Кокрегиме "яраштырып къояйыммы? —
Деп, ынджытмай, ипрандырмай оны узе,
Гульге бенъзер ислерини гонълю сезе.

— Не аджайип къокъулы бир чечек экен,
Бу онъайтсыз ерге оны кимлер эккен?!
Худжур шей, — деп тааджиплене, меракъ арта,
Чечекни субет ичюн тильге тарта:

— Айт, гульсинъми, гъанберсинъми, чечечигим,
Аслынъ, неслинъ темелинден биледжегим...

Чечек мемнюн джандан ширин бу сѣзлерге.

Незакетнен джевап бере мектеплиге:

"Мен не гулюм, не гъанберим, гузель бала,
Лякин оськен эдим гуллер арасында.

Шундан себеп менден гульдай къокъу келе,
Гульнинъ досту гульге бенъзей, эр кес биле.

Яхшыларнен юрсенъ яхшы таныласынъ,
Яманларнен яман аднен анъыласынъ!" —

Деп чечечик мектеплиге сырын айта,
Сервер йырлап, чечек къолда эвге къайта.

Серверчик

Яшы олса он эки, амма бойдан о кучюк,
Корьген, бильген, танышкъан онъа дейлер: "Серверчик".

Сагъламлыгъы еринде, не пек арыкъ, не семиз,
Сукълангъандай башкъасы, устю-башы тер-темиз.

Сыныфта о биринджи: тербиеде, окъувда,
Акъшам саат он бирде Сервер татлы юкъуда.

Ич иркильмей оджадан, дерстен джевап бергенде,
— Бугунь кене эки — "беш", — дей къапудан киргенде.

Анасыны къучакълай, эркелене, севине,
Билек тиреп керекте, ярдым эте эвине.

Комюр къоя собагъа, къышта ава сувукъта,
Чиркеф тѣке, сув ташый анасы кир ювгъанда.

Аштан эвель, аштан сонъ, сабун якъып къол юва,
Анасынен берабер эвни сылай, пол юва.

Не таш ата, не таякъ йыртыджыгъа-кийикке,
Селям бере корьгенде, урьмет эте буюкке.

Балыкъчы бала

Сакин-сакин озень акъа
Онъгъа-солгъа бакъа-бакъа.
Саба эрте бир балачыкъ
Ав ташлагъан, къармакъ къакъа,

Сув ичинде кете къавгъа
Къармакътаки сылавчангъа.
Я да сазан, я да судакъ...
Келип тюше озю авгъа.

Зембилинде учь-дёрт балыкъ,
Эр бириси бир окъкъалыкъ.
Сувдан янъы ерге чыкъкъан
Нефес ала, салыкъ-салыкъ.

— Мына, анам, санъа сазан,
Истер кыызарт, къайнат къазан.
Бугунъ авым яхшы кельди,
Бош къайтсам да эвге базан.

Балыкъ тута, раатлана,
Эм ювуна къана-къана,
Эм мектепте, эм де эвде
Ленурчыкъкъа ёкътыр мана.

Къыш сабасы

Акъшамки къара топракъ,
Саба бакъсам, энди акъ.
Къалын къаргъа комюльген
Чевремизде эр бир якъ.

Яраштыра къар къышны,
Дагъны, чёль къыртышны.
Севедирсиз, эльбет де,
Сиз де бу корюнишни.

Дамлар, сачакълар орьтюк,
Кимер ерлерде курьтюк...
Санки дерсинъ, къардан кыыр
Огюнде тура тим-тик.

Ерде къалын къар ятса,
Декабрь — Мартны атса,
Берекетли яз дейлер,
Тизлеринъ къаргъа батса.

"Акъбардакъ" дай, акъ тюзлю,
Къар — топракънынъ гыдасы...
Билесизми, балалар,
Къарнынъ пек чокъ файдасы.

Саф юрекли Сафие

Онъа куле, ай, кунеш,
Дерслеринден ала беш.
Дерстен зайыф балагъа
Сафиечик даим эш.

Мектебинден Сафие
Къайтса, тюкянгъа кире.
Эвге керек эрзакъны
Анасына кетире.

Аляджылар сафында,
Ялан олмай лафында.
Къызыл галстук такъты
Бу яш кыызчыкъ якъында.

Бугунъ де о, шай этти,
Догъру тюкянгъа кетти.
Яш балагъа хызметни
Эбет ана огретти.

Сетка туткъан онъ эли,
Дигеринде портфели.
Онынъ кулер юзюни
Охшай баарьнинъ ели.

Бай баласы (масал)

Бир заманда бар экен,
Бир заманда ёкъ экен,
Факъыр ачтан ольгенде
Зенгин — байлар токъ экен.

Дагъы, багъы-багъчасы,
Ялыда бар дачасы...
Хазнесинде чокъ экен
Кумюш, алтын-акъчасы.

Къыдыр деген бай олгъан,
Къаралтысы мал толгъан,
Яхшы сарай яптыргъан,
Тойда джюйрюк чаптыргъан.

Тили адджы-къыджыткъан,
Халкъны турмай ынджыткъан,
Сёгген, дёгген таякънен,
Тепмелеген аякънен.

Пек коп экин эктирген,
Йымшакъ файтон эктирген,
Фукарени-койлюни
Огюнде тиз чёктюрген.

Замет акъкъы "одеген",
Къыткъан, кескен акъкъыны,
"Аладжагъынъ бу" деген,
Онъармагъан факъырны.

Ярлыда тиль ёкъ экен,
Кимге айтсын сырыны?
Ичинде дерт чокъ экен,
Агълаткъандай тирини.

* * *

Бир кунъ Къыдыр агъыргъан,
— Вай, олем, — деп багъыргъан,
Онынъ бир яш ыргъаты
Барып молла чагъыргъан.

Хасталыкънынъ осалы,
Баргъа ошай исалы,
Бельки къарны шишкендир?
Бельки кобск тюшкендир?

Деген: — байым ярамай,
Хасталанды, эси ёкъ,
Козюн ачып къарамай,
Къарыву ёкъ, сеси ёкъ.

Бундай инсан "озсги",
Бирден олип кетмесин...
Язнынъ сытма-безгеги
Байны алып кетмесин...

Байгъа ёкъ терс сёзюнъиз,
Билем яхшы аранъыз,
Джаным молла, озюнъиз,
Чабик келип къаранъыз.

Козьлеринден "яш тамгъан",
 Молла гъает къувангъан,
 Къарысына шай деген:
 — Азырла къуман, леген...

Абдест алып барайым,
 Худайгъа ялварайым,
 Эм пек якъын кишимиз,
 Онсуз битмей ишимиз.

Деген молла, кийинген,
 Эльге алып таягъын,
 Чыкъкъан ёлгъа эвинден,
 Аткаан акъсакъ аягъын.

Бай азбары ичинде
 Кельген молла корюнген,
 Тыштан эвге киргенде,
 Босагъада сюрюнген.

Башы тёбен букленген,
 Зорнен турып тикленген,
 Ынъа ярдым эткенлер,
 Элин тутып джеткенлер.

Байгъа келип ювукъча,
 Тенин тутып къарагъан,
 Деген: — Бир аз сувукъча —
 Кейфине бу ярагъан.

"Кедерленип", "окюнип",
 Отургъан тиз чёкюнип,
 Бакъып байнынъ юзюне,
 Девам эткен сёзини:

— Не олды санъа, байым?
 Ач азгъана козюньни,
 Эджель берсе худайым,
 Айтчы сонъки сёзюньни!..

Ичинъде бар не сырынъ,
 Ким аладжакъ, береджек?
 Ыргъатынъ бар — эсиринъ,
 Ольсенъ, олар не дейджек?

Окъуп, окъуп уфюрген,
 Тебареке, къульвалла.
 Сонъ, ясинге башлагъан,
 Байны орътип ташлагъан.

Апансыздан мына шай,
 Олип кеткен хынзыр бай.
 Халкънынъ акъкъын ашагъан,
 Дюньяда бол яшагъан.

Байда бала аз экен —
 Эки къызнен бир огълан,
 Огълун башы таз экен,
 "Дар дюньяда бир огълан".

Буюген сонъ о къалгъан
 Бабасынынъ ерине.
 Халкъ кеттикче къыйналгъан,
 Тер къошулгъан терине.

Башкъа чаре тапмагъан,
 Факъырлар эткен сабир.
 Эсирликтен ыргатны
 Азат этти Октябрь.

(1905-1942)

Ферат

Ферат башыны комген, эп юкълэй эди. Амиде онынъ бетини ачпы:

— И-и-и! Аля юкълэй, — деди, — Ферат, тур, тур шуны энди. Бакъ, халкъ ишке кете. Айды, къыбырда, бираз...

Ферат уянса да, козылери ачмады. Онынъ бурунына анасы кетирген ашхане къокъусы урды.

— Ферат, турса шуны. Корь, энди кроватиныъ сыгъмайсынъ, балабан йигит олдынъ... Тур да, къозум, ишинъе бар.

Адий кок басмадан тикильген пенджере пердеси арасындан одагъа кунешнинъ ышыгы кирди. Ферат бель устуне котерилип керильди, эснеди, сонъ анасына юкълу козылери тикип:

— Шимди барсам, бригадир кене сомурдап башлар, — деп козылери уфкъалады.

— Ишни ташлап-ташлап кетмесенъ, сомурданмаз. Энди халкътан утанам. Айды, тур, балачыгъым, айтырмыз, башкъа ишке авуштырырлар.

Акъшам усту ишни битирип, догъру колхоз идаресине барды. Огълу ичюн Кичик Амиденинъ идареге баргъаны сюфте дегил эди. Лякин бу сефер о чагъырылмай кельди.

Элине-аягына чалт, чевик къадынчыкъ гъарип бир алда къапу ичинде токъталды. Даа учъ кунъ эвель, башкъа койден авуштырылгъан янъы реис чокътан-чокъ ракъамлар язылгъан узун къягъыттан башыны котерди ве:

— Насыл ишнен кельдинъиз? — деп сорады.

Амиде столнынъ этрафында отургъан бир къач колхозджыгъа ве гурь мыйыкълы бригадир Велиге кене мазун-мазун козь кездирген сонъ:

— Мен огълум Ферат ичюн кельдим, — деди.

Бригадир Вели бирден тикленди:

— Ферат!.. Онынъ ичюн мында къатнап юресинъ..? О тенбель ичюн ёкъса реис барып чалышаджакъмы?

Бу ерде октем бригадирнинъ сёзлери Амидеге пек яман отти.

— О тенбель дегилъ!.. Сиз онъа гъарезсиз... Эр кунъ азаплап отурасыз... — деди.

Реис къарындашынен столны къакъып:

— Т-ш-ш, идалашманъыз! — деди, — енге, къач яшында шу йигит?

Юреги къызгъалангъан ана:

— Он секиз. Августта он докъузгъа айланды, — деп джевапланды.

Бу лакъырды вакътында бир къач бала:

— Ферат кене машинаны минип чыкъкъан... Ана, ана бакъынъыз... Гараж артында доланып юре, — деп яйгъара къопарды.

Колхозджылар, санки янгъын чыкъкъан киби, абдыраштылар.

Бригадир Вели де атылып турды. О Амидеге таба якъынлашып, мыскълннен:

— Корьдинъми! Ана, мерафети. О зопай ичюн даа мени чакъмагъа кельген! — деп мырылдай-мырылдай чыкъты.

Амиде айн-бейн олды, кетмеге ниетленип къапугъа догърулды, сонъ не ичюндир, реиске чевирильди, лякин юреги ташкъанындан бир шей айтмады.

Бичаре къадыннынъ азаплангъаныны корьген реис:

— Къасевет этменъиз, бир чаре этермиз, — деди. — О сизнинъ Ферат, анълашыла, бираз баштакъ яш.

Амиде окюнипми, ёкъса реис кореджек чареге севинипми — агълап йибере язды.

— Бабасы ольген сонъ шай олды, — деди. — Пек чалышкъыр бир бала эди. Мына бакъынъыз, Велишаев аркъадаш. — Амиде къолуны пенджереге узатты. — Иште шу тенеке эвлерни бабасынен берабер Ферат япып чыкъты. О чебер, уста яш. Амма Вели агъа сабийимни хорлай. Эр кунъ сепет, ящик ташыта, сагълам деп, энъ агъыр хызметлерни яптыра.

— Фератнен мен озюм анълашырым.

— О шофер олмакъ истей, Велишаев аркъардаш. Шоферолам деп, делиреджек.

Ферат санки ич бир къабат ишлемеген адам киби озюни сыкъмай, оданынъ ортасында токътап, ири кок козьлерини рсиске тикти.

Эр кес "янгъы реис шимди Фератны сёгмеге башлар, озюнинъ къаттылыгъыны косьтерир", деп тюшюнди. Бундан эвель, бир къач кере даа, идареге кетирилип тазирленген, сёгюльген Ферат да узундан—узакъ насиат динълемеге азырланды. Велишаев аркъадаш, сабырнен ерине отуруп, бири-бирине къынап йипинен багълангъан анахтарларны козьден кечирген сонъ:

— Ферат, отур, — деп аркъасыны скемленинъ артына таяндырды.

Ферат шимди ири козьлерини даа зияде керип, скёмлеге чёкти. Одада булунганлар чым-чырт олып кьалдылар. Бу тынчлыкъ ичинде ялынъыз Кичик Амиденинъ кокуюс кечиргени эшитиле эди.

— Ферат, бу анахтарларны кьайдан алдынъ? — реис бу суальни олдыкъча сакътлыкънен берди.

Ферат тизлерине бакъып:

— Озюм яптым, — деди.

— Озюнь? Я оны насыл этип уйдурдынъ?

Ферат бираз вакъыт индемей, кене тизлерине бакъып отургъан сонъ, башыны котерди:

— Шофер олмагъанда ольчюсини алдым, — деди ве ксене башыны саркытты.

— Алдынъ, оны анъладым. Амма насыл этип — мына шу ерини де айтса.

Ферат "ой да анъламадынъыз", деген киби сертейип:

— Замазка устюне басып, алдым, — деди ве артыкъ башыны асмады.

Велишаев Фератнынъ кямиллигине шашып:

— Вели агъа, сиз Фератны бошанъыз, — деди. — Онъа башкъа иш беринъиз. — Сонъ Фераткъа юзюни чевирип:

— Шимди сен кьайт, Ферат, ярын келирсинъ, — деди.

Шу куню Ферат кеч ятса да, чокъ вакъыт юкълап оламай ярын не оладжагъыны тюзюнди.

Ферат бойле ойлар ичинде далгъанда, идареде къызгъын дава кете эди. Къыш якъынлай, тезден ягъмурлар башлайджакълар. Амма колхоз айванларыны кьоймагъа ер ёкъ. Бирден-бир эски ахырнынъ тёпеси чёкти, диварлары да омрамагъа юз туталар. Якъында олып кечкен топлашувда, эски реисни эр шейден зияде ахыр яптырмагъаны ичюн кьабаатладылар.

Саба эрте кьапу кьакъылып Фератны уянты. Янъы реис ичериден агъыр аякъ давушларыны эшитип:

— Ферат, турдынъмы? Санъа ишнен кельдик? — деди.

Ферат енгиль бир эеджаннен кьапуны ачты. Велишаев диваргъа журналлардан алынып япыштырылган бир къач автомобиль ресимине козь ташлап, кулюмсиреди ве не ичюндир, бирден джиддийлешти.

— Ферат, акъшам биз сени бригадир тайин эттик, — деди.

Ферат буз-бузлады. Якъасыны туюмелемекте олган сагъ кьошу шай да бойнунда асылып кьалды. О Велишаевнинъ къара козьлерине шашкъынлыкънен бакъып тургъанда, озюни насыл-дыр бир къувет сыкъкъан киби дуйды.

— Бригадир... Менден бригадир олурмы? Мен...

Велишаев:

— Олур, гонъюль этсен олур, — деп онынъ сёзюни больди. — Сен тез вакъыт ичинде колхоз ичюн ахыр япаджакъсынъ. Анълашыламы? Айды, бугунъден кечи ёкъ, юр, ишке башла. Ахырны битир, сонъ гаражъа авуштырырмыз.

Ферат тургъан еринде азгъана бургъаланды ве ич бир шей айтмай, реиснинъ пешине тюшти.

Койнинъ ашагъы башындаки "Арман тюз" денильген мейданлыкъта, кечкен сене кетирильген таш обалары ве балалар ёгъургъан номай сары топракъ джайрап ята эди.

— Мына, яхырны бу ерде япаджакъсынъ, — деди Велишаев. — Кересте ана, платформада. Сонъ?

Ферат мейданлыкъкъа, таш обаларына далгъынлыкънен козь кездирди ве:

— Я къана адамлар? — деп сорады.

— Сен башта ахырнынъ планыны яп. Алтмыш айван сыгъаджакъ. Унутма. Планынъ азыр олды — адамлар келир...

Ферат:

— Яхшы, — деп яваштан башыны кыбырдатты, лякин озюни шимди къайгъылы бир дуйгъу къаплады. Ахыр япмакъ о къадар кыйын иш дегиль. Шай олса да, бинанынъ буюклиги Фератны бираз раатсызлады. Даа план да япмакъ керек. Я о да неге керек?

Ферат эппейи вакъыт ишке къолларынен япышып отурды, план сызмакънынъ чаресини тапамай тарсыкъты. О шай къааръленип отургъанда, акъылына бир фикир кельди, озь-озюне "кетип совхоз ахырыны корейим, онъа бакъып япарым", деп еринден турды.

Ферат, бабасынынъ алетлери толу олгъан балабан сандыкътан буклеме сары аршынын алып чыкъты. Артыкъ сыджакъ эди. Совхозгъа о баягъы терлеп кельди, буюк ахырны сабырнен тышардан сейир этти.

Къызыл аскер шапкеси кийген яш ичерицен:

— Эй, не араштырасынъыз? — деп кычырды.

Ферат онъа якъынлап:

— Биз де бойле ахыр япаджакъ оламыз, — деди.

— А-а-а. Ойле олса, бакъ, бакъ. Бу яхшы ахыр. Элли бинъ кумюшке мал олды.

Совхоз ахырында ялынъыз бир къач ат ве мазаллы бир къашкъа бугъа тура эди. Ферат диварларнынъ къалынлыгъы ве юксеклигини, больмслернинъ кенълигини, пенджереве къапуларнынъ эни ве боюны сары аршынен олъчеп къагъыткъа язды,

сонъ ахырнынъ тѣпесине козылерини тикип, чокъ вакъыт бакъып турды. Онынъ тюшюнджели козюнде енгиль бир кулюмсирев пейда олды. Саба оны сарып алгъан къайгъылы дуйгъу энди савушты. Ферат кери дѣнди. Кеткен сайын адымларыны чалтлаштырды.

Фератнынъ козю огюнден совхоз ахыры кетмеди. О бойле бир ахыр ресими япып, колхоз ахырынынъ бою, эни ве юксеклиги къач метр оладжагъыны язып косътермеге къарар берди.

"Бина планы бойле япыламы?" Ферат буны омюринде коръмеди. Бабасы исе, план япмакъны акъылына биле кетирмез эди. Былтыр койнинъ ортасындаки энъ дюльбер эвни биле плансыз япып чыкъты.

Ферат газета тѣшельген столгъа ири кевдесини ташлап, акъшамгъа къадар дѣгюнди. Башы-козю агъырды, бели талды. Къайта-къайта дѣрт кере сызылгъан план, ниаат совхоз ахырына бир дередже бенъзеди. Орталыкъкъа къаранлыкъ чѣкип башлагъанда, Ферат белине япышып турды, керильди ве ишке далып, сабадан берли ич бир шей ашамагъаныны хатырлады. О долаптан бир тилим отъмек алып, кой бою ашай-ашай кетти.

Велишаев оны коръгени киби:

— Ферат, къана, не яптынъ бакъайым, план азырмы? — деп, стол артындан чыкъты.

Ферат тыгъырчыкъланып сарылгъан узун къагъытны узатып:

— Мына, бильгениме коре сызгъаладым, — деди.

Къуруджылыкъ ишине айырылгъан колхозджылар эртеси куню саба ахырнынъ темслини къазмагъа башладылар. Ферат исе, эки колхозджынен берабер пенджере ве къапу чатырларыны япмагъа киришти. Чокътан берли ятып, тоз боскъан тахталар эренде тюбюне кирип, платформаны текрар татлыджа къокъунен толдырдылар. Ферат тосат-тосат колхозджыларгъа бакъып:

— Терендже къазынъыз, — деди. — Биз сагъ олгъанда, къавлаварнынъ ич бир ташы еринден кочъмессин, бабам шай дей тургъан.

Ахыр къуруджы бригада дѣрт афта токътавсыз чалышты. Амиде, огълунынъ шай дурулгъанына севинип, онъа эр кунъ бир тансыкъ аш пиширип кетирди. Бугунъ о шекерли локъумнен кельди. Амиде сачагъы артыкъ тахталарнен орътюльген буюк бинаны гъурурнен козъден кечирди:

— Ах, заваллы бабанъ! Сав олып коръсе, ким биле насыл фераланыр эди, — деди ве енгильден ах чекти. — Ферат, бир айда битирамайджакъсыз, гъалиба, э, балам?

Ферат анасы кетирген локъумлардан бир данссини къапып янагыны шиширерек:

— Агъач иши чокъ эль тутты, — деди.

Амиде къайтаджакъта Фератнынъ омузына къолуны къойып:

— Энди санъа эр кес башкъа козынен бакъа, къозум, — деди. Кяфир бала юрек этсе, янъы кой япып чыкъаджакъ, дейлер.

Ахырнынъ темели къазылгъанда, атта диварлары къалгъанда биле: "Фераттан мал олмаз, башкъа уста косътермесе, ахыр дегиль, тавукъ кумеси биле япамаз. Велишаевке о яхшы акъыл къояр", — деп юрген бригадир Вели раатлыкъ куню тскрар кельди. Ахыркъа кунъджюликнен козь кездирип доланды. Япыны бегенсе де, менлиги оны эр алда, маначыкъ тапмагъа меджбур этти. О дамарлы къолуны юкъары котерип:

— Эй, бригадир! Мынавы алд дивар къыйыш киби корюне, — деп къычырды.

Индемез Фератнынъ бу ерде джаны богъазына тыкъылды. О эсли-башлы кишиге тиль къайтармайджакъ олып тырышса да, озюни тутамды:

— Догъру къальбнен бакъсанъыз, къыйыш корюнмез, — деп ташлады ве тикленип турды.

Салы куню ахырнынъ артыкъ энъ сонъки хызметлери япыла эди. Бир къач колхозджы, онынъ ортасындаки бойлай сокъакъкъа чакъыл таш тѣшеди, дигер бири исе, пенджерелерни джамлап чыкъты.

Шу куню акъшам, Ферат сонъки кунъделик табельнен берабер, ахыр къуруджы мувафакъастли бригаданынъ рапортыны идареге кетирди. Реис одасында кене бир чокъ колхозджылар отура эдилер.

Ферат:

— Энди битирдик, — деп рапортны Велишаевнинъ огюнс къойды.

Фератнынъ къолунен язылгъан бу рапортта ахыр бою, эни, юксеклиги, къач куню кеткени, ниаэт къапу ильмеклери, джам ве кирамет вакъытында кетирильмегени ичюн къуруджылыкъ бир айны дѣрт кунъ кечиктирип битирильгени язылы эди.

Реис къыйыш-къонъур язылгъан имзаларнынъ астында Фератнынъ адыны корип: "Бакъ сен онъа, кибирсизлик де биле", — деп тюшюнди.

— Демек, Ферат, айванларны ягъмурдан, сувукътан къуртардыкъ, э?

"Мени энди гаражда чалыштыраджакъсызмы?" деп сорамагъа ниетленген Ферат:

— Эбет, — деп башыны саллады, лякин реисниң бакъышында насылдыр бир кедерсиз илекярлыкъ сезип, аман сёзюни кести.

Велишаев:

— Билесинъми не, Ферат? Биз санъа, гъалиба, айыплы оладжакъмыз, — деди.

Ферат санки абдырагъандай тикленип, козылерини акъайтты:

— Не, гаражда чалыштырмайджакъ оласызмы?.. Сёзюнъизден къайтасызмы?

— Къайтмагъа меджбурмыз, анълайсынъмы?

Фератнынъ къаны бозулды ве шу ара дудакълары шишти. Велишаев достча онынъ къолуны тутып:

— Динъле, Ферат, — деди. — Бизим колхозда эки шофёр бар, тезден эки яшымыз даа ордудан къайтаджакълар. Олар да шофёрлар...

— Анълашылды! — деди ве реис тутып тургъан къолуны чекип алды.

— Ферат, къызма. Мен сенинънен джемаат адындан лакъырды этем. Шимди даа керек иш бар.

Ферат энди реиске бакъмай:

— Билем... Кене бина яптыраджакътырсыз...

— Япаджакъсынъ, Ферат. Саледин акъайгъа эв япаджакъсынъ. Чипильдеме еди баласы бар. Амма эви... бар, бакъ.

Ферат даа зияде къызды, ачувнен къапуны урып чыкъаджакъ олды, лякин джесарети етишмеди. О кетмеге ашыкъыпмы, ёкъса Саледин акъайнынъ янтайгъан чюрюк эвини коръмеге истепми, пенджереге якъынлап, тышары бакъты.

Велишаев бир тыныш индемей тургъан сонъ:

— Сен яшсынъ, Ферат, озъ къысметинъни озюнъ билмейсинъ, — деди. — Айды, мугъайып отурма. Бир тюшюн-ташын да, ярын келирсинъ. Не къараргъа кельгенинъни айтырсынъ.

Уста къапугъа догърулгъанда, реис онынъ артындан:

— Зенаатларынъ эписи яхшы, эписи керек олгъаныны да тюшюн, унутма, — деп къычырды.

Ферат эппейи вакъыт къааръленип, одасыны бойлады, ачувындан дивардаки автомобиль ресимлерини томарлап ерге атты, койни ташлап кетеджек олды, арада тышарыдан анасынынъ давушыны эшитип, озюни кроваткъа ташлады.

Амиде бир огълуна ве бир да ресимлер кочюрилип алынгъан диваргъа козь ташлап, ишнинъ асылыны шу саат анълады. О пек яваш бир сеснен:

— Ферат, сени газетагъа къойгъанлар, — деди. — Ма, окъуса, бакъайым не айта.

Ферат кызаргъан козьлерини район газетасына тикип, балабан макъаленинъ "Ферат уста" серлевасыны ве макъаленинъ тюбюнде берабер ахыр къургъан адамлардан бир къачынынъ ве реиснинъ адларыны корип, яваштан бель устюне турды.

Амиде шимди огълунынъ кускен чырайында къуванч аляметлери йылтыргъаныны эследи:

— Корьдинъизми? Ана санъа, — деди. — Шофёрлик не о? Арабаджылыкъ киби бир шей. Баба зенаатыны кутъ, балачыгъым.

Ферат ашыкъмай макъаленини окъуп, эвден чыкъты. Шимди онда озю якъан ахырына текрар бармакъ, онъа янъыдан бакъмакъ истеги уянды.

Машинагъа окътала бергени ичюн, эки айдан берли даргъын юрген шофёр, сокъакъта Фератны расткетирип, онъа незакетнен мераба айтып кечти. Койнинъ четине чыкъаяткъанда, учъ къырджыман колхозджы, аселет токътап, Фераттан ал-хатир сораштылар, бири атта: "якъ, уста" деп Фераткъа ири тютюн къутусыны узатты.

Ферат ахыргъа киреджекте, эки къанатлы къапунынъ сагъ тарафындаки диваргъа мыхлынгъан дёрт коше тахта козюне чалынды: "Бу ахыр 1940 сенеси Ферат устанынъ ёлбашчылыгъы алтында япылды".

Ферат бираз сыкъылды ве этрафына тез-тез козь ташлап, аман ичери кирди. Биринджи больмеге къоюлгъан джуйрюк, санки пек пакъыллап кульгендай, кишнеп мейдан ахырыны чынълатты. Ат бакъыджы буюк бир ишке тайин этильген адам киби салмакънен адымлап:

— Ферат, эшитесинъми? Джирен сени селямлай, — деп ырджайды.

Фераткъа бу пек тесирли кельди. О азгъана ушюген киби олды, бутюн тени чымырдады.

Даа янъы чёльден къайткъан сыгъырлар сабырлы-сабырлы кевшей, атлар, тюблерине тёшельген къалын тахталарны тосат-тосат тепип, шенъ бир къытырдынен пичен ашай, ахырнынъ тёпесиндеки тазе агъачлар арасында озьлерине юва тапкъан торгъайлар, ерлешамасалар керек, эп чивильдеше эдилер.

Ат бакъыджы кесментик киши Фератнынъ къулагъына узанып: — Бугунъ "Барлыкъ" колхоздан бир машина халкъ кельди, ахырны бакътылар, — деп, мыйыкъ тюбюнден кульди.

Ферат:

— Не айттылар? — деп меракъланды.

— Ахыр япаджакъ экенлер. Сени чагъыраджакъ олып кеттилер.

Ферат джевап бермей багъанагъа таянды ве эппейи вакъыт шашып тургъан сонъ:

— Мында электрик къойдырмакъ керек, — деп, чыкъты.

Орталыкъ артыкъ бир тамам къаранлыкълашкъан эди. Тынч акъшам ели ёл четиндеки сельбилерни сакин-сакин шувулдата, эппейидже узакътан юкю арабанынъ агъыр такъылдысы келе ве арабаджынынъ джожкъун йыры эшитиле эди.

Ферат къолларыны бели устюне къойып, яваш-яваш адымлады. Юрегини саргъан дуйгъуны озъ-озюне анълатмакъ истеди, лякин козьлерининъ огюне къайта-къайта кельген ири пендже-рели, джам софалы янъы рушен бир эв эп фикирни больди.

Ферат: "Кене план... Саледин акъай... чивильдеме еди бала..." — деп тюшюнди ве бу ойлар ичинде идареге киргенини дуймай къалды.

Велишасев оны:

— Техник, не тез къайттынъ? Тюшюнесинъми? — деп къаршылады.

"Техник" сёзю Фераткъа мыскъыл киби кельсе де, о элем этмеди.

— Тюшюнем. "Зенаатларнынъ эписи яхшы, эписи керек" олгъаныны тюшюнем, — деди.

(1907-1945)

Асанчыкъ

I

Асанчыкъ — пек уфачыкъ,
Адымлары — кыскычыкъ.
Чапып олмай, йыкыла,
Агъламакътан сыкыла.

Чапып кельсе анасы,
Йыкылгъанын унута,
Илле корьсе бабасын
Тишчиклерин сырыта.

Анай дей: — "Эй, Асанчыкъ,
Отур, огълум, азачыкъ,
Мен шимдичик къайтырым,
Санъа бир шей айтырым".

Асан лафкъа инанмай,
Анайгъа о ич къанмай.
Анай чыкъса аяткъа,
О да тура аякъкъа.

— "Анай, анай, анай" — дей,
Чыкъа, — "мен де барам," — дей.
Коп долаша, коп чапа,
Ерден къазмачыкъ тапа.

Къаза эвни, аятны,
Тёке ерге чанакъны;
Батыра беш пармакъны
Булаштыра эр якъны.

Бир аз кече арасы,
Къайтып келе анасы.
Бирде бакъса не коре
Аят къапу огюнде:

Бу ярамаз Асанчыкъ,
Къоллары салъте балчыкъ;
Анай дей: "Эй, огъланчыкъ,
Сени шайлы огъланчыкъ.

Бу не ссениъ япкъанынъ?
Шай эглендже тапкъанынъ?
Тапмадынъмы башкъа шей?
Ойнагъайдынъ топчыкъ", — дей:

Шай кирелер къапудан —
Асан анай артындан.
Мышычыкъ да айрылмай
Асанчыкънынъ янындан.

II

Бугунъ колхоз реиси
Анайны ишке чагъырды,
Буны корьген Асанчыкъ
Реиске шай багъырды:

"Эвимизге сокъулма!
Анайга сен токъунма!
Мен уфачыкъ баламан,
Мен ялынъыз къаламан!"

Реис дей: "Эй, Асанчыкъ!
Сен акъыллы балачыкъ,
Санъа бир шей айтайым,
Динъле мени бакъайым.

Бизде бар бир одачыкъ,
Одачыкъта тотайчыкъ,
Балаларны о севе,
Багъчаларда кездире.

Кель сен де, кель, Асанчыкъ!
Одачыкъкъа кирип чыкъ!
Анда баллар эпийлер,
Сени чокътан беклейлер.

Эгер кельсенъ, Асанчыкъ,
Берирмиз биз байрачыкъ,
Кроватчыкъ — ятачыкъ,
Кель, Асанчыкъ, Асанчыкъ!"

Асанчыкъ дей: — "Я анай?"
Ташламагъа ич къоймай.
Анасынынъ янындан
Бир дакъкъачыкъ айрылмай.

Не кунъ бере, не ярыкъ,
Не чалышув, не раатлыкъ.
Бездире о анайны,
Аджымай о анайны.

Анай дей: — "Эй, Асанчыкъ,
Аджи мени азачыкъ;
Бер къолунъны, огълум, бер,
Кель кетейик берабер!"

Асан бере къолуны,
Анай севе огълуны.
Шай кетелер яслиге,
Тербиеге, саильге.

III

Асан мында кельгенде,
Ойнай эди балалар.
Асанчыкъны корьгенде
Шай къаршылып алалар:

—"Бизге кель, — деп, — бизге кель!"
Узаталар онъа эль.
Ойнашалар берабер
Эм чалалар барабан.

Сонъ саначыкъ япалар,
Урбачыкълар тапалар.
Асанчыкъ да къошула,
Бир шиирчик окъула.

Асан мында алышты,
Балаларнен тапышты.
Анай башыны сыйпап,
Озь ишине къавушты.

1934 с.

Айнеджи тилькининъ олюми

Масал

Бир кунъ къурназ тилькичик
Ве тикенли кирпичик,
Сёзлешелер юзюмге,
Хырсызлыкъкъа кетмеге.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер,
Бир давуш "шырт" эткенде,
Кирпи сорай: — "Я о не?"

"Не оладжакъ, — дей тильки,
— Я бир кѣуштыр, я чиркий,
Айды динѣлеп бакѣайыкъ,
Авджы олса, кѣачайыкъ".

Динѣлей, динѣлей, динѣлейлер,
— Мында авджы ѣкъ дейлер.
Бу арада бир пытакъ
Эте: такъ-такъ, такъ-такъ, такъ.

Олар кѣоркѣа, кѣоркѣа да,
Сонѣ сораилар: — Ким анда?
Тахта кѣуш дей: — Меним, мен,
Кѣурт сайлайым теректен.

Бу арада энкѣастан
Тильки дей: — Вай, мен хастам.
Кѣулагъымда бир кѣурт бар,
Джаным кѣушчыкъ, кель чыкѣар.

— Вай-вай, вай-вай, вай-вай, вай!
Тилькичик шай деп агълай.
Кѣушчыкъ онѣа инана,
Айткѣанына пек кѣана.

— Агълама, сен тилькичик,
Мен барырым шимдичик,
Кѣулагъынѣа бир кѣуртчыкъ
Чыкѣарарым, — дей кѣушчыкъ.

Дей де, келе тилькиге,
Тильки тынмай илькиде.
Сонѣ бирден-бир атыла,
Тюше онынѣ кѣатына.

Кѣушчыкъ кѣачып сталмай,
Бир адымчыкъ кеталмай.
Кѣанатыны ачкѣандже,
Тильки ура бир панджа.

Ве ырылдап-ырылдап,
Парча-парча парчалай,
Гѣарипчикни кѣасапдай.

Бунынъ ичюн пек кыза,
Кирпичик озь достуна:
Тильки онъа: — Кызма, эй!
Бир даа япмам, достум, — дей.

Ве тюшелер тар ёлгъа,
Ёл да десенъ, бир джылгъа.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер,
Сонъ бакъсалар бир джапта
Недир бир шей чапмакъта.

Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Чал къоян дей: — Меним, мен,
Авджы къува пешимден.

Авджымы? — деп къоркъкъандай,
Тильки бирден абдырай.
О да башлай къачмагъа,
Кенъ-кенъ адым ачмагъа.

Шайтип эппейи кеткен сонъ,
Къыр, дерелер кечкен сонъ,
Тильки дей: — Эй, чал къоян!
Токътачы, дост, текаран:

Санъа дейджек шейим бар,
Мында меним эвим бар.
Юр, мусафир къалырсынъ,
Бираз нефес алырсынъ.

Санъа миндер джаярым,
Сыйлы софра къоярым.
Меним сендай достум чокъ,
Достны мендай севген ёкъ.

— Шай олса, — дей къоянчыкъ,
— Мумкюн, тильки тувгъанчыкъ.
Косьтер, къайда сарайынъ?
Бсш-он дакъкъа къалайым.

— Мына меним сарайым,
Мына меним араным, —
Деп тилькичик косьтере,
Къоянчыкъ оп-оп кете.

Шай кирелер къапудан,
Бир-бирининъ артындан.
Тильки беклей къапуны,
Чекип бакъа сапыны.

Сонъ къоянгъа атыла,
Панджасыны батыра.
Ве шай этип парчалай,
Къоянны да къушчыкъдай.

Бундан сонъра о мындан
Къайта кельген ёлундан.
Ве кирпичи опкелей;
— Не кельмединъ сыйгъа, — дей.

Бунынъ ичюн пек къыза
Кирпичик озь достуна.
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа япмам, достум, — дей.

Ве тутушып къол-къолгъа,
Тюшелер бир кенъ ёлгъа.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер.
Недир, койден авлакъта
Бакъсалар ер къазмакъта.

Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Хоразчыкъ дей: — Меним, мен,
Ем къыдырам чёплюктен.

— Ем, — дей тильки, — менде чокъ,
Ашамагъа киши ёкъ.
Юр, хоразчыкъ, барайыкъ,
Бир къапынып къалайыкъ.

Санъа софра къоярым,
Эм салынджакъ къуарарым,
Менде ашап ятарсынъ,
Куку-рику айтарсынъ.

— Шай олса, — дей хоразчыкъ,
— Мумкюн тильки тувгъанчыкъ.
Косьтер ёлны, барайым,
Сенде къонакъ олайым.

— Мына эвим, мына ёл,
Кель де менде раат ол, —
Деп тильки ёл корсете,
Хоразчыкъ пыт-пыт кете.
Эппейи шай кеткен сонъ,
Тильки дей: — Эй, чал хораз!
Санъа сёзюм бар бираз.

Динъле достум айтайым:
Дюльберсинъ сен айдайын.
Сени бильген тилькилер,
Сеси даа хош дейлер.

Керчекми, чал хоразчыкъ?
Айт бакъайым бир йырчыкъ.
Мен йыр, чынъны пек севем,
Лякин агъыр эшитем.

— Шай олса, — дей хоразчыкъ,
— Токъта, тильки тувгъанчыкъ.
Санъа якъын барайым,
Бир йыр айтыл къарайым.

Дей де, келе тилькиге,
Тильки тынмай илькиде,
Сонъ бирден, бир атыла,
Тюше онынъ къатына.

Куку-рику айткъанджа,
Тильки ура бир панджа,
Ве оны да парчалай,
Къоянчыкъ эм къушчыкъдай.

Бунынъ ичюн пек кыза.
Кирпичик озь достуна.
Тильки онъа: — Кызма, эй!
Бир даа япмам, достум, дей.

Сонъ айланып онъ къолгъа
Тюшелер бир чет ёлгъа.

Кете, кете, кетелер,
Бир багълыкъкъа стелер.
Бакъсалар не, багъджды ёкъ,
Юзюм десень, къумдан чокъ.

Кирпичик дей тилькиге:
— Багъгъа сен кир илькиде,
Мен тышында ятайым,
Кимсе кельсе айтайым.

— Яхшы, ят, — дей тилькичик.
— Мен кирейим шимдичик.
Эгер ашап пек быкъсам,
Сен кирерсинъ, мен чыкъсам.

Дей де кире о багъгъа,
Кирпи къайта гурь дагъгъа.
Тахта къушкъа багъыра,
Бир де къоян чагъыра.

Кой янындан кечкснде,
Арыкътан сув ичкенде,
Хоразны да алалар,
Сонъ чалашкъа баралар.

Кирпичик дей: — Эй, достлар!
Бу дагъда бир тильки бар,
О чокъ джурди, чокъ джурди,
Чокъ къуш, къоян ольдюрди.

Биз де оны чакъайыкъ,
Къаравулгъа айтайыкъ.
— Яхшы, — дей къуш, къоянчыкъ,
— Яхшы, — дей къуш, хоразчыкъ.

Къушчыкъ мине чалашкъа,
Хораз чыкъа бир ташкъа,
Къоян, кирпи чет къала,
Эпси шай деп багъыра:

— Къаравул, чыкъ чалаштан,
Къаравул чыкъ чалаштан!
Юзюмчиклер пек пишти,
Багъгъа хырсызчыкъ тюшти.

Къаравул тез-тез чыкъа,
Тюфекке къуршун тыкъа,
Ве ачувнен: данъ! ата,
Тилькичик олип ята.

Хораз кете авлакъкъа,
Къоян къайта дагълыкъкъа,
Къушчыкъ уча авагъа,
Кирпи кире ювагъа.

(1907-1957)

Лагерье

Кельди хош яз, битти окъув,
Бугунь байрам этемиз.
Сагълыкънен къал, гузель мектеп,
Кетемиз биз, кетемиз.

Кетемиз биз куле-куле,
Бир дегиль, чокъ куньлерге.
Вуджутларны пекитювчюн
Акъ чадырлы лагерьерге.

Кетемиз биз, эбет, кулип,
Бугунь бизде байрам бар.
Дерслеримиз эп "Аля" дыр
Юреклерде къуванч бар.

Кетемиз биз, кетемиз биз,
Узакъ, гузель ерлерге.
Кетемиз биз, темиз ава,
Кунешли шень лагерьерге.

Кельди хош яз, битти окъув,
Бугунь байрам этемиз,
Сагълыкънен къал, гузель мектеп,
Кетемиз биз, кетемиз.

Ох, не гузель

Яз йыры

Ох, не гузель!
Къызды джошып
Яз кельген сонъ авалар.
Кийди ешилъ кийимини
Багъ, багъча эм тарлалар.

Ох, не гузель!
Гузель шимди
Багъчаларда кезинмек.
Сыгъырчыкълар, чочамийлер
Шень йырыны динълемек.

Ох, не гузель!
Гузель кьокъуй
Ешилъ багъыр чименлер.
Къарт тогъайлар макъатына
Орьнек олгъан чечеклер.

Ох, не гузель!
Гузель кьонакъ
Язда бизге багъчалар.
Багъчалар эм ялыларда
Тизильген акъ чадырлар.

Ох, не гузель!
Гузель ола
Иштен сонъра токътамакъ.
Гурь тереклер салкъынында
Икяелер окъумаъ.

Ох, не гузель!
Не де гузель
Кече бизим кунюмиз.
Бизлер ичюн къуванч толу
Яз сабасы — омрюмиз.

Сагълыкънен кьал, гузель яз !

Эсти джошып, серин еллер,
Чалынды шай кене саз.
Кельди артыкъ сары бст кузь,
Сагълыкънен кьал, гузель яз.

Орьтюнген сонъ алтын чаршаф
Багъча, багълар олды таз.
Келип етти ягъмурлы кузь,
Сагълыкънен кьал, сыджакъ яз.

Учты бизден къарылгъачлар,
Къалды ялынъыз торгъай-таз.
Кельди къайтып кене де кузь,
Сагълыкънен кьал, шеньли яз.

Къайттыкъ энди биз лагерьден,
Эльде китап — окъу, яз!
Мектепте биз ой, да шеньмиз,
Сагълыкънен кьал, — кьал сен яз.

Эсти джошып серин еллер,
Чалынды шай кене саз.
Кельди артыкъ сары бут кузь,
Сагълыкънен кьал, гузель яз.

Къыш

Буландырды кирли булут
Кокнинъ мавы деръясин.
Узакълашты бизден кунеш,
Эксильтти озъ зиясын.

Тышта сувукъ, ушюй къулакъ,
Чокъ даянмай къоллар да,
Лякин кене Фатма, Мемет
Отурмайлар одада.

Орътюнди кенъ памукъ ёргъан
Чайыр, багъ эм багъчалар.
Санки дерсинъ, чечек ачты
Къаргъа чомгъан агъачлар.

Кийген олар пальто, къолчакъ,
Къалмай дерске баралар.
Уйледен сонъ акъшамгъадже
Къырда чана таялар.

Къозучыкъ

Ме... ме... ме...
Багъыра бир къозучыкъ,
Юньлери бар къувурчыкъ,
Кумюш киби парылдай,
Нечюн бильмем о агълай.

Ме... ме... ме...
Ешилъ макъат тогъайны,
Атлар гузель къорайны,
Долана о багъырып,
Анасыны чагъырып.

Ме... ме... ме...
Алданып о достларгъа,
Татлы чечек, отларгъа,
Айырылгъан сырадан,
Эм севимли анадан.

Ме... ме... ме...
Келе бир сес узакътан,
Куле къозу къуванчтан.
Бойлап къойлар сырасын,
Барып тапа анасын.

Ме... ме... ме...
Анасынен корюше,
Къокълаша эм опюше.
Аджды сеслер савуша,
Истегине къавуша.

Акъмесджит, 1936 с., март.

Мектепте

Дерслер башлангыянына баягы куньлер кечкен эди. Бу куньлер мектеп окъувынынъ башлангычы ве балаларнынъ севинчли куньлери олгъан. Олар шу кечкен куньлерде окъувдан гъайры бир чокъ ишлер даа япкъанлар.

Язда кийик отларнен чуллангъан, бина тамиринден булашкъан мектеп азбары артыкъ темиз. Ич бир кошеде чёплюк корюнмей.

Яз татилини колхозда къаравул, тютюн тизювджи, къырувджи олып чалышкъан балалар, башларынынъ ёргъунлыгыны савуштыргъанлар. Олар шимди тазе къуветнен ишке киришкен, дерслерине чалыша ве эм де мектебнинъ ичтимай тешкилятий ишлерини янъыдан тешкиятландырувнен огърашалар.

Бугунъ авасы пальто кийдиреджек къадар сувугъан эди. Кокни булут къаплагъан. Даа эки дакъыкъа эвель, чокъ бир дикъкъатнен, низамнен кеткен дерс битти. Балалар сыныфларыны ташлап учюнджи, буюк теневфюске чыкътылар. Аванынъ чиркинлиги оларгъа тесир этмей.

Чокъ кечмей мектепнинъ буюк азбары сес, шаматанен толды балаларнынъ кими кенаргъа чыкъкъан:

"Тур аркъадаш, танъ агъарды,

Кетмек керек талимге.

Эпимизнинъ борджумыздыр

Арбий ишни бильмеге",

— деп йырлайлар, кими чапа, кимлери исе эль тутушкъан, айлана эм йырлайлар. Оларнынъ санки шимди ич бир къасеветлери ёкъ... Ич бир шейге къулакъ асмай, озъ ишлерини девам эттирелер.

Чокъ кечмеди. Кескин-кескин чанъ къакъылды. Къызгын оюнда олгъан балалар, бирден оюнларыны быракъып сыныфларына чапыштылар. Артыкъ эр кес дерсте. Дерс кете.

Даа бир къач дакъыкъа эвельси къычырышып, чапып ёрулгъан балалар дерсни дикъкъатнен динълейлер.

Мектеп бинасында тынчлыкъ. Ара-сыра оджаларнынъ сеслеринден гъайры, о тынчлыкъны бозаджакъ сес чыкъмай эди.

Учюнджи сыныфта бугунъ дерс адетинден зияде къызгын кете. Чюнки олар программаларынынъ энъ меракълы болюги олгъан "Дёрткошелерни ольчев" мевзуны кечелер.

Оджа чокъ гузель анылата. Эр айткъан шейнинъ ресимини де тахтада япа.

Учюнджи сыныф гузель окъув, гузель тербие ичюн янаша-даки 4-нджи сыныфнен мусабакъасы имзалагъан. Онынъ ичюн чокъ тербиели, тынч отуралар. Дикъкъатнен дерс динълейлер.

Лякин та арттаки раледе отургъан Джафер низамгъа даянмай. О, сыныфнынъ ярышлашкъаныны бильсе де, лаф эте. Лаф этмеге аякъдаш тапамаса, китаплары, чантасы иле ойнай.

Онынъ ичюн о дерслеринден чокъ зайыф эди.

Дерс низамыны сыныф башы Али бозды. О, чевирилип озюнден артта отургъан Халильге:

— Халил, пальтонъны не ичюн чыкъармайсынъ? — деди. Халильнинъ тегерек, кырмызы юзю даа зиңде кызарды. О бундан чокъ утанды.

Халиль сыныфнынъ гузель, чалышкъыр, низамлы талелеринден бири эди. Даа кеченлерде джаилликни ёкъ этювде гузель чалышкъаны ичюн онынъ ады кызыл тахтагъа язылгъан эди. Шимди сыныф башынынъ айткъан сезлери оны чокъ агъыр вазиетке ташлады.

Халиль Алиге къапу янындаки устю пальто иле обалангъан аскъычны косътерди.

Оджа ишитмесин дие тыныкъ бир сесле:

— Я къайда асайым? — деди.

Халильнинъ кескин сеси эшитильмейджек киби дегиль эди. Оджа онынъ айткъаныны анълады.

Оджа токъталды. Тахта башындаки ишини быракъты да, балаларгъа якъын келип:

— Догъру, балалар, биз бу акъта та кечкен сене сёйлешкен эдик. Сыныфта къалпакъ, пальто иле отурмакъ олмаз. Сыныфнынъ авасы тамам чалышув ичюн гузельдир, — деди. Оджа сёзюни битирмеди. Лякин артыкъ пальтосыны чыкъаргъан Халил оны токътатты да:

— Я асмагъа ер ёкъ да, оджам! — деди.

Бу арада чанъ къакъылды. Балалар чувулдашып сыныфтан чыкътылар.

Япармыз, оджам

Шень тенеффюсни, балаларнынъ гонъюлини кырып, чанъ бозды. Олар чалт-чалт сыныфларына кирдилер. Дерс башланды.

Оджа башлангъыч оларакъ, кечкен дерсте, чанъ къакъылгъанындан айтып битирамагъан джевабыны девам этти:

— Догъру, балалар, аскъычымыз уфакъ, лякин... — О артыкъ айталмады, онынъ сёзюни бойнунда кызыл багъ багълы олгъан Асан кести де:

— Оджам... ойле бир аскъычны озюмиз де япалмамызмы? — деди.

Оджа кульди. О дигер кошеден даа сёз айтмакъ истегенлерини корип къуванды да:

— Догъры, балалар, биз оны япа билирмиз. Эм окъувны эмеке багълавда, бостанымыз киби о иш те бизге чокъ ярдым этер эди. Лякин ишхане мейдангъа кетирмек ичюн мектепнинъ парасы етишмейджек... Ишхане ичюн бир чокъ шейлер: пычкы, чёкюч...

Артыкъ демирджининъ огълу, пионер звеносынынъ джетекчиси Энвер де отурамады. О сычрап турды да, оджанынъ сёзюни болип:

— О шейлерни биз озюмиз де кетирирмиз, оджам, — деди.

— Кетирирмиз.

— Кетирирмиз, — деп дигерлери де онъа къошулдылар.

Оджа чокъ вакъыт динъледи. Балаларнынъ бу истек гъайретлери оны чокъ севиндирди. О, къуванчнен бир шейлер айтмакъ истесе де, сёз истегенлерининъ сонъу битмеди.

— Аскъычны озюмиз де япармыз.

— Савутларны да тапармыз — садалары бутюн балаларны эеджангъа кетирди. Олар, санки, артыкъ кесе, пыча, мыхлайлар.

Энвер тегерек, кулер юзюни джиддийлештирип, элиндеки карандашны ралесине ура-ура:

— Аркъадашлар! Мен озюм кельпеден, эки чёкюч кетирмеге сёз берем ве бу ишке сизни де чагъырам! — деп отурды.

Онынъ артындан окъув ударниги Сервер де къакъты. О, къушагъыны сыкътырып, индже сеснен:

— Аркъадашлар! Мен де бир пычкы ве бир эренде кетиририм! — деди.

Артыкъ томалакъ Эскендерчик ве чубар Меметчик де юкъламады. Айше, Алиме, Фатма да кери къалмадылар. Эписи бирер-бирер туруп:

— Мен мых кетиририм.

— Мен тахта кетиририм.

— Мен боя кетиририм, — деп озьлерининъ кетире биледжек шейлерини айттылар.

Хайли вакъыттан сонъ сыныф тынмагъа башлады. Оджа артыкъ озь фикирини айтмагъа вакъыт тапа бильди. О юзюни бурюштирип кульди де:

— Гузель, балалар, чокъ гузель. Дерстен сонъ эр кес келип, сыныф башына язылсын. Не кетиреджегини яздырсын. Онъа коре ишни башлармыз, — деп дерсини девам эттирди.

Энвер ишини насыл башлады

Къашкъыргъа бенъзеген Сарман, чантасыны саллай-саллай кельген Энверни корьгени киби, оны къаршыламагъа чапты. Лякин Энвер эр куньки киби къапу янында токътап онынъ чуллангъан сач башыны сыйпамады, севмеди. Артыкъ аякъларыны котерип онъы къуджакъламакъ истеген Сарманны элинен итеп:

— Кет, ёкъса бакъ. Бугунъ уарарым — деп къычырды да, токътамай догъру магъазгъа чапып кирди. Магъаз къаранлыкъ эди. О къаранлыкъта озюнинъ чанасы, арабасы, демир парчалары олгъан кошесини барып тапты. Артыкъ къаранлыкъкъа алышмагъа башлагъан козьлери кошедеки шейлерни айры-айры коре эди. Энвер демир парчалары арасындан ишханеге кечеджек кельпеден, чёкюч киби шейлерни алып чыкъты. Азбарда ташлап, озъ чантасыны быракъмакъ ичюн, эвге кирди.

О, бабасынынъ демир тюкянында олгъаныны бильсе де, кене ольмек ямап тургъан анасындан:

— Анай! Бадам къайдады? — деп сорады.

Бу суаль анасыны тааджиллендирген эди. Чюнки эр кунь мектептен къайткъанда, къапудан кирер-кирмез, ашамагъа истеген огълу бугунъ бабасыны сорай. О, башыны котерди де, тааджилле огълунынъ бетине бакъты. Энвернинъ чырайы дигер куньлерге коре башкъа эди. Онынъ ешилъ козьлери чокъ чалт долана, йылтырай, юзюнде бир къуванч дуюла эди.

— Я бабанъны не япаджакъсынъ? — деп сорады.

Энвернинъ сабыры къалмады. О къыскадан:

— Керек! — деди.

Айше апте да чокъ лаф этмек истемей эди. О бурюшкен терили индже элинен демирджи эви тарафыны костерип:

— Иштедир даа, къайда оладжакъ — деди. Энвер артыкъ токътамады. Магъаздан чыкъаргъан шейлерини чувалгъа толдырды. Онлар баягъы агъыр эди. Сыртына уруп догъры бабасына кетти.

Энвер чокъ чалт юрди. О, бир ерге токътамай, догъру колхознынъ чокъ сенелерден берли тютюнге богъулып сияргъан демир эвине кельди. Энверге бабасыны къыдырмакъ керек олмады. О азбарда колхоз тарласындан янъы кетирилъген къырыкъ сабанны

бакъа эди. Энвер чувалны ерге ташлап, кырыкъ кельпеден, бурав, чёкючлерни чыкъарды да:

— Бабай, экимиз бирликте мынавыларны ясайыкъ да, — деди. Бабасы кырыкъ кельпеденни элине алды. Бир эки чевирип бакъкъан сонъ:

— Буларны не япаджакъсынъ, огълум? — деди.

Энвер мектеплеринде аскъыч олмадыгъыны, эль ишлеринс алышмакъ ичюн устаханс мейдангъа кетирсджеклерини сёйледди.

Энвер бабасында да буюк бир къуванч корьди.

— Кетир мында! — деп бабасы догъру корюкке кетти.

Энвер къуванчнен шейлерни бабасы кеткен тарафкъа алып кетти.

Энвер корюк чеке. Бабасы исе элиндеки узун демир машанс кельпеденни атеште тутта ве къалын сесинен сёйлене:

— Гузель-гузель, огълум!... Бу яхшы иш, окъувнен берабер эмек ишлерине де алышсанъыз яхшы олур. Окъувнен ишни багъламагъа билирсиз. Мемлекетке файданъыз чокъ тийср. Гузель, огълум, гузель.

Бираздан энди олар, бабанен огъл, кырыкъ бир кельпеденни янъы киби эттилер. Бутюн шейлер азыр олгъан сонъ Энвер оларны чувалына толдырды. Эвге кетмек ичюн къапудан чыкъа-яткъанда токътады да:

— Бабай, кучюмиз етмеген бир ишимиз олса, сен бизге ярдым этерсинъми? — деди.

— Эльбет, огълум, сизнинъ яхшы адамлар олманъыз ичюн тырышмагъан колхозджы оламаз. Ярдым этерим, огълум, ярдым этерим! — деди. Энвер бабасынынъ сёзлерине къуванып, къайтып кетти.

Эмек одасында

Балаларнынъ джаныны сыкъкъан узун гедже кечкен эди. Олар саба саат докъузгъа беклемей мектепке кельдилер. Эр кес озъ ишандыргъан шейни алып кельген. Чокъ къуваныша, сабырсызджа оджанынъ кельмесини, онъа озъ шейлерини косътермеге ашыкъалар. Лякин ялынъыз бир Али кульмей. Онынъ чырайы эп бозула эди. О кенарда отура, аркъадашлары янына бармагъа утана. Чюнки о да тахта кетирмеге ишандыргъан, язылгъан эди. Лякин дюнь азбар ичинде озъ башына яткъан тахталарыны анасына косътерип:

— Анам, бу тахталарны мектепке алып кетейим! — дегенде анасы ачувланган.

— Бакъса, бакъса, мектепке алып кетейим экен, огретеджек олсалар, тапсын да огретсинлер. Оларга бсргендже якъар да, бир кунъ исинирим, — деген.

Алининъ бабасы орта аллы. О да колхозга кирмеген. Бунунъ ичюндир, даа озюнинъ чѣпчюгини биле сакълай. Къытмырлана. Умумий ишке къошулмай.

Анасы да, бабасындан ибрет алып, огълунынъ къальбини къырмакътан, аркъадашлары арасында оны утандырмакътан, юзюни къызартмакътан чекинмей.

Али айта:

— Бу не худжур шей... — дей. — Колхозда чалышкъан ана-бабаларга бакъсанъ, бизимкилерине ич ошамайлар. Анавылар бирлик ишни севелер, бирлик ишке файда этмеге чалышалар. Бундан балалары севине... Амма бизимкилер... А... Мына къайтайым да, я колхозга киригъиз дейим, я да мен сизден кетерим.

Балаларга чокъ беклемек керек олмады. Оджа кельди. Олар бирликте мектепнинъ биринджи къатындаки эмек ишлери ичюн айырылган одада шейлерни толдырдылар. О куню дерстен сонъ къалып, оларны ерлештирдилер де, эртеси куню, сабыр этмей, ыалышмага башладылар.

О куньден бир афта кечмеген эди. Артыкъ ишни даа керилетмек мумкюн олмагъаныны дуйган мектеп идареси де ишке киришти. Эмек одасы ичюн эки тезья алды. Ода ичюн етишмеген, мытлакъ керек алетлерни текмилледи.

Одада баш оларакъ Энвер ве Сервер сайландылар.

Иште артыкъ эмек одасында планлы суретте чалышув кете. Учюнджи сыныфнынъ иши бутюн сыныфларны меракъландырды. Олар да эмек одасына севип къатнамага башладылар. Иште бойледже учюнджи сыныф ве онынъле дигер сыныфлар да ас-къычлы олдылар.

Чёльде яз акъшамы

Кунь этеги ерге тийди,
 Кызыл-чабакъ алланды.
 Кок кьоюджа антер кийди,
 Чилле-къуртлар джанланды.
 Яз геджеси джайды гольге
 Алтын пуллу шербенти.
 Туман болып саркъты чёльге
 Булутларнынъ дильбенти.
 Тоз ятышты, салкъын тюшти,
 Чыкъ къаплады отларны.
 Джылкъыджы къарт алып чыкты
 Отламагъа атларны.
 Сес-солукъ ёкъ, тек кимерде
 Чегерткилер чырылдай.
 Тосат-тосат талгын ельмен,
 Алтын ашлыкъ шувулдай.
 Джигеринъе синъип къала
 Темиз ава кьокъусы...
 Кимге тиер, яз геджеси
 Бойле чёльнинъ юкъусы.

Къыш келе

Гедже узай, кунь кыскъара,
 Сувукъ арта, юкселе.
 Артыкъ энди агъыр-сабыр
 Акъ сакъаллы къыш келе.

Къонъур чёльде ашлыкъ чалгъан
 Чалгъы, сабан сеси ёкъ.
 Кышламагъа бизде къалгъан
 Къушчыкъларнынъ эси ёкъ.

Гедже-куньдюз ягъмур ягъа,
 Ёлдан, ыздан кечильмей.
 Чырай сыта куськюн ава,
 Кокте йылдыз сечильмей.

Къапу къакъа торс декабрь,
 Тышта сувукъ юкселе.
 Артыкъ энди агъыр-сабыр,
 Акъ сакъаллы къыш келе.

Япракътa нур ойнагъанда

Эркин, эмджесининъ янында совхозда отургъан къартбабасына, шеэрден бир къат сыджакъ ич урба, бир бурум бакъла, къаве ве ичи кийизли бир чызма — сол аякъ чызмасы алып барды, богъчанынъ устюне, джебинден чыкъарып, бир онлукъ да салды.

— Буюк огълунъыз, буюк торунынъыз, буюк келининъизден сизге сайгъы бахшышы, — деди.

Къартбабасы севинди, энди онгъа кирген торуныны, котерип алып, сагълам тизининъ устюне отуртты, юзюни, козюни опыти. Сонъ, чызмагъа кечти. Оны бурып, тартып, аягъына кечирип бакъты.

— Йымшакъ, сыджакъ, бол. Чамурдан, сувдан да къоркъмайджакъ. Ёшкъ олсун устасына, — деди. Ич урбанен бакъла, къавеге де севинди. Лякин параны алмады.

— Бизим къазанчымыз сизинъкинден зияде олса олур, эки дегиль. Шунунъ озюне, сизинъ пара берип алгъан иметинъизининъ бир талайыны биз къаралты багъчамыздан бе-лава аламыз. Арткъач паранъызгъа, мени дегиль де, сефанъызны бакъынъыз, — деди.

Эркин къартбабасынынъ бир айтса бир даа къайтмагъаныны биле. Онынъ ичюн, не чаре, параны кене джебине салды.

— Энди багъчагъа чыкбайым да! — деди.

Къартбабасы разы олмады.

— Аш къояйым, башта къарынынъны тойдыр, — деп джевапланды.

— Мен токъум, эвден тойып чыкътым.

— Ёлда ачыкъкъандырсынъ.

— Бир бучукъ саатте ачыкъкрымы адам? Башавулда эки пломбир де ашадым.

— Айса, юр, берабер чыкбайыкъ.

Эркин биле: къартбабасынынъ яхшы бир протези бар. Тизинден букюле. Шуны такъса, узун бойлу, кенъ джавурунлы, сап-сагълам бир адам ола кете. Лякин эвде къолтукътаякънен юре. Шимди де ойле япты. Къолтукътаягъыны дарсылдатып, аякъ чонтугъыны де огюне, де артына салланыдырып, сейирли-сейирли кетти.

Эркин къартбабасыны аджыды. Дженкте сагъ аякъсыз къалгъан, заваллы. Фашист танкларынынъ бирине граната фырла-

тып, кене ерге яткъанда, озюнинъ табириндже, матювлик япкъан: устюне башкъа бири келеяткъаныны чакъламай, аягъыны онъа парча-кесек эттирген.

Топ атып, къуруш къуйып, гъур-гъур, тыр-тыр, устюнъе келеяткъан танклар арасында къалмакъ, оларнен урушмакъ... Дешет. Буны эр кес япамаз. Буны...

Эркин эеджанланды. Дженк манзарасыны козюнинъ огюнс кетирип, дюньясыны унуткъан арада, бакъса, къартбабасы энди къайсы тереклерининъ салкъынында, миндерли тахта устюнде отура. Чапып, янына барды.

— Не ичюн сизге къараманлыкъ берильмеди? — деди.

— Я не ичюн манъа къараманлыкъ бериледжек эди? — деп суальге суальнен джевапланды къартбабасы.

— Урулгъансыз да?

— Къараманлыкъ ургъангъа бериле, урулгъангъа дегиль.

— Я Мустафа кимни урды?

— О насыл Мустафа?

— Къараманынъыз бар да? Гъый-гъый этип, озюдайын къа-лын сесинен салъте кулип юре де? Чачи.

Эркин буны джан агърысынен айтты амма, къартбабасы кульди.

— Чачи башкъа дженкнинъ аскери, берекетсизликнен урушты, — деди.

Къартбабасы ойле деди амма, Эркин ич бир шей анъламады.

— О да насыл дженк? Я берекетсизлик дегени не? — деп сорады.

— Багъча дединъ — багъчадамыз иште. Терек-теректен бегенген емишинъни ашап юрсенъ даа яхшы этмезсинъми? — деп кене суальге суальнен джевапланды къартбабасы.

— Ёкъ, — деди Эркин, — бир шейни биледжегим кельсе, шуны бильгенджек башкъа ич бир шей япамайым. Айтсанъыз я, о насыл дженк? Берекетсизлик дегени не?

— Берекетсизлик дегени — къытлыкъ иште, къысметсизлик.

— Я о не?

Къартбаба ачувланды.

— Ана санъа бир шей даа, — деди, лафыны бунен кеседжек олды. Лякин бакъса, торуны, янакъларынынъ гулю къачкъан, панти бурунынынъ уджу даа зияде котерильген, эля козьлери атешленген, дерсинъ джан истел, онъа тикилип тура.

Къартбаба йымшады.

— Бизде экиде бир оласынъ, биледжексинъ, — деди. — Совхозмыз тек памукъ етиштире. Лякин бизим озюмизге аш, устюмизге урба, эвимизге эшья керек:

Эркин, къартбабасынынъ лафыны больди.

— Ойле шейлернинъ тюкянларда, эй—эй, ады-эсабы ёкъ. Бара аласыз даа, — деди.

— Догъру, — деп джавапланды къартбабасы, — тюкянларда эр шей энди, шукюрлер олсун, чокъ. Лякин заманынен аз эди. Бус-бутюн ёкъ заманлары да олды.

— Не ичюн?

— Озюм анълагъандайыным амма, анълатмагъа бильмейим. Не исе...

Къартбабасы анълатмагъа билеми, ёкъмы, — Эркин буны анълаямады, лякин онынъ айткъанларындан ашагъыдакилерни козюнинъ огюне кунъ киби ачыкъ кетирди.

Дженкнинъ даа янъы биткен заманы. Дженк кеткен къулан ерлерде йыкъынтылыкъ буюк, экильген, етиштирильген шей ёкъ. Я нимет етиштирильмеген ерде адамлар ашайджакълары, яшайджакъларыны къайдан аладжакълар? Ана санъа къытлыкъ, ана санъа къысметсизлик. Лякин шимди совхоз лафы, бу ер лафы этиле. Дженктен чокъ узакъ бу орталыкъ да о заман, озюни къамышлыкъ, чоккъатамырлыкъкъа бастыргъан, файдасыз ята. Сюрю-сюрю чешит боджеги, сюйрюсинеге, чакъылынен зиян да кетире. Мегер укюмет адамлары, оны халкъ къысметининъ душманы таныгъан, онъа чокътан тиш къайрай экенлер...

Кельмесинми бир кунъ адамлар, башламасынлармы ернинъ къамышыны авдармагъа, чоккъатамырны тамырындан эшмеге... Сазлы къамышлыкъ бир къач йылда сырф такъырлыкъ олгъан. Анда тюм-тюз, тюбе-тегиз, мейдан тарлалар ачылгъан. Халкъ севинген. Йыл-йылдан эп даа чокъ памукъ экип башлагъан. Экинлерни дюнья къадар адам къайта-къайта къолнен чапалагъан, къолнен ёлакъ ачып, къолнен суваргъан, берекетини де, тавукъ ем чёплер киби, къолнен чёплеген. Сонъунда эсаплап бакъса, чёплегени гектарда учъ центнерни кечмеген. Я олгъаны-оладжакъ учъ центнер берекет о къадар чокъ чалышдыжынынъ эр бирине не къысмет береджек? Эр бирининъ къорантасы, балачагъасы бар, — я оларгъа?

Кене къытлыкъ, кене къысметсизлик.

Себеби ернинъ гизли къуветинен адамнынъ о заманки къуветсизлигинде экен. Ернинъ тек чапалап алып тургъан тышы темиз, ичи исе булашыкътан да булашыкъ, ирили-уфакълы от тухумларына толып къалгъан. О тухумлар, бит киби къайнашып, назик памукъны гыдадан къыта, эзе, зайыфлаталар. Адам исе, къол къувети буюк олмагъанындан, ернинъ тек индже усть къабугъыны ала, теренине токъунмай, ичериде эп буюген от теллерине зарар этамай.

Не япмалы? Бойле кетсе, кысмет артаджагы ёкъ.

Мегер укюмет адамларынын тюшонгени де бу экен. Заводлар кырып, махсус машиналар азыр эткенлер.

— Къана, бирер парча сринъизни башындан сонъунадже мынавы машиналарнен ишлеп бакъчынынъыз, не чыкъар экен? — дегенлер.

Пек чокъ адам аякъкъа къалкъкъан. Лякин машина аз олгъанындан, бу кысмет теджрибесини тек устаз экинджилерге ишангъанлар.

О заман даа яп-яш Мустафа ана шу устазлар джумлесине тюшкен. Трактор суали берильгенде, ерини кетирип, автомобильни, насос машинасыны да тариф эткен, тымармашинадан да одыр-будыр айткъан.

— Олян, о машина даа орталыкъкъа чыкъкъан ёкъ, къайдан бильдинъ? — дегенлер онъа.

— Бизим заманымызда адам, сайыдан адам исе, гъарбта не япылгъаныны шаркъта отурып билир, — деп джеваплангъан Мустафа.

Онъа, юз элли гектар ер, къоранта азаларынен бирге юз эллиге якъын адам, кереги къадар трактор, тымармашина, автомобиль, якъарлыкъ бергенлер.

— Еринъизнинъ берекетини гектарындан он центнерге чыкъарсанъ, бригаданънынъ адамлары айлыкъларына фелян проценттен устев алырлар, он бешке бардырсанъ эки къат зияде, ондан да арттырсанъ учъ къат зияде, дегенлер.

Бу иш къара къышта олгъан. Мустафа, ишни къолуна алгъанынен, о замангъаджек кимсенинъ япмагъаныны япкъан: экин ерлерини, сап сабанындан сонъ, февраль айында бир даа авдарткъан.

— Мен юрип чыкътым. Сыджакъ ягъмурларнен аралашкъан кунешли ава ерни бёрттирген, ичиндеки от зеррелерини уянткъан. Огюни алып, къыйыр-чыйыр этмсек, о зеррелер баарьгеджек туташыр, къуветленирлер, эккен урлугъымыз къашкъыр сюрюсининъ ичине барып тюшкен къойгъа бенъзеп къалыр, — деген.

Баарьде памукъны, янъы машиналаргъа коре ишлеген янъы агротехника къаиделериндже, квадрат-квадрат ювалап эктирген. Экин, яхшы бир багъча киби, къайсы бакъсанъ, о тарафкъа ёллу чыкъкъан. Махсус тракторлар, о ёллардан юрип, адамнынъ эвель-эзельки къол ишини адамдан юз кере тез, он кере темиз япкъанлар, сыра араларыны, гъаджыр-гъуджур, терен-терен эшип чыкъкъанлар, ер ичининъ отуны текрар-текрар эзген, дагъыткъанлар. Тымарда да ойле. Берекетнинъ эвеллери

биньлердже шеэрлининь ярдымынен чёпленильген онда секизини, озю де эвельки учь-дёрт ай ерине, шимди олса-олса бир айда, машинанен джыйып алгъанлар. Ягъмуры, къарлы аваларгъа къалып бозулмагъанындан, памукънынъ аман-аман бутюни биринджи джыныстан къабул олунгъан.

Сонъунда эсаплап бакъсалар, гектарындан йигирми бирер центнер берекет алынгъан. Шеэрлилернинъ ярдымына итиядж къалмагъанындан, бригаданынь эр бир адамына, къоранта азала-рынен бирге алгъанда, эвельки килограммлар ерине, шимди центнерлер — йигирми бирер центнер памукъ тюшкен. Бу энди, бакъ, башкъа меселе. Пара эсабы кесилип, къысметлери арткъаны анълашылгъан сонъ, адамларнынъ руху котерильген, юзлери кульген. Йылындан, машина чокъ-чокъ етиштирильген, бутюн совхоз ойле чалышып башлагъан. Чачи кибилери экиннинъ берекетини гектарында энди та отузар центнерге чыкъаргъанлар. Эп даа аз адамнынъ эп даа чокъ памукъ етиштимеси памукънынъ совхозгъа эп даа уджузгъа мал олмасына ёл ачкъан. Я уджузлыкънынъ озю къысмет, озю нимет дегильми?

Мемлекетимизнинъ эр еринде ойле олгъан. Халкъ, ишке сарылып, нимет устюне нимет, къысмет устюне къысмет яраткъан. Гюкянларда мал-махсус арткъандан арткъан. Мустафа Чачи киби, сыкъса таштан сув чыкъараджакъ сойлары, гъайретнен чалышып, айны бир къол ве акъыл къуветинен эп даа чокъ нимет яратмакъ ёлларыны къыдырып тапкъанлар. Бир иште арткъачлыкъ этип башлагъан адамларгъа янъы-янъы ишлер ачылгъан. Эр ишнинъ бири дигерини догъургъан.

— Мустафа Чачи мына бойле бир дженкнинъ — халкъкъа къысмет дженкининъ аскери, инсан эвлядынынъ энъ хас душманларындан къысметсизликни ура. Анълата бильдимми шу?

Айттыкъча эфкярлангъан, тышыны унутып, тек ичинде фикир юрюшини корьген къарт бу ерде эсине кельди, икяесини анълап-анъламагъаныны бильмек ичюн торунына чевирильди. Лякин, лафнынъ башында, тизлерини къучакълап, янашасында отургъан торуныны энди, къоллары башынынъ астында, тахтагъа чалкъа тюшкен корьди: юзю узеринде тепренип алып тургъан ем-ешил япракъларда алтын кунь нуру ойнар, араларындан корюльген мас-мавы кок, баланы дегиль, эслини биле озюне джелъп этер экен, эля козьлерини рухуна тиккен, ал янакъларынен бирге уфачыкъ, дюльбер къулакълары да гулленген, дюньясыны корьмей, недир тюшюнип ята.

Бельки къартбабасынынъ айткъанларыныдыр?

(1986)

Яз

Кунешленип кельди яз,
Кобелеклер учтылар,
Торгъайларнынъ алайы
Талдаларгъа къачтылар.

Багъчаларда зевкъ бар,
Яз акъшамы къонакълы,
Гульпемпелер къызаргъан,
Эриклер ал янакълы.

Къолдыкъларнынъ астында
Чипчечиклер байылды,
Папий тюшти озенге,
Къаз баласы сайылды.

Джыйылынъыз, балалар!
Багъчаларгъа барайыкъ,
Алмаларнынъ къокъулы
Леззетини къокълайыкъ!

Озенде

Талма тюште балалар
Келе озен башына.
Сыра-сыра тизиле
Онынъ чакъыл ташына.

Эписи бир джувуна,
Эписи бир ялдайлар,
Ав батырып астына,
Балыкъларны алдайлар.

Кимер де бир джыйыла
Биз де анда барамыз.
Къаячыкътан секире,
Сувны эки ярамыз.

Йылан

Бир кунъ сыджакъ яз куню
Чыкъкъан эдик къыртышкъа.
Ойнай-ойнай ёрулдыкъ,
Отурдыкъ бир тынышкъа.

Йылан яман тикленип
Атылды джик боюна,
Ошай эди озю де
Пек зээрли союна.

Арамыздан бириси
— Йылан бар! — деп багъырды,
Бир таш алып къолуна
Эпимизни чагъырды.

Корьдик, чатал тильчиги,
Йылтыратты козюни.
Онъа аман бермедик,
Парчаладыкъ озюни.

Бакъа

Сиз, балалар, сазлыкъта
Юрдинъизми?

Бакъаларнынъ озюни
Коръдинъизми?

Не аджайип давушлы

Сырлы бакъа:

— Къва-къа-къа, къва-къа-къа.

Чомпайышып тургъаны
Бенъзей къувгъа.

Секиришип тюшелер

Татлы сувгъа.

Не аджайип давушлы

Сырлы бакъа.

— Къва-къа-къа, къва-къа-къа.

Кенс де ич сув кирмей
Козылеринс.

Къуртчыкълардан аш япа
Озылерине.

Не аджайип давушлы

Сырлы бакъа:

— Къва-къа-къа, къва-къа-къа.

Бакъаларгъа тийменъиз,
Зарары ёкъ.

Файдасынынъ ич де

Къарары ёкъ.

Не аджайип давушлы

Сырлы бакъа:

— Къва-къа-къа, къва-къа-къа.

Тавукъ тотай

Бакъ, не гузель тёлеси бар,

Огюнде сув, емек тасы.

Бизим киби балаларгъа

Онынъ безъ йымыртасы.

Чипчечиклер чивильдейлер.

Уркютме сен, джоюлырлар.

— Чепи, чепи, тазе джем сеп,

Олар санъа джыйылырлар.

Хораз

Атаяткъан танъ алдында,

Коко-ри-ко! — багъырды,

Тёшегинден балаларны

О мектепке чагъырды:

— Ко-ко-ри-ко! Айды турынъ,

Етер энди бу юкъу.

Бакъ, ярыкъ кунъ догъаятыр,

Китабынъны ал окъу!

Мектепке

Кунеш энди котерильди,

Ачылды кузь сабасы.

Тереклерден алма джыя

Эсмачыкънынъ бабасы.

Темизленип, китабымны

Алып чыктым къолума.

Эм баягъы тапав тюшкен

Мектебимнинъ ёлуна.

Мен де турдым, пенджерен

Эсти саба ельчиги.

Сонъгысыны ачкъан эди.

Къорамызнынъ гульчиги.

Мектеп ачыкъ, багъчасында

Бираз къоран айландыкъ.

Сонъра кирип сыныфкъа биз,

Китапларгъа байландыкъ.

Оджамыз дей: — Бу дюньяда
Ойле ерлер бар экен,
Анда инсан баласына
Яшайыш пек тар экен.

Бизлер деймиз: — Амма бизим
Ватанымыз такъатлы.
Къартларымыз яшардылар,
Балалар да бахытлы.

Къышбабай

Къарлар явды, балачыкълар
Пенджеренден къарашты.
Агъарды таш-толачыкълар,
Кениш чёллер ярашты.

Кельди энди къарт Къышбабай,
Аджджы тие аязы.
Санки дерсинъ алай ерде
Памукънынъ бем-беязы.

Сакъалы бар тизинеджек,
Арув кулс козылери.
Эглендире балаларны
Онынъ эр бир сёзлери:

— Айдынъыз, — дей — байырларгъа,
Чаналарнен таярсыз.
Менимнен бир ойнар-кулер
Енъишлерни саярсыз.

Къаравлай о куртюклернинъ
Котерильген боюна,
Аллы Ватан койлерининъ
Джыйынлары, тоюна.

Мектеплерге сюрип кире,
Балаларны хайырлай.
Эр янъы йыл ёлкасында
Балаларнен бир йырлай.

Толасый, сонъ бутюн тына
Къарлы аяз бораны.
Къыш бабай де пек зевкълана —
Балаларнынъ къораны.

(1901-1930)

Балкѳурт иле кобелек

Сентябрь айынынъ сонъки кунълери эди. Кунешнинъ сыджагъы эксильген. Чѳллерде, кѳырларда отлар кѳурумагъа, багъчаларда япракълар сарармагъа башлагъан эди.

Мавы кѳанатлы, кѳара бснсчиклери олгъан, кок козълѳю, назик аякълы, севимли кобелечик де кѳонмагъа бир чечек, я бир ешилъ от тапалмай кѳайгъыланьп юре эди.

Эр ертым-тырыш: бульбуль сеслери кесильген, кѳушларнынъ чивильдилери токътагъан, ич бир ерде айванчыкъ корюнмей эди. Ялынъыз сасыкъ кѳонъузлар озълерине ашамагъа шей кѳыдырып юре эдилер. Амма ашаладжакъ киби шей де кѳалмагъан.

Бир кунъ кобелечик де омюрининъ биткенини тюшюнип юргенде, кѳаршындан кѳалын кѳурсакълы, кѳара козълѳю, сары кѳанатлы, токъал бурунлы бир балкѳуртнынъ кельгенини корьди. Балкѳурткъа якъынлашаракъ:

— Мераба, балкѳурт агъа! — деди.

— Мераба, гузель, севимли кобелечик.

— Яхшысызми? Бала-чагъа, кѳорантанъыз, джумлеси яхшылармы?

— Чокъ шукюр. Озюнъизден сорамалы! Насылсынъыз, кѳоранталарынъыз да яхшылармы, севимли кобелечик?

— Насыл кѳоранта? Менде кѳоранта кѳайдан олсун? Мен бир кимсесиз оксюз бир кобелечигим. Бармагъа бир ерим ѳкъ.

— Я сенинъ ананъ, бабанъ кѳайда? Оларгъа бармайсынъмы?

— Эй, балкѳурт агъа, мен олардан тап язда айрылгъан эдим. Бильмсийим, олар ольдилерми, кѳалдылармы, ич бир шейден хаберим ѳкъ.

— Айда, ойле олса, сагълыкънен кѳал! Мен кетмесем олмаз. Мени эвде беклейдирлер.

— Не ашыкъасыз я?

— Чалышмакъ керек.

— Балкѳурт агъа, сиз турмай чалышасыз. Неге бу кѳадар чалышасыз?

— Чюнки мен кѳышта авалар сувугъандже ашайым. О заман сувурмагъа чечек олмагъанындан, шимдиден ашамагъа азырламакъ керек. Я сен нечюн озюнъе кѳышлыкъ ашама топламайсынъ?

— Мен ашаманы кыйда топлайм. Эвим, илим, шейим ёкъ. Бизлер ичюн яшав бойле кзурулган, уч-дёрт ай язда яшамакъ. Иште, бизге табиятнынъ берген омюри.

— Я сиз несилинизни насыл бакъасыз?

— Биз язда топракъ ичерсинде йымырталарымызны комемиз. Бу йымырталар экинджи сенеси кзурут оларакъ яратылалар. Бу кзурутлар кобелск алына кечелер.

— Я... айды, ойле олса, сагълыкънен квал, мен кетейим.

— Сагълыкънен бар.

Кобелсчик тюшюнип квалды. Шу геджеси ава пек сувукъ олып кырав тюшкен. Дюльбер, севимли кобелсчик бу сувукъ-къа, ачлыкъкъа даяналмайып бузлап квала.

Иште, кобелсчиклернинъ бир данеси озюне кышлыкъ азырламай. Уч-дёрт ай язнынъ чечеклеринен яшайлар. Олар озьерининъ йымырталарыны топракъ ичине быракъалар. Экинджи сенеси бу йымырталардан тыртыр деген кзурутчыкълар яратылалар. Бу тыртырлар, оськенден сонъ, джансыз бир алгъа келирлер. Бунъа кюзакъ дерлер. Ахыр сонъу шу кюзакътан кобелеклер догълар. Бойледже, кобелеклер ялынъыз бир яз яшайлар.

Амма, балкзурутлар бутюн яз бою турмадан чалышалар. Оларнынъ балындан инсанларнынъ да файдалангъаныны эр кес биле. Балкзурутлар кышта сувукъ олгъанда, уюшип квалалар. Баарье авалар кыздыргъанынен, балны ашайлар. Балкзурутлар чокъ сенелер яшайлар.

Къарынджалар

Билесинизми, къарынджалар башкъа кзурутлар киби айры яшамайып, бинъ яхут эки бинъ данеси бир ерде топланып, тобан ве агъач парчаларында юва япып яшайлар.

Олар бутюн яз бою турмадан, озьерине кышлыкъ богъдай данчиклери, отъмек парчалары топлайлар. Къарынджалар ойле акъыллы, чалышкырдырлар ки, ич бир вакытларыны бош кечирмезлер. Оларнынъ бир буюклери олур. Буюклери юваларда иш такъсим япар. Меселя: кзуветли сойларыны тыштан богъдай данчиклери, отъмек парчачыкълары ташымакъ ичюн айыра. Бу айырылган къарынджалар исе, кетирген шейлерни буюклернинъ янына ташлайлар ве озьери даа ем кыдырмагъа кетелер.

Ювада квалганларнынъ бир талайы бу шейлерни юва ичине кирсетелер ве ерлештирелер. Хаста, зайыф сойлары исе къапуда къаравул туралар ве ятакъ одаларыны джыйыштыралар.

Буларнын юваларынын четинде озылеринин якъан ёлла-
ры ола. Эгер бу ёлгъа янъылып башкъа бир къуртчыкъ тюшеджек
олса, къарынджалар бири-бирине хабер этип, буюк мазаллы сой-
лары барып топтан къуртчыкъкъа уджум этелер. Оны юваларына
кирсетелер, къышлыкъ анбарларына къоялар. Қъарынджалар
пек уфакъ олсалар да, ич бир шейден къоркъмайлар. Оларнын
юваларына йылан кельсе, оны талап, юваларындан къувалар.
Буларнын кенди араларында махкемелери ола. Эгер бир данеси
берильген ишни япмагъа истемесе, оны махкеме къаршысында
джезалайлар.

Бир кунь оларнын махкемелерине бир къара къонъуз тюше.
Бу къара къонъузнун къабааты шу экен: акъшам бутюн къарын-
джалар юкълагъандан сонъ, юва устюне келип къонгъан ве ба-
гъырып, юкълагъан къарынджаларны уяткъан.

Бунын ичюн бу къара къонъуз къарынджаларнын махке-
меси къаршысында месулиетте булуна. Қъарт къонъуздан сорай-
лар:

— Нечюн сен бизим ювамызнын устюне келип къондынъ?

— Мен учып кете эдим, болдурдым, ве, сизнин юванъыз
гузель олгъаныны корип, бир аз раатланмакъ ичюн токътарым.

— Я не ичюн багъырдынъ?

— Чюнки къаранлыкъ гедже бир озюм отурмагъа къоркътым,
онын ичюн багъырмакъ керек олды.

Бу къонъузны къарынджалар махкемеси бир керелик багъыш-
ламагъа къарар берди. Лякин бир даа къарынджаларнын эви
устюне къонмамасы ичюн тенбие эте ве къуртларнын бир даа
бойле къабаатлы олгъан сойларыны къатты джезалайджакъ
олгъанларыны айталар.

Иште, о куньден берли къуртлар къарынджаларнын ювала-
рына бармайлар.

Багъча бийи ве эв чибини

Язда багъчаларда отлар ичинде индже агъларда бир чокъ юва-
лар корерсинъиз. Бу юваларны багъча бийлери япалар.

Багъча бийлери къалын, томалакъ къурсакълы, бугъумлы ве
тюклю секиз аякълыдырлар. Аякъларынын уджунда таракъ
киби тырнакълары бардыр. Оларнын устюнде безз бенеклер
алында хач шекили олгъанындан, онъа хачлы бий дейлер.

Бу махлюкынын къурсагъы астында агъ ормеге махсус
лифлер чыкъаргъан бир алет бардыр. Бий бу лифлернен къурса-
гъыны тойдыра. Бу бойле ола. Багъчаларда бийлер отларнын
биринден бирине лифлер иле тузакъ къуралар. Тузакъкъа тюш-

кен дигер махлюкъларны ашайлар. Эгер тузакъкъа буюк боджек тюшсе, оны лифлеринен тѣгерсгини сарып алалар. Боджек лифлер арасындан чыкълмай. Бий оны ашай.

Сыджакъ авалы бир кунъде багъчада кобелсклер учуша, балкъуртлар чалыша, чсгерткилер секирише эдилер. Бий де къарныны тойдырмакъ ичюн отлар арасында тузагъыны къургъан. Тузакънынь ортасындан кенарына чыкълъан. Телефон ерине къулангъан индже узун телине къулагъыны къойып, динълеп отура эди. Эвлерде учып юрген эв чибини, отура-отура джаны сакългъанындан, эв огюндеки багъчагъа кезинмек ичюн чыкълъан. Бир талай вакъыт учкъан сонъ, отлар устуне отурып раатланмакъ истеген ве бийнинъ къургъан тузагъана къонгъан: "Телефон" иле хабер алгъан бий чибинге келип:

— Хош кельдинъ, къыйметли къысмст, — деген. Чибин шашып не айтаджагъыны бильмей учып къачмакъ истеген.

Лякин къанатлары тузакънынь лифлерине сармалашкъанындан, учып оламагъан. Бий зеэрли инесини узатып, чибинни тишлемек истеген. Чибин бийге ялвара:

— Джаным достум, токъунма манъа, мен даа якъында дюньгъа кельдим. Мен де сиз киби яшамакъ истейим.

Бий къалын сесинен:

— Я насыл олды да, сен меним къургъан тузагъыма тюштинъ, сен эвден чыкълмай эдинъ де?

— Бугунъ авасы гузель олгъанындан кезинмеге чыкълтым. Къанатларым чокъ, ёрулгъан эди, бираз токълтап раатланмакъ истедим, лякин токълтамагъан олсам, ондан гузель эди.

— Нечюн я, шекер ашап семирген чибинчик? Озь янъы шорбаджыньны бсгенмейсинъми?

— Ялварам сизге, йиберинъиз мени, бир даа тюшмем.

— Эльбет, сен айткъанынь догъру. Эгер биз туткъан айванларымызны йиберсек, олар бир даа тюшмезлер, лякин о заман биз не иле кечинирмиз?

— Йиберинъиз мени, мен сизге эт, шекер, отъмек — не истесенъиз, оны кетиририм, тек озюме тийменъиз.

— Ёкъ, достум, сенинъ бир заманда кетиреджек ашларыньдан бугунъ бир семиз этке тоймакъ бинъ къат хайырлы!...

Бий чибинге якълнлашкъан. Чибин вызылдап башлагъан.

— Вызылда, вызылда, сенинъ сесинъни чокълтан эшитмеген эдим. Чалгъынен аш ашамакъ даа гузельдир, — деп, энди ашамагъа азырлангъанда, бир торгъай бийни алып кетти.

Иште, чибинлсрнинъ душманлары бу бийлердир.

Омюр, аят бойле къурулгъандыр.

Алтын балта акъкъында масал

Кириш

I

Бир заманлар
Яваш яман, агъыр экен,
Кечинишиниъ
Ёлу къолай тапылмагъан
Ташлы къырда
Басыкъ эвлер сагъыр экен,
Иыкъылгъыннынъ ерине эв япылмагъан.

Фукъарелер
Бай-мырзанынъ къапусында
Ыргъат юрген,
Етимликте сюрюнгенлер,
Шу харабе
Эски омюр япысында
Мезаргъадже
Акътан узакъ корюнгенлер.

Къарлы боран
Окюргенде чилле къышта,
Къапулары арасындан
Еллер эскен.
Факъыр озю ичюн дегиль,
Кетип башта
Кой байына
Къара тавда одун кескен.

Булунмагъан
Етимликке затен чаре,
Огей аят
Кульмегенде аджизлерге.
Ойле агъыр куньде ёлджу
Бир бичаре
Сув янында
Расткельген шу муджизеге:

Факъыр койлю
 Тавдан одун кетиргенде,
 Апансыздан
 Балтачыгъы тюшкен сувгъа.
 Пек яныкълай къарт балтагъа,
 Чюнки энди,
 Одунгъа деп
 Чыкъалмайджакъ къара тавгъа.

Сув анасы —
 Адалетнинъ садыкъ къулу,
 Яшай экен
 Бу озеннинъ тыйнагъында.
 Кечиктирмей,
 Къарт огюнде пейда ола
 Эль бермеге,
 Бахытсызлыкъ къыйнагъанда.
 Ондан сорай:
 — Эй, чаресиз койлю къартым,
 Гъайыбынъ не?
 Бу ялыда неден марум
 Къалдынъ, сёйле?
 Джоюгъынъны мен арайым,
 Тапып,
 Азабындан сени къуртарайым.

Эшитип сув анасынынъ
 Сёзлерини,
 Ярыкъ кирген
 Заваллынынъ козылерине:
 — Акъкъан сувнынъ
 Кенарындан кече эдим,
 Юкни ташлап, эгильдим...
 Сув иче эдим,
 Бу ерчикте
 Бея манъа кслип етти —
 Балтачыгъым
 Терен сувгъа тюшюп кетти.
 Энди онынъ артындан шай
 Бакъып къалдым,
 Не япайым ,

Янып-куйип, ойгъа далдым!
Кунъ нуруна,
Ашкъа мухтадж эвлятларым,
Энди оджакъ ышыгъындан
Къалды марум.

Сув анасы
Бильмек ичюн акъикъатны,
Сынамагъа
Къарар эткен койлю къартны:
Козъ ачкъандже
Дерьаль сувгъа далып чыкъкъан,
Башта махсус алтын балта
Алып чыкъкъан:

— Къаяларнынъ арасындан
Таптым буны,
Айтчы манъа,
Сувгъа тюшкен балтанъ бумы?
Къарт ашыкъмай,
Бир тешкерип бакъкъан алдын,
Коръсе... балта демир дегиль,
Темиз алтын!
Акъ къалипли
Койлю бунъа тааджиplenген,
Намусына садыкъ къалып,
Онъа деген:
— Багъышланъыз, мени джаным,
Сув анасы,
Сизге ялан айтмакънынъ ич
Ёкъ манасы!
Бу дюньяда яшап
Къара эмегимнен
Къазандым мен
Темиз, элял емегимни!
Сизинъ алып чыкъкъанынъыз
Корем, алтын,
Менимкиси эди
Къара, демир балта!

Сув анасы
Кене терен далып чыкъкъан,
Энди демир балтачыкъны

Алып чыккыян:
— Бакъ, ниает,
Сув астындан таптым буны,
Айт, заваллым,
Санъа макъпул балта бумы?
Къарт кене де
Козъ кечерип бакъкыян алдын,
Коръсе, балта демир!..
Дегиль, сары алтын.
Ана,
Сапта ич кимсеге билинмеген
Нишаны да
Сув астында силинмеген!
Энди танып
Агъыр куннинъ гъайыбыны
Тиз чёкелеп
Ялваргъан сув саибине:
— Сонъки кунюмеджек
Сизни алгъышларым,
Иште мына
Бу балтачыкъ менимкиси!
Эльден кетип,
Бу аллетен къалсам марум —
Аилем ач,
Пулгъа мухтадж меним кисем!

Сув анасы озю коръген
Шаат олып:
Окюнгенде
Козлеринден акъкыян яшлар,
Эр данеси
Ынджынув эм яныкъ толып,
Тамлагъанда
Ирий экен чакъыл-ташлар!

Заваллынынъ бу алына
Деген инълеп:
— Эм севиндим,
Эм де яндым сени динълеп!
Догърусыны айттынъ
Кенди зарарынъа,
Алдамадынъ,

Ялан сёзнен келишмединъ.
Инсансынъ сен!
Билесинъ озъ къарарынъны,
Намусынъны
Алтыныма денъишмединъ!

Энди сенинъ саф козлеринъ
Ичке баткъан,
Къамбурынъда,
Дерсинъ, агъыр бир таш тура.
Чиркин дегильсинъ, сен къартым.
Акъикъаткъа
Бойсынувынъ,
Къальбинъ сени яраштыра!

Аякъ басып
Из къоймадынъ къыйыш ёлгъа,
Шукюр эттинъ къысметинъе —
Яхшы, яман.
Сен эминсинъ,
Акъикъаткъа садыкъ къулгъа
Сербест олып
Яшамагъа келир заман!

Джоюгъыны къайтаргъанда
Койлю къарткъа,
Сув анасы
Оны ойле алгъышлагъан!
Садыкълыгъы ичюн
Акъкъа-акъикъаткъа
Даа бир де
Алтын балта багъышлагъан!
Къарт чыкъкъанда ёлгъа
Энди гедже экен.
Онынъ аркъасында эскен
Ель салкъыны.
Адымламай,
Дерсинъ, учып кете экен,
Бу куванчны
Айтмакъ ичюн кой халкъына!

О вакъытта
Базылары текмилинен
Чёльде оскен

Кийик откыа ошай экен.
Бу койде де
Кирип инсан шекилине
Бир айнеджи
Косе сакъал яшай экен.

Заметленмей,
Къайдан къысмет догъса, анда
Ине делигинден кечип,
Кире экен.
Пахыл экен:
Атны корсе, акъсагъандан,
Сувны коръсе,
Сувсагъандан бири экен!
Азырына дуваджы
Бу "Алта-бота",
Бенъземенген
Халкъымызнынъ зарресине.

— Сув анасы
Манъа да, бир алтын балта
Берсинчи! — деп,
Кельген сувнынъ дересине!
Эльдекини сильтеген о!..
Алла бабам!
Демир балта
Кеткен сувнынъ гъайыбына!
Къарт севинип деген:

— Эгер Алла баба
Коръсе биле,
Багъышласын айыбымны.
Гъарез кутип,
Менден джевап арамасын,
Яланымны,
Керчегимни сорамасын!
Сув анасы
Манъа чыкъып корюнгенде,
Озю ярдым берсин
Шимди сюрюнгенде!
Къысмет этсин!
Алтын балта кечсин къолгъа!

Сувнынъ анасына
Бу ал беян олгъан,
Энди сыгъмай экен
Тюбде виляетке.

Бир ёргъунлыкъ сезип
Сувнынъ акъышында
Устьке чыкъа.
Коръсе, къарткъа бея сткен
Кедерленюв
Сезе онынъ бакъышында!
Тырнагъындан тишинеджек
Бу йипсизни,
Намусына садыкъ къартнен
Къыяс эте.
Билип олмай:
Гунасызмы, эдепсизми?
Инсангъа пек ошай экен
Къыяфети.

Ондан сорай:
— Айтчы, къартым, не арзунъ бар?
Акъ къалипли
Менден дертке дерман тапар!

Айнеджи къарт
Яшландырып козлерини,
Джеваплангъан
Балландырып сёзлерини:
— Акъкъан сувнынъ кенарындан
Кече эдим,
Бисмилля деп эгильдим...
Сув иче эдим...
Бу ерчикте
Бея мангъа келип етти,
Апансыздан
Балтам сувгъа тюшип кетти!
Узеринден
Бу, сизнинъ сув кече акъып,
Онынъ ичюн, чыкъарсыз деп
Къалдым бакъып!

Сув анасы анълап,
Терен нефес алгъан,
Къынгъа кирген пычакъ киби
Сувгъа далгъан.
Къартчыкъ исе шубеленмей,
Къысмет беклеп,
Ач козюни алмай экен
Терен ярдан.
Чокъкъа бармай
Алтын балтасыны тиклеп
Сув анасы
Котерильген далгъалардан.
Бильмек истей:
Айткъан сёзю акъикъатмы...
Даа якъын чагъыра о
Койлю къартны.
— Къаяларнынъ арасындан
Таптым буны,
Сёйле манъа,
Сувгъа тюшкен балтанъ бумы?

Айнеджи къарт,
Бир тешкирип бакъкъан алдын,
Коръсе, балта демир дегиль...
Темиз алтын!

Алланынъ бу бахшышыны
Сайып пешин,
Шамарына шамар урып
Окъалагъан!
Балагъыны тирмеден
Сувгъа тюшип,
— Узат меним балтамны! — деп
Якъалагъан.

Сув анасы
Корип онынъ чапкъаныны,
Деген:
— Артыкъ тюштинъ меним къапкъаныма!
Намус дегиль,
Акъыл биле ёкътыр сенде,
Алтыныма кызып,

Ботен ёруласынь.
Озь ичинде сакълы эдинъ,
Чыкътынь. Энди
Джан береджек йылан киби
Буруласынь.
Джинастинь ичюн сени
Ёлдан тутып
Къалдырмайм.
Корюшюрмиз джан бергенде!

Сув анасы ава дегиль,
Алев ютып,
Нефес алгъан
Бу ибреттен джийренгенде!
Сонъ о кумюш пулларынен
Зия сачып,
Кунъ уфакъта сёнген киби,
Сувгъа далгъан.
Айнеджи къарт
Алтынына агъыз ачып,
Демир балтасындан биле
Къуру къалгъан.

Анамнен баарь беклей эдик

Неврузчыкъ озюни бильгенден берли, ич де ачлыкъ азабындан къуртулып оламай. Юкълагъанда биле ачлыкъ оны раат быракъмай. Агъыр хаста киби юкъусунда зорнен нефес ала, чапалана, чешит тюшлер коре.

Лякин онынъ тюшлери де земаневий балаларнынъ тюшлерине ошамай. Бизим балалар тюшлсринде кобелек, тавшанчыкълар, оюнджакълар корьселер, Неврузчыкъ анасынынъ къолунда, эрте танъда барып кетирген паёкларыны, чамур тома-рына ошагъан къара отьмекни коре, онъа япыша, лякин ашап оламай, илле бир шейлер кедер эте, элиндеки отьмеги ёкъ олып кете.

Еджанланып уянгъан сонъ, ачлыкъ белясы оны даа пек къыйнап башлай. Даянмай, анасыны уянтып, агълавукъ сеснен:

— Анай ач олдым, ашамакъ истейим, — дегенде, ананынъ юрегине пычакълар урула. Екяне эвлядына, къуш киби баласыны биле ашатып тойдурмагъанына ынджына, къаарьлене, чаресиз козьашларына богъула.

— Сабыр эт, балачыгъым, тезден саба ачылыр, барып паёгъмызны кетиририм, бугунъ булгъур да берилсджек деп айта эдилер, бир шорбачыкъ пиширип, тойгъанджа ашармыз.

Тезден отьмек, сыджакъ шорба оладжакъы Неврузчыкъны севиндире, умют догъура. О джам ерине кягъыт япыштырылгъан кичкене пенджеречикке козь эте. Орталыкъ ярыкълангъан киби корюне. Яваштан йылышып анасынынъ янына бара, къойнуна кире. Козьлерини юмып бираз даа юкъламакъ истей, лякин юкъу къачты. Вакъыт да, зан этерсинъ, токътап къалгъан. Бойле куньлерде вакъыт юрек урушынен эсаплана.

Ана—бала экиси де, бар кучьлеринен, ач олжумге теслим олмай шу агъыр куньлерде джанларыны сакъламагъа тырышалар.

Къыш—сувукъ, хаста, меджалсыз ананынъ вс даа элинден бир шей кельмеген сабийчикнинъ омузларындан баса, джанларыны алмагъа хаст эте. Бу беляларнен курешмек ичюн анагъа кучь, баласында исе яш етмей эди.

Амма бойле мушкюль вазнетте биле омюрге олгъан севгини ич бир тюрлю азап сёндирип оламай. Инсан, сонъ нефесине къадар куреше эм де енъеджегине эмин олып яшай.

Танъда ана турып отъемке кете. Неврузчыкъ, сувукътан къоркъып, ёргъан астындан чыкъмай, анасыны бесклеп ята. Кимер кунълери анасы отъемктен башкъа, къагъыт бурумчыкънен тоз шекер де кетире. Бойле вакъытларда анасы тепсиге эки къашыкъ шекер къоя, сонъ онъа отъемек батырып ашайлар. Неврузчыкънынъ тап козьлери юмула. Дюнъяда о шекерли чавдар отъмегинден де лезетли ич бир шей олмагъанына эмин эди.

— Анай, бабам бизге не вакъыт келеджск? — дей Неврузчыкъ тепсидеки шекернинъ сонъуны сыйпап къапкъан сонъ, — бабам кельсс, бизге эм шекер, эм де отъемек кетирир, истегенимиз къадар ашармыз.

Ананынъ ичине кене де атеш тюше, якъыджы козяшлары козьлерини торландыра. Бойле вакъытларда ана бар сесинен къычырып агълайджыгъы, кимгедир таянаджагъы, айтаджагъы, юрегини таш киби басып тургъан дердини тѣкеджеги келе, шай олса да озюни къолгъа алып:

— Келир, балам, бабанъ мытлакъа келип бизлерни тапар, эм санъа, эм манъа янъы антерлер кетирир. — Сонъра къызчыгъынынъ эскирген ямавлы потюклерине козь этип: — Экимизге де янъы потюклер кетирир, — дегенде Невруз анасына сарылып онынъ козьлеринден опе де дюнъяда озюни энъ бахтлы адам зан эте эди. Къызчыгъынынъ къуванчлы козьлерине бакъып ана да гынчлана.

Чайларыны къайнатып алгъан сонъ, якъаркълыкъ бите, сонъ ана-бала пальтоларына, шалларына оралып чѣльге, къуру къамыш топламагъа кетелер. Амма о къамышлар да, къагъыт киби, пек тез янып сѣнелер. Собаны исе вакъыт-вакъыт якъмакъ керек ола. Ава пек сувукъ, ель олса, эвден чыкъмагъа къоркъалар, ёргъанларына оралып кунъ кечирелер. Оларны сыджакъ ёргъан тюбюнден эр шейни енъген ачлыкъ белясы чыкъара ве омюр ичюн курешмеге меджбур эте.

Кене яхшы, къомшулары Байназар ака оларны унутмай. Ойле сувукъ кунълерде о бир-эки топ гузапая кетирип:

— Аманлыкъмы, къомшу, не ичюн оджагъынынъыз тютемей? — деп ана-баланы севиндире. Байназар ака бу ерлерде догъып оськен адам, онынъ бир аягъы тизинден майышмай, топаллап юре. Шу себептен арбий хызметке де ярамай, колхознынъ багъджысы олып чалыша. Байназар аканынъ да дѣрт баласы бар, энъ кичкенеси Неврузнен бир яшта. Язда олар берабер ойнай эдилер, лякин къышта эвден чыкъмагъа къоркъалар. Байназар аканынъ къорантасы да замет чеке, амма оларнынъ сыгъырлары бар, эвлеринде, аз-чокъ, сют, къатыкъ, къаймакъ тапыла. Кимерде бир

Байназар ака якъарлыкънен бирге бир чанакъ сют, я да къатыкъ кетирип:

— Матлуба апанъдан сизлерге селям, — деп курсюге къоя тургъан. Неврузчыкъсевингенинден сычракълап башлай, анасыны исе, дюньяда озю мухтадж олып, кене де башкъасы ичюн къайгъыргъан, темиз къальбли, пак виджданлы адамлар къатыкътан да зияде севиндире эди. Дюньяда бойле адамлар яшагъан сонъ, эйилик еньедегегине ве сонъу хайыр оладжагъына инана эди.

Эр кунъ, уйле авгъан сонъ, койде почталъон пейда ола. Эр бир эвнинъ къапу аралыгъындан, онынъ анги эвге кеткенини бакъалар. Чантасында не бар экен?... Къуванч кетирсеми, я да олюм хабери?! Энди бу кичкене койчикте эки айле о дешетли хабери алгъан эдилер, умют сёнмей, кене де бсклейлер.

— Бабамдан не ичюн бизге де мектюп кельмэй я, анам? — дей Невруз кене, — озю де кельмей, мектюп язмай...

— Озю келеджектир даа, къызым, онынъ ичюн мектюп язып отурмай, — деп ана лафны айландыра. Ялынъыз не къадар акъылына кетирмек истемесе де, дешетли хабер къоркъусы, бузлу бир къолдай юрегини сыкъа. Керчектен де баба кеткенден берли бир хабер ёкъ. Озю кеткенде: — "Санъа риджам — баламызны яхшы бакъ, хасталатма, манъа да сыкъ-сыкъ язып тур" — деген эди. Я къайдаларгъа язайым, сени не ерлерден тапайым!...

— Агълама, анам, озюнь айтасынъ, тезден бабанъ келеджек деп, озюнь исе агълайсынъ. Сенъ агълама, мына биз эки кере даа ятып турсакъ бабам келир.

Неврузчыкънынъ бу сёзлери анасыны да сакинлештире, озюни къолгъа алып, о эв ичине айланмагъа башлай. Собагъа къамыш къоя.

Кунълер бойле, таракъ тишлери киби, тыпкъы бири-бирлерине бенъзеп кетелер. Ишанч догъураджакъ, севиндиреджек киби бир янъылыкъ эшитильмей. Узун къыш геджелери оджакъта увулдагъан ель, биревлернинъ шакъылдап кульген киби олып эшитиле: "Бсклеме, беклеме" деген сес келе, юкъуны къачыра.

Ниает, йылбашкъа якъын, умют этильмезден оларнынъ къапуларындан да буюк къуванч кирди. Бсклей-беклей юреклери биткен ана-баланы, къыскъа бир вакъыт олса да, севиндирип, о агъыр кунълерни унуттырды. Умют этильмеген мусафир, Неврузчыкънынъ дайысы Джемиль келип чыкъты. Йылдызлы къалпакъ, офицер урбалары кийген бу мусафирге тек догъмушлары дегиль де, бутюн кой халкъы джан юректен севинелер.

Лейтенант Джемильнинъ кичкене сандыгъындан шекер, нохут ве курпе, антерлик басмалар чыкъты. Неврузчыкънынъ

тюшлери акъикъат олдылар. Масаллардаки йылбаш куню балаларгъа бахшыш кетирип кельген Къар баба — Джемиль дайысы олып чыкъты. Джемиль эвдеки вазистни корьген сонъ, энъ эвеля барып бир араба одун тапып кельди. Йылбаш геджеси эвлери адамгъа толды. Буюк софра донатылды. Топлангъанлар Джемильнинъ айткъанларыны буюк дикъкъатнен динълей ве озъаралары къызгын музакере этелер.

— Бизим аскерлеримиз, — дей Джемиль буюк ишанчнен, — энди душманны озъ чыкъкъан къобасына айдап кетелер. Дженк тезден бизим гъалебемизнен битеджек, чокъкъа бармаз аскерлеримиз озъ тувгъанларына, бала-чагъаларына къайтырлар, — дегенде эр кес севине, эм Джемильнинъ айткъанларына да инана эдилер, чюнки о дженк атеши ичинден кельген джанлы векиль эди... Бу сёзлерни эшиткенлер терен кокюс кечире, дерсинъ оларнынъ юреклерини басып тургъан бир агъырлыкъны ичлеринде итеп чыкъармагъа Джемильнинъ сёйлегенлери ярдым эте.

Шу йылбаш геджеси Неврузчыкъ, биринджи кере озюни бильгенден берли, раат юкълады. Аджайип тюшлер корьди, онынъ бу аджайип тюшлерини, бу сефер, ачлыкъ азабы больмеди. Сабагъа якъын о недендир абдырап, уянды, лякин диварда дайысынынъ асувлы шинелини корип, деръаль кене де юкълап къалды. Чюнки о шинель диварда асылы тургъанда, эвлерине ич бир гюрлю яманлыкъ олмайджагъына Неврузчыкъ ишана эди.

Лякин къуванчлары, къыш куню киби, пек къыска олды. Дженкнинъ демир къанунларына бойсунып Джемильге учъ кунден сонъ, кене де джебэге къайтмакъ керек эди. Чокъкъа бармай Джемильнинъ озюнен берабер кетирген севинч, емеклери ве одунлары да битти. Кене де сувукъ чёльге чыкъып къамыш джыймакъ ве сабалары анасынынъ кетиреджек отъмегини беклемек керек олды. Энди олар бабадан да хабер бсклей эдилер, чюнки Джемиль кеткенде олардан эписини сорап, язып Москвагъа баргъанда Мудафаа Министрлигине киреджегине, араштыраджагъыны ишандырып кеткен эди. Неврузчыкънынъ хабери олмады, дайысы кайтаджакъ куню анасынен Джемиль арасында бир джиддий лаф олып кечкен эди. О лакъырды Джемильге ялварув козьашларынен айтылды. Ана онъа: — Ким бильсин, Джемиль, даа нелер олур, нелер къалыр, мен озюме чокъ ишанып оламайым, сенден башкъа энди меним кимсесем ёкъ. Сен пек яхшы билсинъ, бу дюньяда меним, джанымдан татлы, екаяне бир балам бар, санъа ялварам, манъа бир шейлер олса, Неврузчыкъны быракъма, кимсесиз этме, озюнден айырма, — деп къайта-къайта айтты, чюнки ананы олюмден де зияде баласынынъ янгъгыз къаладжагъы къоркъуза эди.

Почтальоннынъ кельмесини, энди эр кестен зияде Невруз беклей эди, чюнки дайысы барып онынъ бабасыны тападжагыны ве кызынынъ насыл олгъаныны онъа айтаджагына мытлакъ ишана. Бабасы онынъ не ерде отургъаныны бильген сонъ, етип келеджегине ич де шубеленмей эди. Эр кунъ анасына:

— Бабам не ичюн кельмей я, ана, дайым, барып онъа бизим насыл экинимизни айткъандыр даа?!

— Сабыр эт, кызым, — дей ана, собаны къарыштырып, я да тешилген чорапларны ямап. Ойле вакъытларда кызычыгынынъ джевап беклеген козылерине бакъмагъа джесарет эталмай.

Джемильден мектюп кельген куню байрам. Эр бир мектюп къайта-къайта окъула. Къомшулар келе, къомшуларгъа да окъула. Затен дженк йыллары о якътан, я да джебэге кеткен мектюплер бирликте окъула эди. Ойле вакъытта тек озюнье бахтлы олмакъ ерсиз келе. Биревлернен къуванчынъны пайлашмакъ, фикир танышмакъ истеги пейда ола.

Чокъкъа бармай Джемильнинъ мектюплерининъ де арды кесильди.

Кунълерден бир кунъ Джемильнинъ адындан, башкъасынынъ къолунен язылгъан бир мектюп алдылар, о мектюптен Джемильнинъ агъыр яраланып госпитальге тюшкенини ве ярасы агъыр олып даа чокъ ятаджагыны анъладылар. Кене козяш, кене юкъусыз геджелер. Умют этмеден эвлерине кирип, талгъан, ёрулгъан юреклерни иситкен къуванч кене сёнди. Затен бахт деген шей бир ерде отурмагъа чокъ севмей экен, кимерде, тютюн киби таркъалып, ёкъ олып кете.

Джам ерине кягъыт япыштырылгъан пенджеречикни геджелери ель шытырдата, о шытырды кене де ананынъ къулагъына: "Беклеме, беклеме" деген киби келе. Бойле юкъусыз геджелерде кызычыгыны багърына басып: "Устю ачылмадымы экен, ушю-медими экен" деп оны сыйпай. Амма озю исинип оламай, дерсинъ, ичине бир буз парчасы тюшкен де иримей тура. Инсанны бойле агъыр, зор вакъытларда, ялынъыз шу кыйынлыкъларны мытлакъ енъеджегине олгъан къатты ишанч, эминлиги сакълай биле. Эгер де о ишанчкъа зерре къадар шубе догъдымы — инсан бир даа озюне келип оламай.

"Сен беляны арама, беля сени келип булур" дегенлери киби Неврузчыкынънъ ювундырмакъ макъсадынен, бир кунъ анасы къопкъаларны алып арыкътан сув кетирмеге кеткенде, аягъы тайып озю де бузлу сувгъа йыкъылды. Джан аляметинен андан чыккып эвине кельгендже ичи-багъыры къалтырады.

Медицина эмширесининъ кетирген иляджлары да файда бер-меди, зайыфлангъан вуджут бу сувукъланувны енъип олмады.

Неврузчыкъ хаста анасынынъ янындан кетмесе де, не япаджагъыны бильмей, ялынъыз анасы онъа бакъып агълагъанда, анасына къошулып о да агълай. Кяде бир, сёнеяткъан атешке чырпы узаткъан киби, анасына илядж узата да ишанчнен козьлерине бакъа. Къомшулар, хусусан Байназар аканынъ аилеси, эллеринден кельген эр шейни япалар, лякин ана бир афтагъа бармай, балавуз чырагъы киби ирип битти. Сонъки дакъкъасына къадаро, "мен олерим" деп тюшюнмеди, чюнки бабасы ёкъ олгъан сонъ, баланы бакъып аякъкъа турсатмакъ ичюн мен яшамакъ керегим" — деп умют эте эди. Сонъки дакъкъаларында ананынъ янында, онынъ мушкюль яныгъыны эксильтеджек кимсеси булунмады. Атеш ичинде янгъан ана сабагъа якъын джан теслим этти. "Аначыгъым!" — деп багъырып агълагъан Неврузчыкъны эвден алып чыкъкъанда, тазе ягъгъан, тер-гемиз къар, онъа фена олып корюнди.

Яш фиданлар боран къопкъанда майыша, инълей, ерге ята, сонъ кене догърула, лякин къырылмайлар. Илык баарнинъ кунешинен кене де ешере, осе, далланалар...

Аналар... Биз бир вакъыт аналарымызнынъ бизге япкъан эйиликлерини одеп оламаймыз, ялынъыз йыллар кечкен сонъ, о гъайыпнынъ агъырлыгъыны ис этемиз. Балаларозь аналарына, — мен сени севем, — деп айтамайлар, затен олар анасына олгъан севгисининъ — севги олгъаныны да бильмейлер, о табиий бир шей: нефес алгъан киби, танъ аткъан киби. О мукъаддес дуйгъунынъ ады ёкътыр...

Инсан бир шейден урккенде, къоркъкъанда: — Вай, анам! — деп озю дуймай багъырып йибере, яни шу сёзлернен о, озюни сакълагъан киби ола, шу сёзлернен, хавфлы дакъкъаларда, адамгъа биринджи таянч вазифесини коре. Дженкте де шай, эслибашлы, кучлю адамлар беденини сыджакъ къуршун, сунгю я да шрапнель парчасы тешсе, ерге йыкъылмаздан эвель. — Ана, анам, аначыгъым! — деп, сонъ сюрюне ве омюрининъ сонъки саниелеринде аналарынен олалар...

Я да сувукъ, афатлы къыштан сонъ, баарь кунешинден джанлангъан топракъ ешилъ къадифеге ортюльгенде, эвде отуралмай чыкъып, сонъки баарь ягъмурынен ювулгъан мавы кокни, этрафта уянгъан аятны корьгенде ве къуванчынъ ичинъе сыгъмагъан вакъытта акълыныъа кене ананъ келе.

Неврузчыкъ анасыджыйылгъан сонъ, бир къач кунъ Байназар аканынъ эвинде олды, сонъ оны район меркезиндеки балалар эвине алып кеттилер.

Бу ерде омюр бам-башкъа эди. Къайда айлансанъ тертип-низам. Балалар эвининъ хызметчилери, балаларгъа бир шей олмасын деп, оларнынъ артларындан юрелер. Бунъа исе олар, бизлер къучакъ баласымызмы ёкъса, деп ачувланалар.

Бойле омюрге Неврузчыкънынъ алышмасы да зор олды. "Мени мындан Джемиль дайым келип аладжакъ" деген уютнен яшай эди о.

Балалар эвиндеки куньлерини хатырлагъанда Неврузнинъ козю огюне экимлери Маргарита Павловна джанлана. О къадын Неврузчыкъны анасы киби севип, оны алынъыз быракъмай, элинден кельген ярдымыны япа эди. Балалар эвинден кеткенде олар догъмушлар киби агълашып, сагълыкълашгъан эдилер.

Балалыкъ шай битти...

Невруз энди озю эки баланынъ анасы. О вакъыт, керчектен де дайысы келип оны тапкъан эди. Дайысы тербиследи, окъутты, бир шейге мухтадж этмеди. Эвленген сонъ, айилевий омюри де уйгъун олды.

Даа эвленмезден эвель, дайысынен берабер Невруз анасынъ мезарына зиярет этип, мушкюль дженк йыллары яшагъан койчиклерине баргъан эдилер. Койчикнинъ эалиси оларны пек сыджакъ къаршылап алды. Байназар ака сагъ эди. Огълу Мурат энди арбий хызметте олгъаныны айтты. Мусафирлерни эвине чагъырып о агъыр йылларны бир даа хатырладылар. Сонъ Байназар ака бир мектюп чыкъарды.

— Бу мектюп сизлерге кльген эди, — деди Неврузгъа, оны сизге бермедим. Ананъ олюм алында яткъан куньлерде почтальон кетирген эди, лякин кой халкъы о вакъыт мектюпни манъа авале этип: "бу арада бермей турынь", деген эди, чюнки бу кягъыт бабанънынъ къара хабери эди. Мен оны шу куньге къадар сакълалдым, энди озюнье теслим этем, кечиктиргеним ичюн сиз мени багъышланъыз, — деди.

— Шай этип мен бабамнынъ дженкте эляк олгъаныны о вакъыт анъладым. Кене яхшы о мектюпни анама косътермеген экенлер, — дей Невруз.

— Бир даа мен о тарафларгъа бармадым. Сонъ о узакъ куньлерни хатырлап:

— Янъы йыл якъынлашкъан куньлерде, мени бир раатсызлыкъ ала, тюшюмде раметли анамнен къамыш джыйгъанымызны, онынъ бузлу сувгъа йыкъылгъаныны, мени балалар эвине къалдырып кеткенлерини корем. Къычырам, агълайым. Озюмнинъ сесимден озюм уянып кетем. Сонъ бу дженк фаджиясы эсимде дегильде, тюшюмде экенине севинем. Бундан сонъ аналар бойле куньлерни тюшлеринде де коръмесинлер.

(1920 - 1982)

Сакъавлама, эй кадаяй!

Акъшам устю, иштень сонъ, чыкътым эвден кезмеге,
Сонъ ойландым, ёл устю — кирейим, — деп эмджеме..
Къарт кишидир, ал-хатир сорап отейим, — дедим.
Субетлешип, бир къаве ичип кетейим, — дедим.
Селям берип кирдим мен, кечтим эвнинъ тёрюне,
Бакъсам, орта къапудан, бир колетке корюне:
— Эмдже, — дедим, — ким бар я, мусафиринъ, не ерден? —
Шай дегендже, торсайып бир яш чыкъты ичериден.
Мен хошкельди айткъандже — Приветик! — деди о.
Яхшы эслеп къарасам, якъын союм эди о.
— Э, хош кельдинъ, къардашым, ишлер насыл, къайдасынъ,
Къана, бизге де буюр, ойнап—кулип къайтарсынъ..
— Нет, нет, тагъа, — деди о, — "иш джуда коп, спешу",
Бизде "завтра" экзамен, диссертация мен "пишу".
— Токъта, — дедим яваштан, бакъып онынъ козюне, —
Сет устуне отурчы, — дедим, тартып озюме.
— Манъа къара, къардашым, озюнь гульдай къокъуйсынъ,
Озь тилинъде лаф этмей, сен не масал окъуйсынъ?
Къана, сени ким айтыр, экимликке окъуй, деп.
Бу медений бир йигит — шифа олып къокъуй, — деп:
— "А... я то", брат, не магъа "замечание япасынъ",
Сиз "всегда бунакъа" бир "причина" тапасыз.
"Их бин хазыр" дипломант, "не учите" сиз "меня".
Сиз "заботтесъ", ким "будет" сизинъ "доченька" Лейля.
"Гуд бай, дядя!" — деп турды о отургъан еринден,
Тап юрегим ойнады, шыр-сув олдым теримден.
— Токъта, — дедим джекирип, басып онынъ тизине. —
Отурмасанъ, ёл ачыкъ, бир къулакъ сал сёзюме.
Эр бир гульнинъ япрагъы, озь къокъусы, тюсю бар,
Эр бир ашнынъ озь ады, бибири бар, тузу бар,
Эр бир тильнинъ лезети, озь джумлеси, сёзю бар,
Сакъавланма, эй кадаяй, эр ишнинъ бир козю бар.
Къана кимге керек бу, шимди сен лаф эткен "тиль",
Истесенъ сен алим ол, лякин озь тилинъни биль.
Мына шимди субетте бир араба лаф айттынъ,
Бир джумлени онъгъармай, беш тюрлю тиль мугъайттынъ.

Сендай окъугъан йигит бойле бозса тилини,
Сонъ башкъасы не япсын, къурутмайым гулюни?
Сенинъ ана тилинде, дестанлар бар, йырлар бар,
Бу тильде йыр динълеген чалбаш дагълар, къырлар бар,
Бу тильде йыр йырлайлар бабанъ, ананъ, бутюн халкъ.
Бу тильде чынъ айтыша севда кыз иле бойдакъ.
Озь тилинен тапа эмекте халкъ, сен бир бакъ,
Айтчы, санъа бу тильни бозмагъа ким берди акъ?
Ананъ сени эркелеп, "майн киндер" демеген,
Акъ сютюни о санъа бу умютнен бермеген.
Урьметлесенъ ананъны, онынъ ана тилини,
Тек о вакъыт олурсынъ, севимлиси илинънинъ!
Озь тилини бильмеген юрек йырын созармы,
Аягъында налы ёкъ ат чапышта озармы?...

(1921 - 1993)

Мубарек хатире

"Элифбе"ни алгъан куню къолуна,
 Баарь киби, кунешли саф гонъюнен
 Кучюк инсан чыкъа эмек ёлуна
 Умюдинен, чантасынен, гулюнен.
 Артта къала гъамсыз куньер, геджелер,
 Оюнларгъа вакъыт энди эксиле,
 Ариф къошып, бала сёзлер эджелей,
 Яза, сыза, бегенмесе, сонъ силе.
 Азмы къуванч, эфкяр бар девирде!
 Даргъын ура базан юмрукъ-юречик,
 Эр янғы кунь бир янғылыкъ кетире,
 Алдгъа бара инсан агъыр ёл кечип.
 Агрономмы, учуджымы, оджамы,
 Ким буюген кечмезден ич бу ёлны?
 Олса биле илимде о одаман,
 "Элифбе"сиз ич малюмат алгъанмы?
 Кучюк достум, бу мукъаддес китапны
 Пек айбетле, орьселеме, къадирле.
 Буюрсинъ сен, омюринден бахт тапып,
 Олур санъа о мубарек хатире.

Достлукъ хатиреси

Мор явлукъкъа нагъыш тике Арзычыкъ,
 Беяз йиплер гогерджинге дёнслер,
 Авелене къарылгъач ве сыгъырчыкъ,
 Айдын кокте алтын нурлар кулелер.
 Ешилъ япракъ, къатмер гуль де ярашкъан,
 Яш баарьнинъ нефеси бар явлукъта.
 Мына озен, дерсинъ, акъа ашыкъа,
 Бир кенарда кулюмсирей тавлыкъ да.
 Энъ ортада пайтахтымыз йылдызы.
 "Селям, достум!" — деп язылгъан астына.
 Улькемизнинъ шайлы, чебер яш къызы;
 "Бу — хатирем, — дей — вьетнамлы достума".

Савускъанчыкъ

Баарь эди. Бир кунь саба
Битасынен бирликте
Барыр эди эвге таба
Дюльбер къызчыкъ Къуртбике.
Шадлы эди онынъ гонъю
Нур сепкендай юзюне.
Ойнар эди назлы кулькю
Эки мавы козюнде.
Бир къушчыкъкъа козю тюшти
Къалдырымнынъ четинде.
"Битай!" — деп о къушдай учты,
Чапып еттим дегенде.
Къушчыкъ къачты, къанатыны
Сюйреп эм де топаллап,
Бакъар эди о артына
Ёрулгъанда токъталып.
Бу яралы къушчыкъ эди —
Даа кучюк савускъан.
Онъа бея ким кетирди
Экен урып? Къызыл къан
Акъар эди къалдырымгъа
Къырмызы из къалдырып.
"Заваллы, сен ич дарылма,
Сени тутып алырым", —
Деп Къуртбике тутты къушны,
Басты сыджакъ багърына.
Макъсадына о къавушты,
Къушчыкъкъа о аджына.
Эвге келип битасынен,
Дерьаль мельэм о алды,
Якъты къушнынъ ярасына,
Сонъра сарып багълады.
Сув ичирди, джибитти де
Онъа отъмек, ем берди,
Буздолаптан алды эт де,
Савускъангъа кетирди.
Кунълер кечти. Энди уча
Къушчыкъ, осьти баягъы.
Беденинде артты кучю,
Лякин акъсай аягъы.

Чапа, уча азбар бойлап,
Къона терек далына.
Базан, дерсинъ, къала ойлап,
Къушлар кельсе алдына.
"Кря-кря", дей де Къуртбикенинъ
Омузына къона о,
Хызметичюн, санарсынъ ки,
"Тешеккюр!" — дей онъа о.
Къуртбикечик бир кунъ бакъса,
Къуш легенде ювуна.
Сувгъа чома, къанат къакъа,
Яш баладай къувана.
... Чокъ йыл кечти. Къуртбике де
Буюп осьти, чалыша.
Бир савускъан эр кунъ келе,
Бу эвге о алышкъан.
Эгер, достлар, къушчыкъларны
Къуртбикедай севсенъиз,
Зевкъ ве къуванч ышыгъына
Толар даим эвинъиз.

Къоянчыкъларны асрайыкъ

Тахтадан биз юва яптыкъ
Мектебимиз багъчасында.
Билесизми, къыркътан артыкъ
Коянчыкълар яшай анда.
Бири ком-кок, бири чубар,
Бири сия, геджедайын,
Памукъ киби, акъы да бар,
Козъчиклери кызыл, айдын.
Сув къоямыз биз оларгъа,
Когет орып кетиремиз.
Базан морковь, алма догърап,
Азырлай да, сонъ беремиз.
Къоянчыкълар бизден къачмай,
Коръсе, деръаль чапып келе,
Юваларын барып ачсакъ,
Ойнаша ве эркелене.
Огренилер къоянчыкълар,
Урькюмейлер асыл бизден:
Талебе кыыз, огъланчыкълар,

Биз оларгъа беремиз ем.
Эр мектепнинъ азбарында
Тахтадан биз эв ясайыкъ.
Джумленен бизлер анда
Къоянчыкъларны асрайыкъ.

Айдерчик

Тазе ава, темиз сув
Балаларгъа пек керек.
Сагълам беден не арув!
Пишкинлеше, осерек.
Лякин Айдер ич севмей
Сувны, тазе аваны,
Сабунны да бегенмей,
Кирли бойну, табаны.
Анасы: — "Кель, Айдер, — дей,
— Ювундырып къояйым".
Сыптырыла, индемей.
Тезлиги бар къояннынъ
Айдерчикте. Шыншыкълай,
Акъшам эвге кельгенде,
Чюнки, ана ашыкъмай,
Беклей оны легенге.
Устюне сув тийгендже
Чыкъып къача легенден...
Чокъкъа бармай бир гедже
Къотур таша беденде.
Айдер хаста, тешекте,
Ана къоя эп мельэм.
Бармай бала мектепке,
Кельмей, къоркъа эм Мерьем.
Бир кунь яткъан еринден
Козь ташлады мышыкъкъа.
Оданынъ энъ тёрюнде
Кенъ дивангъа о чыкъкъан,
Алд аягъын эп ялай,
Сонъ бетини окъалай,

Козьяш тѣкмей, агъламай,
Сезе озюн пек къолай.
Сычанны да о корьди
Ювунгъаныны бир кунь,
Лякин къоркъты, окюрди,
Янгъыз эди о чюнки.
Тюзельген сонъ азбаргъа
Чыкъты Айдер къуванып,
Яшар эди ювада
Онынъ алты къояны.
Корип чыкъты достларнынъ
Когетини, сувуны.
Айдер кульди: къоянлар
Эки коллап ювуна.
Къарылгъачлар, торгъайлар,
Аювлар да, филлер де
Ювунмаздан турмайлар
Озенлерде, голлерде.
Папий, къазлар деснъиз,
Дерсинъ, сувдан ич чыкъмай,
Олар — геми, голь — денъиз,
Къанатлары сыланмай.
Айдер корьди, огренди,
Севе сувны, аваны,
Оларнен пек дост энди,
Темиз, юзю, табаны,
Къотур чыкъмай тенине,
Керек дегиль мельэм де.
Шснъленс ве севине
Онъа бакъып Мерьем де.

Асанчыкъ ве сычанчыкъ

Бир кунъ кышта Асанчыкъ
Багъчасына кетмеди.
Хасталанды о азчыкъ,
Тымав эди себсеби.
Онынъ джаны сыкъылды,
Атчыгыны алды о,
Минди, лякин йыкъылды,
Ат тюбюнде къалды о.
Турып минди о кене
Атчыгынынъ устюне.
О ачувлы, окели,
Урды атнынъ коксюне.
Сонъ тюшюнди: "Не файда
Юваш атны урмакътан?
Къамчыламай сен айда
Оны, безср турмакътан".
Бирден батыр олды о,
Кылычыны котерди,
Кечти узакъ ёлны о,
Епренди яш кокреги.

Бу анъ къапу артында
Бир сычанчыкъ корюнди.
Асан тюшип атындан,
Ёргъанына бюрюнди.
Сычанчыкънынъ козылери
Фенер киби парылдай.
Асанчыкънынъ тизлери
Пытачыкъдай къалтырай.
Юреги де тез ура,
Чапалана къоркъудан.
Эвде сычан тургъанда,
Кельмез энди юкъу да.
Кирди къомшу одадан
Пысып-пысып мышычыкъ,
Къачалмады ювагъа,
Къолгъа тюшти сычанчыкъ.
Асан кельди озюне,
Мышыкъ оны къуртарды.
Къан ювурды юзюне,
Йигит аттан утанды.

Кучелек

Сокъакъ зый-чув,
дёрт-беш бала
Кучелекни къуvalай.
О заваллы къача, талып,
Чокъ кечмеден бир токътай,
Кене къача, гуя агълай,
"Ярдымгъа!" — деп чагъыра.
Сес-седадан этраф чынълай,
Беденчиги агъыра.
(Балаларнынъ адларыны
Кирсетмедим мен биле
Шиириме. Сокъакъларда
Олар базан расткеле).
Шаматагъа Заремачыкъ
Чапyp чыкъты азбардан.

— Джоюлынъыз! — деди
кызычыкъ,
Таш котерип, энъкъастан,
Эдеспизлер санки уркти,
Къачып кетти, даркъалды.
Заремачыкъ бакъты кулип,
Копечикнен о къалды.
Тос-томалакъ, бенъзей
топкъа,
Чапyp кельди о, бир окъдай,
Мемнюнлигин анълатты.
Шу анден яш Заремачыкъ
Кучелекнен достлашты.
Япты онъа бир ювачыкъ,
Берди эр кунъ сув, аш да.

Вакъыт кечти, тереклерден
Япракълар да тѣкюльди,
Къыр да кетти бузлу ерден,
Баарь кельди, кунь кульди.
Копек энди узун къулакь,
Бою осьти, семире.
Озю ком-кок, къашкъасы акь,
Чокътан кемик кемире.

Зареманы о пек севе,
Артындан да ич къалмай,
Кельгенинен къызчыкъ эвге,
Досту оны къаршылай.
Кимерде бир акъшам сайын
Кезмеге де чыкъбалар.
"Афу этинь!" — дегендайын,
Балачыкълар бакъалар.

Къар ягъа

Япалакълап къар ягъа.
Къыш бабай эп тон тике,
Дерсинь, тарла ве къыргъа,
Багъчадаки терскке,
Тѣпессине эвлернинь,
Устюне кенъ чѣллернинь,
Гуя тон акь памукътан,
Кимсе къоркъмай сувукътан.
Ушюмей эм балалар,
Къар ойнайлар мейданда,
Юварлана, чапалар,
Этраф зый-чув, байрамдай.
Бир бакъсанъыз Асангъа,
Тер тамчылай юзюнден,
Къар ата о Эсмагъа,
Тийдирмезден козюне.

Зекенининь шалына
Кобелеклер къонгъандай:
Тартып керек далыны,
Къачкъан чая огъланлар.
Я Серверге не олгъан?
Титреп тура кенарда?
Пальтосына сарылгъан,
Сувукъ оны акъсырта.
Япалакълап къар
ягъсын.
Номай олсун берекст.
Балачыкълар ойнасын,
Бахтчюн тынчлыкь
тек керек.

Османчыкънынъ йылбаш тюшю

Къарбабаны чокъ бекледи
Бахшыш иле Османчыкъ.
Кельмеди о. Эрте эди,
Я эгленди ѳлда чокъ.
Сарып алгъан олса керек,
Оны башкъа балалар,
Тайгаларда бузлу терек,
Къарлы юксек обалар.
Ёлун тоскъан дерсинь онынъ,
Я боранда къалгъан о,
Агъырлашып, бсльки, тоны,
Терен къарда талгъан о.
Кучюк Осман чыдалмады,

Юкъу кирди козюне.
Санарсынъ, о ойгъа далды,
Туталмады озюни.
Ясланды да кенъ дивангъа,
Арчасына о бакъты,
Йылдыз сткен та тавангъа,
Орман къандиль эм якъты.
Къоянчыкълар, кирпи,
тильки,
Турналар да джанланды.
Черелерде — бахт ве
кулькю,
Мында къоран башланды.

Эль узатты копечиги,
Ялваргъандай: "Гав!" — деди,
Аювчыкъ да чапып кельди,
Тек бир къашкъыр ёкъ эди.
Къомшу эвден Лейлячыкъ да
Пейда олды бу ерде.
Осман пек дост оннен

чокътан,

Бирге олды лагерьде.
Эшитильди бир гурюльти,
Эр кес сусты, динъледи,
Тендюрист бир къартчыкъ

кирди,

Къарбабамыз — бу эди.
Акъ къумачтан о тон кийген,
Къардай аппакъ сакъалы,
Узун, гуя ерге тие,
Тону да акъ якъалы,
Бир къолунда бар таягъы,
Аркъасында торбасы,
Нардай эки ал янагъы,
Кельген узакъ ёл басып.

— "Мерабанъыз, торунларым,
Шеньлен, йырла, кулюнъыз,
Зевкъкъа толсун оюнларнен
Эр бир янъы кунюнъиз!"
Къар мелеги оннен бирге,
Дерсинъ, Ай, я йылдыз о.
Оннен эвге нур эм кирди,
Баарь киби къызчыкъ о.
"Бахшышларым сизлер

ичюн, —

Дей Къарбаба, — энъ
дюльбер.

Ким эмекте чебер, кучюлю,
Я тикиджи, я дюльгер.
Ким окъувда тек аляджы
Ве низамда нумюне,
Меним ичюн алидженап
Бойлелери корюне.
Озю учар ракетаны
Мен Османгъа кетирдим.

Яхшы огълан. Эр ким
таный,

Учюнджини битире.
Лейлячыкъкъа мына —
сервиз,

Аш пишир ве чай къайнат.
Истегендже фындыкъ,
джевиз,

Алма, армут ве инджир.
Осман деръаль ракетагъа
Чыкъа, ала Лейляны.

Шеэр къала чокътан артта,
Айляналар дюньяны.

Мына, бизим пайтахтъмыз
Батырларны селямлай.

Шималь, къутуп, анда
къар, буз,

Лякин гемилер ялдай.
Ракета эп сурьат ала,
Ракета эп долана.

Дагълар, ташлар артта
къала,

Дерья, денъиз ялыны
Кечип, Осман эвге къайта,
Куле, барып Лейлягъа.

Юрегинде къуванч арта:
Догъмуш юртнынъ эр
якы...

Энди къонайым дегенде,
Козъ огюнде от янды.
Кунеш кельди пенджереге,
Осман деръаль уянды.

Арча тура, дерсинъ,
кулип,

Оюнджакълар парылдай.
Санки орман кельген
кочип,

Эв корюне къарлыдай.
Къарбаба ве Къармелиги
Ян-янаша туралар,
Узакълардан олар кельген,
Кечип аяз, боранлар.

Ракета бар янларында,
Ясалган о керчектен,
Алып кельген оны мында
Къартбаба яш Мелекнен.
Эльбет, о тек Осман ичюн...
Лякин бала ойланды,
Куньделиктеки дёрт "учю"
Козь огюнде айланды.
Ана деди: — "Огълум, санъа
Не олды я? Айт энди!"
Джиддий бакъты анасына
Осман. Бу сыр — ант эди.

(1925)

Айт, къачан ола?

Къар ирип кетти,
Сувукълар битти,
Сыджакълар кельди,
Балалар кульди.

Тазере ерлер,
Ача ал гуллер,
Айт, къачан ола,
Бу зевкълы куньлер?

Юкълады "Йылдызчыкъ"

Йылдызчыкъ, йылдызчыкъ,
Бем-безд йылдызчыкъ,
Ягъа бер тѣпеден
Ясайым бир кызычыкъ.

Йылдызчыкъ, Йылдызчыкъ,
Ушюдинъ, къар кызычыкъ,
Ят юкъла собанынъ
Янынъда сен азчыкъ.

Ясадым бир кызычыкъ,
Бем-безд бир кызычыкъ,
Бегенип адыны
Къойдым мен Йылдызчыкъ.

Юкъла сен, Йылдызчыкъ,
Чыкъарма сесинъни.
Унуттым астынъа
Къоймагъа эскинъни.

Къар кызычыкъ, къар кызычыкъ,
Юкълады Йылдызчыкъ.
Кызыгъан сонъ...
Вай, вай, вай!..
Ялдатты бу кызычыкъ.

Чипилерим

Меним дюльбер чипилерим,
Чивильдешсе пек северим.
Пуфкъа бенъзер чипилерим,
Акъшам, саба ем сеперим.

Ай, сары чипилерим,
Вай, сырлы чипилерим,
Тез-тез келинъ, чипилерим,
Мен сизлерге тую сеперим.

Нечюн меним чипилерим
Кокке бакъып сув ичелер.
Нечюн меним чипилерим
Тары емез, тую корьсселер.

Меним назик чипилерим
Анасыны пек севелер.
Юкъу кирсе козьлерине
Къанат туюбуне кирелер.

Ай, сары чипилерим,
Вай, сырлы чипилерим,
Тез-тез келинъ, чипилерим,
Мен сизлерге тую сеперим.

Сепетли къартий

Саба эрте, ава ачыкъ,
Корьдим мектеп ёлунда,
Кетейтыр къартанайчыкъ
Сепети бар къолунда.

Мен битайгъа ярдымлашып,
Алып бардым эвине.
Битай мени алгышлады
Пек севине-севине.

Алып къартий сепетинден
Берди мангъа бир алма.
Деди: Джувур, тез-тез,
Мектебинъе кеч къалма.

Не ёрулдым, не де талдым.
Не дерсиме кеч къалдым.
Пек огъурлы къартий экен,
Татарджадан беш алдым.

Кобелек

Къора бою кеткенде,
Корьдим сырлы кобелек.
Узандым, къол етмеди,
Чюнки юксек бу терек.

Мен, — Амет, — деп кычырдым,
Ярдым эт, деп чагъырдым.
— Кобелекни тутайыкъ,
Юва ясап къапайыкъ.

Амет мангъа дарылды,
Тап чырайы тюрленди.
— Ёкъса сангъа кобелек
Тийдими, — деп сёйленди.

Кобелекни тутмайыкъ,
Къуртчыкъларны ашасын.
Багъчаларда къоркъмайып,
Эркин-сербест яшасын.

Эм оны ич урмайыкъ,
Олар бизге пек керск.
Келинъ, бакъып турмайыкъ,
Отуртайыкъ дут терек.

Бааръде къурт чыкъарыр,
Дут япрагъы кемирир.
Сонгъра кирип къозакъкъа,
Йипек ясап жан берир.

Шанлы ёлгъа

Китабынъны алдынъ
къолгъа
Эй, сеvimли эвлядым,
Мектебинъе, шанлы ёлгъа
Бугунъ сени ёлладым.

Урьмет этер оджаларгъа,
Ве низамлы окъурсынъ.
Умютим бар, эвлят, сангъа,
Сен козюмнинъ нурусынъ.

Окъуп илим оджагъында
Юксеклерге чыкъарсынъ,
Бу улькемнинъ
багъырында,
Бир гуль олып ачарсынъ.

Сув алтында, дерьяларда,
Гемилерде ялдарсынъ,
Гагариндай, фезалардан
Бизге селям ёлларсынъ.

Омюримнинъ чсчегисинъ,
Окъу, эвлят, окъу, сен.
Окъув иле
оссджексинъ
Урь Ватанда къокъуп сен

Ватаныма шан ве шурет!
Сени севип беслейим,
Сенден сайгъы, сенден
урьмет,
Къараманлыкъ беклейим.

Дёрт аякълы тавучыкъ

(масал)

Къыр артындан догъды кунеш,
Къопты койде бир вай-вай...
Айванчыкълар олып дост-эш,
О якъ, бу якъ чапкъалай.

Эчки, къююн, мусюр, копек
Топландылар бираздан.
Дедилер ки, сорайыкъ тек,
Буны отъкюр хораздан.

Чал хоразны токътаттылар,
Саба ёлдан кечирмей.
— Ферманъызда янъылыкъ бар, —
Деп эшиттик хораз бей?!

— Эльбет, эльбет, — деди хораз, —
Эпимизде джанлылыкъ!
Бу йыл бизге кетирди яз,
Пек аджайип янъылыкъ!

Бинъ-бир чипче арасында
Пейда олды муджизе.
Бу къушчылыкъ саасында
Олмагъан шей бизимдже.

Эшиткенлер андан-мындан
Терен ойгъа далалар.
Сорамакъчюн къарт бабадан
Чапып кельди балалар.

Бабай деди, — бу дюньяда
Ола билир бойле ал.
Мен шу чипчечик акъкъында
Эшиткендим бир масал.

Бир кунь кѳуйругъын кѳакъкъан да,
Чыкъып кеткен эвинден,
Динъленъиз, озю акъкъында
Шу чипчечик не деген:

— Чивиль-чивиль, чивильдешип,
Яшар эдик фермада.
Бир-бирмизнен пек кунълешип,
Ашар эдик ем анда.

Мен бир дюльбер чипче эдим,
Кичкенечик олгъанда.
Озюмни ят беллемедим,
Теним этке толгъанда.

Бинъ-бир чипче арасында
Мен де ойнар, кезердим.
Кунеш ерге сакълангъанда
Ойнамакътан безердим.

Къарным тойып сувгъа, ашкъа,
Бу кунъгедже кельдим мен.
Бутюн джыныслардан башкъа
Олгъанымны бильдим мен.

Оськен сайын менден четлеп,
Кыр-кырдашып юрдилер.
Дёрт аякълы махлюкъсынъ — деп,
Мени яман корьдилер.

Яманлыгъым ёкътыр, лякин,
Тез ашайым, тез юрем.
Дёрт аякълым, амма эр кунь
Къозламакъны ят корем.

Адетим шай, мен даима
Хоразларнен бир турам.
Къанатларым къыскъа, амма,
Озюм пек тез ювурам.

Кекирегим къатмер-къатмер,
Кѳуйручыгъым ельпазе.
Устюм-башым пуфтан антер,
Теним темиз ве тазе.

Тавукларгъа, къушханеге
Зарарым ёкъ беллейим.
Тааджипленем, мени неге
Бисинмейлер, бильмсейим.

Дедим, мында, манъа бенъзер
Бир тавукъ ёкъ, бир къуш ёкъ.
Мени бу ер сыкъа, эзе,
Алемде шенъ ерлер чокъ...

Меним киби гузеллерге
Къайда барсам тёрлер бош.
Тюшсем биле ят ерлерге,
Олур хатрим, гонълюм хош.

Энъ яхшысы кезмек, юрмек,
Гуръ яшамакъ, назланмакъ.
Омюрде тек ссфа сюрмек,
Неге керек къозламакъ?

Мен бу алгъа чыдап бакътым,
Зарлансам да эр дакъкъа.
Сонъра бир кунъ къанат къакътым,
Чыкътым кеттим узакъкъа.

Азмы кеттим, чокъмы кеттим,
Токъталмадым талсам да.
Бир тыйнакъкъа келип еттим,
Бираз кечке къалсам да.

Бакъсам, ялдай къазлар анда,
Сюрю-сюрю вах-вахлап.
Сарды олар мени джандан,
Таныш олдыкъ эр якълап.

— Я сен кимсин? — деди манъа,
Бойнын созып ата къаз.
— Меним киби, — дедим онъа, —
Бу алемде къушлар аз!

Тавукъым мен, ёкъ кумесим,
Кечеятыр яз айым.
Дёрт аякълым, дюльбер неслим,
Къозлап кейфим бозмайым.

Кекиригим кьатмер-кьатмер,
Къуйручыгъым ельпазе.
Устюм-башым пуфтан антер,
Теним темиз ве тазе...

Къазлар кене вахылдашып,
Сувгъа далып кеттилер.
Манъа бакъып, хахылдашып,
Бисинмей терк эттилер.

* * *

Къазларнынъ шай кеткенине
Тааджипленди о бираз.
Лякин кенди эткенине
Бильдирмеди итираз.

Бакъмай сагъы ве солуна,
Кокюсини къабартып,
Кетти тавукъ озь ёлуна
Кекиригин кьызартып.

Азмы кетти, чокъмы кетти,
Дёрт аякълы тавучыкъ,
Богъдайлыкъта бир ял этти,
Озю семиз, тавлучыкъ.

Кунъ къавушса, козь юмула,
Тавукъларда бу адет.
Саба кене озь ёлуна
Чыкып кете ниает.

Келип чыкъты юре-юре,
Бакъса, буюк орманлыкъ.
Къашкъыр улуй, ель уфуре,
Тап бакъайым аманлыкъ.

Боран къопа бир тосаттан,
Дагълар инълей, гурюльдей.
Тавучыкънынъ бу афаттан
Юречиги дирильдей.

"Вай, вай, энди не япайым,
Мен не матюв экеним.
Къайдан фермамны тапайым,
Нафиле чыкып кеткеним!.."

О кялтырап тургъанда шай,
Келип чыкты бир сансар.
Дёрт аякълы, мында яшай,
Узун къуйручыгъы бар.

Сансар онъа якъын келип,
Тавучыкълны эследи.
Къуванчындан къанат керип,
Ёргъун тавукъ эснеди.

— Я сен кимсинъ? — деди онъа,
Сансар къуйругъын саллап.
— Бир аркъадаш керек манъа, —
Деди тавукъ топаллап.

— Дёрт аягъым олса биле,
Юре-юре мен талдым.
Келип бу эмен тюбюне
Ял алмакълчюн токъталдым.

Тавукълым мен, ёкъ кумесим,
Кечеятыр яз айым.
Дёрт аякълым, дюльбер неслим,
Къозлап кейфим бозмайым.

Кекиригим къатмер-къатмер,
Къуйручыгълым ельпазе.
Устюм-башым пуфтан антер,
Теним темиз ве тазе..

— Вай, вай, — деди, вайвалашты,
Топлангъланлар бу сёзге.
Тильки дегиль, кирпи шашты,
Иштен кълчкъан юзьсюзге.

— Меним де дёрт аягълым бар, —
Деди кирпи зытланып.
— Менден къркъа зиянкъларлар,
Юрмейим тек зевкъ алып.

Гузелим, деп салланмакълтан
Ич файда ёкъ биревге.
Не кълчасынъ кълзламакълтан,
Бер йымырта эр эвге!

— Меним киби гузеллерге
Къайда барсам тёрлер бош.
Тюшсем биле ят ерлерге,
Олур хатрим, гонълум хош...

Тавукънынъ бу эзгисини,
Бегенмеди бульбульчик.
Деди: — Сен тез джый эсинъни,
Санма озюнъни гульчик!

Мен кичкене олсам биле,
Яраштырам орманны.
Алем эзгилерим иле
Була дертке дерманны.

Пугъ
Пугъу къуш да пек хош олды.
Фикирдешлерге къошулды
Атта чалы хоразы.

Тавукъ къуйругъыны тиклеп,
Чыкъып кетти арадан.
Хабери ёкъ оны беклеп
Тургъан адджы ярадан.

* * *

Бирден басты зифт къаранлыкъ,
Эшитильди серт кульку.
Йылмап чыкъты чытырманлыкъ
Ичинден шу ач тильки.

Ялтакъланып тильки деди:
— Элеминъни айтсана?
Чокътан тилим курмекленди,
Пек керексинъ сен манъа.

— Тавукъым мен, ёкъ кумесим,
Кечеятыр яз айым.
Дёрт аякълым, дюльбер неслим,
Къозлап мен кейф бозмайым,

Кекиригим къатмер-къатмер,
Къуйручыгъым ельпазе.
Устюм-башым пуфтан антер,
Теним темиз ве тазе...

Тильки эслеп шашап къалды
Тавучыкънынъ тюсюне.
Дудакълары пек сувланды,
Джыйды аман эсини:

— Кель, къонагъым ол сен, гузель,
Кумесим бар, емим бар.
Кимсе санъа тийдирмез эль,
Ер астында эвим бар.

Чокъ тавукълар корьген эдим,
Бири санъа бенъземей.
Чокъ кумеске кирген эдим,
Яз, къыш, демей, кузь демей.

Дёрт аякълы экенсинъ сен,
Бу не гузель къияфет!
Сенден устюн, эгер бильсенъ,
Олмаз дамлы зияфет.

Араштырсам тапмаз эдим,
Озюнь чыкътынъ къаршыма.
Бир кунъ мен ач ятмаз эдим,
Язылгъансынъ башыма.

Кекиригинъ къатмер-къатмер,
Къуйручыгъынъ ельпазе.
Устюнъ-башынъ пуфтан антер,
Тенинъ темиз ве тазе...

Инан манъа, тавучыгъым,
Бильгенлерден сораштыр.
Динъле мени, арувчыгъым,
Кель эвимни яраштыр.

Ялтакъланып тильки оны
Инандырды сёзюне.
Бакъты тавукъ бу алляхнынъ
Яш чыбыргъан козюне.

Ян-янаша кыр-кырдашып,
Инанып бу ялангъа,
Келип чыкътылар сырдашып,
Бир ем-ешиль алангъа.

Бу эхвалны сансар коре
Секиргенде терекке.
Достларына хабер бере,
Чапып якъын-эрекке.

Къазларынен келип кеткен
Узакъ гольден Къаз баба.
Сансарчыкълар алан бетке
Топлангъанлар шу саба.

Тильки энди зияфетке,
Азырлана, тавлана.
Ачувлананып хиянетке,
Аюв агъа даврана.

Тавшанлар да сарып ала,
Тильки юрту — аланны.
Сансар давет эте даа
Эшитмейип къалгъанны.

Чыкъа алан ортасына
Аюв энъсесин къашып.
Тильки онынъ аркъасына
Пысып къала пек шашып.

— Къана, сенинъ, шу макътавлы
Мусафиринъ, корейик!
Сеннен бирге биз де тавлы
Бир зияфет сюрейик!..

Аюв бакъса, чыкъты ерден
Тавукъ къоркъып, сакъланып.
Топлангъанлар бир кереден
— Вай! — дедилер сукъланып.

— Я сен кимсинъ? — деди онъа
Аюв бираз мугъайып.
Нечюн чыкътынъ янъгъыз ёлгъа,
Олур эдинъ сен гъайып.

— Тавукъым мен, ёкъ кумесим,
Кечеятыр яз айым.
Дёрт аякълым, дюльбср неслим,
Къозлап мен кейф бозмайым.

— Дёрт аякълы тавукъ олмай! —
Деди, тильки ырджайып.
— Тавукъ эр кунь ятып къозлай! —
Деди, къаз къанат джайып.

Къолумызгъа келип тюшкен,
Энди биз не япайыкъ?
Семизликтен, дерсинъ, шишкен,
Оны ашамакъ ляйыкъ!

Не о якълы, не бу якълы,
Иши-гуджю бир такъмакъ.
Тавукъ олмай дёрт аякълы,
Къайдан чыкъкъан бу ахмакъ?

Рухсет этинъ оны манъа...
Леззетини корейик.
Сонъра кирип бол ювама
Сефасыны сюрейик...

— Силекийли агъызынъны сюрт, —
Деди сансар тилькиге.
Мен расткельдим онъа бу юрт,
Бу орманда илькиде.

Нишаретли, деп бакъмайыкъ,
Аюв агъам, бу ишке.
Янъылыкъны чет къакъмайыкъ,
Ёл бермейик тефтишке.

Бир теждрибе япайыкъ биз,
Догъсын чипчелер ондан.
Янъы джыныс тапайыкъ биз,
Чыкъмай илим-къанундан.

Бу фикирге къошулдылар
Этрафтаки айванлар.
Гонъюльден пек хош олдылар,
Оны севип-сайгъанлар.

Тек мугъайып тильки къалды
Козлсрини акъайтып.
Сонъра тавучыкъ сѣз алды,
Кенди фикринден къайтып:

— Мен, гъалиба, янълышкъаным,
Узаттынъыз манъа эль.
Бош яшавгъа алышкъаным,
Санып кендимни гузель.

Аранъызда эследим мен,
Гузеллерден гузель бар.
Элинъыз озь ишинъызнен
Этмектесиз ифтихар.

Пек ялварам, Аюв агъа,
Мени кери озгъарынъ.
Къайтып барсам мен фермагъа,
Эр кунъ ятып къозларым.

— Догъру! — деди тавшанчыкълар,
— Догъру! — деди къушчыкълар.
— Догъру! — деди Аюв агъа,
Битти орманда дава.

* * *

Ач тилькиден Аюв сакълап,
Алып кельди тавукъны.
Танышлары къыт-къыдакълап,
Сарып алдылар оны.

Гузель тавукъ эр кунъ эки
Кере къозлап башлады,
Макъуль ишке шашып эр ким,
Джиддий назар ташлады.

Теке масалы

I

Бир заманда бар экен
Чал сакъаллы серт теке,
Ким де кельсе пек якъын
Онъы тюрте ве тепе.

Юксек яргъа сычрагъан,
Джап ерлерге тырмашкъан.
Не коркъкъан о къашкъырдан,
Не де чокъмар-таякътан.

Даим сюрю огюнде
Баш котерип юрген о.
Бинъ баш малда бир дане
Етекчийим деген о.

Йылдан-йылгъа буюген,
Кибарлашкъан, курсюйген.
Бир от ютса, беш дане
Чайнап-чайнап пускюрген.

Чокъкъа бармай арадан
Баарь кечкен сырадан.
Отны кунеш къавраткъан,
Такъыр топракъ пек къаткъан.

Керек олгъан чобангъа
Мал айдамакъ гурь дагъгъа.
Тазе отлар чокъ анда,
Тез барсынлар отлакъкъа.

II

Чельден дагъгъа бармакъчюн,
Керек къырлар ашмагъа.
Расткельгенлер учурым,
Дерелерге, ташларгъа.

Дерелерде таш ялап,
Туякънен ер тырмалап,
Къойлар яваш, ер таптап,
Текс исс, ёргъалап.

Атлай таштан-ташларгъа,
Етскчим деп къопая.
Лякин, базы джапларда
Аякълары пек тая.

Дагъгъа якъын кельгенде,
Тесадюф бир дереден
Буюк озен расткеле,
Сель шиддетли эм дерен

Сель окюре, копюре,
Пек дешетнен шувулдай,
Агъачларны копюрден
Алып кетс бир чёпдай.

Чобан шу анъ малларны
Къыр тарафкъа чевире.
Теке корип бу алны
Озю чыкъа бир четке.

Чобаннынъ шу ишине
Къоркъакълыкъ деп тюшюне.
Меним ичюн бу сель не,
Кечерим дей о бетке.

Чыкъып юксек къаягъа
Секирсейим дегенде,
Тая бирден аягъы
Ве йыкъыла теренге.

Аман сув ташкъыны
Богъып къоя бир анъда,
Чыкъмай къала давушы,
Файда ёкъ эм чобандан.

Бу масалдан хуляса:
Акъылданем, кучлюм деп,
Истемесснъ сен таса —
Чыкъам халкътан четке эп.

Унутылмаз бир яз куню,
Тенни Кунеш якъкъанда,
Буюк енйиш огърунда.
Сонъки терлер акъкъанда.
Джаяв кечтик къатар олып
Командирнинъ пешинден,
Ешилъ дагълар арасында
Бир койчикнинъ ичинден.
Арареттен янгъан эдик,
Бир салкъын ер арадыкъ,
Келеяткан къызчыкътан да,
Ичмеге сув сорадыкъ.

"Сувмы?" — деди,

къызчыкъ бизге,

Къырымтатар тилинде,
Чапып кетти...Къайтып

кельди,

Закъыр гугом элинде,
Невбетлешип, әу биримиз
Ичтик буздай бу сувдан,
Ондан безли лезети ич
Кетмек бильмей агъызымдан.

Алгъышладыкъ биз

къызчыкъны

Яхшы омюр ёрадыкъ.

— Сув не ердсн, бабань
бармы,
Адынъ не? — деп сорадыкъ.
— Адым — Зейнсп, бабам
дженкте,
Сувгъа мындан барамыз,
Узакъ дегиль, кой
четинде,
"Бал-Чокъракъ"тан аламыз—
Деп, Зейнспчик
савлыкълашты,
Гъайып олды къарасы.
Омюр отти озъ ёлунен
Черик асыр арасы...
Лякин юртчюн
сеферлерде,
Араретли куньлерде
Чин хызмети рух котерип,
Адий аскер гонълунде,
Еньшлерге иссе
къошкъан,
Бу кичкенс къараман
Актылымдан чыкъмакъ
бильмей,
Аля буны аңьаман.

Самарканд, 1969 с.

Алтын кунеш нурларына
баткѣан кѣырлар кѣучагында,
Энди чокѣтан унутылгѣан
бир джамининѣ сачагында,
Назик, дюльбер чѣкючинен
ташып чамыр буртюклери,

Къарылгъачлар юва якъан
мекян къурып чокъ йыл кери.
Бу ювада йымыртадан
догъгъан оськен балалары,
Ильки мында козюн ача,
чивильдеше сабалары.
Аналары узакъларгъа
излеп кетсе боджечиклер,
Бу ювада беклеп тура,
сары чёкюч чёджечиклер
Осип еткен балалары
бу ювадан ильки кере,
Сейран кокте учмакъ ичюн
котерилип къанат кере.
Муляйим бу къушчыкъларнынъ
акъраны ёкъ дюльберликте,
Энди чокътан намы кете
Ишкирликте, чеберликте.
Мында олар танъда турып,
йырлай-йырлай ишке кете,
Сайлап яман къуртчыкъларны,
инсанларгъа ярдым эте.
Къушчыкъларнынъ аят зевкъы
бу ювагъа багълы ола.
Несиллерден несиллерге
бу ювалар мирас къала.
Омюр бойле охшап отъсе
къайсы гонъюль къуванч толмай,
Лякин инсаф ташлап кетсе
бу дюньяда нелер олмай...
Шай бир вакъыт дагъ деврилип,
от-оленлер къуругъанда,
Ерни, кокни къарыштырып
боран чёльде улугъанда,
Къарылгъачлар ювасына
босторгъайлар кирип ала,
Бу гунасыз гъарипчиклер
етимлердай чёльде къала.
Эр не къадар ялваралар,
босторгъайлар асла конъмей.
Сачакътаки юваларны
саибинс къайтып бермей.

Къарылгъачнынъ торгъайларнен
бу даvasы чокъкъа сюре.
Кене хайыр, вакъианы
Бир намуслы инсан коре,
Месселеде баш себеп не,
анълы адам чабик сесе.
Эр кимни озъ ювасына
ерлештирип ишни чезе.
О кунъдсн сонъ къарылгъачлар
юрегине къуванч тола,
Торгъайлар да, "адалет" не
олгъаныны билип къала.
Мына, ничюн къарылгъачлар
там башына йыгъылалар.
Къарсамбалы кунълеринде
инсанларгъа сыгъыналар.
Ювасыны эвимизнинъ
сачагъында келип токъуй,
Аля бу кунъ инсанларгъа
алгъыш, хайыр—дува окъуй.
Тийме, къозум, ювасына,
къарылгъачлар агъламасын!..
Юртсуз къалгъан балалары,
козьяш тѣкип къаргъамасын!..

1964 с. 1 март

Ана тили

Догъан еринъ Къырым сенинъ,
Эр тильнинъ бар догъгъан ери,
Догъгъан еринъ киби дюльбер,
Аджайипсинъ, ана тили.

Халкъым киби эпкин, уста,
Хызметтесинъ куню, туню,
Чебер йигит къызларыдай
Гъайретлисинъ, ана тили.

Фенден сени айырса да
Асырларнынъ афат, сли,
Абдумеджит, Керим киби
Эбедийсинъ, ана тили.

Богъазынъа япышса да,
Сырт зулумнынъ къанлы эли,
Чокъундыргъан чагъында эм
Чокъунмадынъ, ана тили.

Откъа атты, ерге къатты,
Не япмады отъмюш санъа?!
Откъа кирип, кульден чыкътынъ
Сен халкъымны яшатмагъа.

Зинданларгъа ташладылар
Халкъым иле бирге сени,
Акъкъа ишанч, ираденъни
Ёкъ этмединъ, ана тили.

Бу дюньянынъ инджисидир,
Сенинъ азиз тувгъан Илинъ,
Сен олмасанъ мен де ёкъым...
Бинъ яшайкъ, ана тилим!

Самаркъанд, 1964 с.

Ильки зафер куню эди...

Буюк зафер куню эди...
Этраф—шенълик, шамата.
Агъыр йыллар артыкъ отти,
...инсан чокъ шей унута.

Чокъ батырлар энди къайтты,
Даа чокъу къайтмакъта,
Таныш-билиш бир-бирине,
"Козъ айдынлар" айтмакъта.

Аман-эсен къайткъаныма
Башым кокке тийгенде,
Этрафымда нелер ола,
Бинъден бирин коръгенде,

Буйра къызчыкъ манъа бакъып,
Бир танышдай къарады.
Сонъ сарылып аягъыма...
...бабасыны сорады.

Делялlete таш кесильдим,
Бакъып къалдым юзюне,
Къызчыкъ исе джевап беклсп,
Козюн тикти козюмс.

Хатырладым: агъыз, бурун,
Козьлерининъ къарасы,
Соньки дженкте эляк олгъан
Койдешимнинъ сымасы.

Бугунъ зафер топларынынъ
Гурультюси астында,
Буйра къызчыкъ аля тура
Козьлсеримнинъ алдында.

Онынъ монълу юзьчигинден
Яш тыгъыра токътамай.
Эки назик къолчыгъынен
Козьлерини окъалай.

1950 с.

Ватан (Къызым — Зенифеге)

Къырым — бизим Ватанымыз.
Ватан — бизим Анамыз.
Биз Ватанны бу дюньяда
Энъ мукъаддес саямыз.

Мында асыл олды халкъым,
Шекилленди тилимиз.
Дагъы, ташы сёйлеп тура —
Будыр бизим Илимиз!!

Козьяш чешме, Хансарайы,
Абиделер, дюрбелер...
Мында олар бизге мирас,
Гонъюльге рух берелер.

Мында эр шей бизимкидир,
Мында ер, кок бизимдир.
Ватан бизим — Анамыздыр,
Анамыз — бу Ватандыр.

1989 с.

Айтма, балам...

(Огълум Серверге)

Айтма, балам, асла ялан,
Ялан айтмакъ ямандыр.
Ялан айтып къазанылгъан
Шан-итибар арамдыр!

Ялан-илим унер дегиль,
Къыйыш-ёлнынъ башыдыр.
Ялан — сёзнинъ нстиджеси —
— Ынджынув, козьяшыдыр!

Акъсызлыккъа аркъа олгъан
Эвель-эзель бу ялан.
Ялан айтып къаргъыш алгъан
Омюр бою онъмагъан!

Догъру сёйле, шимди догъру
Сёзлер керек замандыр.
Эгри сёйлеп алышкъаннынъ
Келеджеги ямандыр.

Ай ве кунеш

(Токъайгъа такълид)

Къара денъиз устюнде алтын бешик,
Кунеш юкълай эр гедже мында тюшип,
Ешилъ къырлар бешикни сакълап тура,
Кок далгъалар бешикни чалкъап тура.

Юкъусындан ал кунеш уянгъанда,
Танъ агъарып, уфукъта къызаргъанда,
Серин ельчик чёллерни сыйпап кете,
"Турынъыз!" — деп, пенджере джамын черте.

Кунеш чыкъа уфукътан. Вакъыт джоймай,
Юкъламагъа ерлеше бешикте ай.
Йылдызлар да кунъ бою мында юкълай,
Ювасында юкълагъан къушчыкълардай.

Къатты юкълый ай мында кунь къонгъандже,
Ай нур сача ерлерге факъат гедже.
Ай ве Кунеш—тувгъанлар, къардаш-агъа,
Нур сачалар нувбетнен бу дюньягъа.

1953 с.

Халильнинъ ойлары

Бешинджиге барам мен,
Кирдим он учъ яшыма.
Энди буюк хаяллар
Доланалар башымда:

Олып джесюр космонавт,
Кяинатта учсаммы,
Сеятчы олып мен,
Океанлар ашсаммы?..

Я бир шаир олсам да,
Акъикъатны йырласам...
Ватаныма, халкъыма,
Янъы омюр сырласам...

Бабам сезип оюмны,
Дей: "Озюнъни алдама,
Кунь эвельден ашыкъып,
Кяинатта ялдама".

"Энъ яхшысы, эгер сен,
"Дёрт", "беш" алсанъ дерсинъден,
Окъув, илим, унерде
Кери къалмай ич кимден".

"Илим барда — къарув бар,
Кучълю олур билегинъ,
Къайсы ёлнен кетсенъ де,
Аккъъа дёнер тилегинъ".

Догъру ниет — яхшы шей,
Баба сёзюн тутам мен,
Келеджекке ёл салам,
"Аля" алып дерсимден.

Ана

Ачыкъ кокдай темиз къальбинъде,
Инсан ичюн мерамет толу.
— Ана, — деген сёз — бу алемде
Эр бир шейден, эр сёзден улу.

Сабий экеч баса багърына,
Юкъусыны боле танъларда.
Эр кеслерден азиз о ана,
Омюр билля яшай, анъларда.

Хатиримде къолумдан джетип,
Мектепке ильк алып кельгенинъ.
— Окъу, балам, унер косътерип, —
Деп юректен огют бергенинъ.

Билесинъ, къазанен айырылдым козьден,
Сен берген бильгинен къувана юрегим.
Етмишни яшадынъ, яша, кеч юзден...
Шерефли ишинъчюн шудыр тилегим.

Меним кунешим

Мектеп меним кунешим,
Битмез онынъ зиясы.
Одыр меним дост-эшим,
Илим, бильги ювасы.

Севем окъув ханемни,
Оджапчемни, оджамны.
Севем эр бир ралемни,
Мектебимни — анамны.

Таныш мектеп сокъагъы —
Зевкъым арта корьгенде.
Мис къокъулы гуль багъы,
Гъурурланам юргенде.

Анъыма саф нур тёке,
Мектеп меним кунешим.
Юрегимде ёкъ лекс,
Фенчюн меним курешим.

Оджама

Мектепке ильк баргъан кунюм оджама
Селям бердим, селям алды бабамдай.
Меним къабул этинъ деген риджама,
Кулюмсиреп джевап берди анамдай.

— Огълум, — деди, — оджаларда макъсад бир —
Балаларгъа илим бермек, окъутмакъ.
Эгер олса балада яхшы фикир,
Истер бала анылы бир адам олмакъ.

Окъумагъа башлагъан сонъ кунъ сайын,
Севгим артты бу муляим кишиге.
Одхам дегиль, тыпкъы озъ агъамдайын,
Олды мангъа. Сукъланаман ишине.

Балалардан сизге бинъ-бир тешеккюр,
Илим, бильги, унер бересинъ бизге.
Аят корюнъ, даим яшанъ шад ве урь,
Сагъ ол, одхам, дерим ольгендже сизге.

Ана сёзю

— Корьсенъ ёлда яткъан таш —
Алып ташла бир четке.
Ёкъса о таш тешер баш, —
Дей анасы Меметке.

Пякин ана сёзюни
Мемет бош сёз деп, биле.
— Яткъан таш озъ-озюне
Баш тешерми? — деп куле.

О шу куню ёлунда,
Башыдай таш коре де,
Дерсинъ, юк бар къолунда,
Ташны алмай кене де.

Дей: "Бир кимсе сюрюнесе,
Алып ташлар бир четке.
Онынъ башы тешильсе,
Ондан не мен, Меметке".

Шу арада янында
Тюрткен бузав тапыла.
Къоркъып къачаяткъанда
Сюрюне де йыкыла.

Бакъса: озю корьген таш...
Чокъ къан акъа юзюнден.
Шундан сонъ о, Мемет яш,
Чыкъмай ана сёзюнден.

Къалемнинъ шикяети

Къардашынъа тюкяндан
Алып берген эдинъ дунъ.
Бугунъ къачтым мен ондан,
Кечирмек зор онен кунъ.

Бакъ, кемирди сычандай,
Къабугъымны чайнады.
Озюне бир душмандай,
Тишлеп, мени къыйнады.

Корсенъ, китап, чантасы
Менден бетер хорлангъан.
Былтыр алды анасы,
Тельче-тельче чуллангъан.

Окѹ, кѹзым

Бош кетмесин вакъытынъ,
Окѹ, кѹзым, окѹ, сен.
Китап, дефтерде бахтынъ,
Бильги ич тѹшмей коктен.

Яхшы окѹп, оссенъ сен,
Фенге иссе кѹшарсынъ. —
Юртны севип нам берсенъ,
Сен инсангъа ошарсынъ.

Асанчыкъ ве кѹарылгъач

Севем сени, кѹарылгъач,
Бутюн кѹушлардан арткъач.
Достлашайыкъ экимиз,
Не сырынъ бар, манъа ач.

Асанчыкъкъа кѹарылгъач,
Дей, динъле сен, кѹара сач.
Санъа, достум, учмакъчюн,
Кѹанат керек бир кѹулач.

Сырынъны ач дегеним,
Мен де учмакъ истейим.
Насыл этип учмалы?
Айт, кѹарылгъач, айт, дейим.

Мен мектепке барырым,
Окѹп, бильги алырым.
Бильги манъа кѹанаттыр,
Мен учуджы олурым.

Кучюк усталар

Дѹрт-беш бала топланып
Кѹарт чинарнынъ тюбуне,
Кучюк эвчиклер япып,
Кой кѹурдыкъ, деп севине.

Сыра-сыра эвчиклер,
Чий туладан салынган,
Диварлары киречтен
Безз этип сыланган.

Эвчиклери кѹутудай,
Бичими де келишкен.
Олар буюк адамдай
Ишке джиддий киришкен.

Пенджерени, кѹапуны,
Дерсинъ, якъан дюльгерлер.
Эрендени, пычкъыны
Ишлетмеге бильгенлер.

Бираз алчакъ эвлери
Озылерининъ боюндан.
Безетильген оглери
Файда бойле оюндан.

Эки огъул

Осман агъа, эв кѹурам деп,
Тола ясай, чекише.
Эки огълу бир-бирине
Оюн деп сув тѹкѹше.

Буны корип Осман агъа,
Дей оларгъа бир кѹач сѹз:
— Ярдым этмей сизлер манъа,
Сувны нечюн тѹкѹсиз?

Буюк огълу баш къашыды,
Айнеджилик къыдырды.
Къардашы эп сув ташыды,
Бир мстийни толдурды.

Бу арада агъа киши
Тапа къалды маначыкъ.
Пек агъыра эмиш тиши,
Ятар эмиш азачыкъ.

Кенджесини баба опыти,
Онъа гармон адады.
Агъа исе, алдатам деп,
Озь-озюни алдады.

Чипчелер

Без, къара, чопал баш,
Сары боюн чипчелер.
Пек ярашыкъ эм юваш,
"Чип-чип, — десенъ, келелер.

Тутсам, тамам туткъандай,
Амма къоркъам тавукътан.
Юзь-юзюмни йырткъандай
Этип келе узакътан.

Зерачыкъ

Къувурчыкъ сач Зерачыкъ
Юкъусындан уянды.
Козъчиклерде ёкъ чылпыкъ,
Янакълары къызарды.

Кулюмсиреп эснесди,
Далды терен хаялгъа.
— Тюш корьгендир о, — дедик,
Бакъып шайлы балагъа.

— Айт, тюшюнъде не кординъ? —
Деп сорасакъ Зерадан,
— Ферузе де бар эди,
Деди, — соранъ сиз ондан.

Энвер ве Сервер

Бири Сервер, бири Энвер —
Эгизлер бар къомшумда.
Озьлери яш дегиллер —
Тамам осьмюр яшында.

Сервер, селям не, бильмей,
Едиде окъуй зорнен.
Эр кунъ мектепке кельмей,
Диваргъа яза борнен...

Энвер къарт, яш, дост-эшнен
Селямлаша эгилеп.
Яхшы окъуй, тек "беш"нен,
Чин юректен эдинип.

Демек, Энвер яхшы бала,
Окъур, язар эм ойнар...
Сервер исе артта къала,
Давранмаса, сонъ январ.

Кузь

Бу мевсимде, балалар,
Джанлана кенъ тарлалар.
Ап-акъ памукъ ачыла,
Этрафкъа нур сачыла.

Ана-баба гъает шад,
Эпимизде бир макъсад.
Шунынъ ичюн, балалар,
Арта бере тонналар.

Ишке джиддий киришсек,
Макъсадкъа тез иришсек,
Ватан бизни алгъышлар,
Даа чокъ бахт, багъышлар.

Кузь кельди, балалар

Ап-акъ урба киювнинъ
Вакъты кечти, балалар.
Кучю къайтты кунешнинъ,
Салкъынлашты авалар.

Тарлаларда памукълар
Беяз гульдай ачкъанлар.
Анда пек чокъ адам бар —
Ишлемсге чыкъкъанлар...

Келинъ биз де, балалар,
Тарлаларгъа чыкбайыкъ.
Бирге атып адымлар,
Памукъларны джыяйыкъ.

Алим

Алим, топлап
дсмир-тель,
Тиркеди бир-бирине.
— Трактором не гузель, —
Деп япышты о дюменге.

"Дыр-дыр-дыр", дей
тиль, агъыз,
Арскетте аякъ-къол.
Зевкъланалар огъул-къыз,
Косьтерелер онъа ёл.

Анасы шу арада.
Оны ашкъа чагъыра.
О исе: Мен тарлада,
Ер сюрем, — деп багъыра.

Истидатлы Исмет

Мектепке ильк бараджагъым, — дей Исмет,
Чюнки еди яшкъа толды бу сене.
Юрегинде къайнакъ арзу, ис, ниет,
Окъып, буйип, ким олсам, деп тюшюне.

Акъял яшта дегиль, башта дегендай,
Исмет анълы, пек акъяллы бир бала.
Окъявны о догъма джандан севгендай,
Мектепке бармаздан китаплар ала.

Буны корьген къартанасы Исметке,
Дей: — Аферин, сен етерсинъ нистке.
Къартлар деген, яхшы ниет — яры мал,
Окъяу, балам яхшы окъяу, бильги ал.

Къарбаба

Къыр устуне топланып,
Дёрт-беш бала дюнь саба.
Комюрден козь, къаш салып,
Ясадыкъ бир къарбаба.

Бурун къойдыкъ къартоптан,
Юньден мыйыкъ, сакъал, сач.
Корьсенъиз ян тарафтан,
Дерсинъ, бу къарт пек тырач.

Безендирдик эр якътан,
Таякъ бердик элине.
Эгер бакъсанъ узакътан,
Юрген киби корюне.

Перишан бала

Бойлесине ким дер бала?
Озю салпы, перишан.
Аягъыны зорнен ала,
Догъганына бинъ пешман.

Устю-башы кирли, амма,
Ювунмагъа эринс.
Явлукъ дегиль, енъ къуллана —
Бурун сюрте енъине.

Насиатлай, кийиндире,
Ювып, тарап анасы.
Чокъ кечмеден бакъса, кене,
Шу сыфатта баласы.

Рустем

Тер тѣкмеди окъяп, ишлеп,
Ич кимсеге къошулмады.
Янъы йылгъа пармакъ тишлеп,
Кирди Рустем, утанмады.

Дарылсалар, Рустем кусъти,
Пек мугъайып чырай сытты.
Эп керилип, эснеп юрди,
Хаста эдим, анъланъ, деди.

Сен хастагъа илядж керек,
Бу иляджнынъ ады китап.
О тюзетир сен тенбельни,
Джойгъан олсанъ къыдыр да тап!

Къартбабамнынъ насияты

Къартбабамдай къарт киши
Маллемизде тапылмаз.
Шай олса да ич иши
Битмей онынъ кыш ве яз.

Гурь сакъалы кокрекке
Тюшип тура, ярашып.
Ташдай къатты билекке,
Сукъланамыз къарашып.

Бу билеклер эмекте
Пишкинлешкен, сыналгъан
Къарт, амма саф юрскте
Кене, иш деп, кыза къан.

Тереклернинъ тюбюни
Афта сайын йымшатып.
Айбетлей эр бирини
Яш балагъа ошатып.

— Къартбабам, бар къайтыгъыз,
Раат-раат ятынъыз,
Чалышырым мен озюм,
Не иш олса, айтынъыз.

— Десем, дей: — Бакъ беденде
Эр мучем сагъ: аякъ, эль...
Тени сагълам экенде,
Ким бош ятса, о тенбель.

Тенбельнен ич олма дост,
Акъ юзюнъни къаралар.
Элял ишни севип ось,
Бунда буюк мана бар.

Айып дегильми?

Къомшу кыызчыкъ Авагъа,
Беньзеп пек яш балагъа,
Айтынъ, айып дегильми,
Аскъы асмакъ анагъа?

О мектептен келсе де,
Башлай богъаз давасын.
Биле, коре кене де,
Кыйнай хаста анасын.
— Вай! Вай! Бу не? — Чиберек.
— Керек дегиль, эти чокъ.
Манъа кыймакъ, бал керек,
Софрамызда нечюн ёкъ?

Билем, мени севмейсиз,
Чай кыйнат да, ич дейсиз.
"Окъуп кельди мектептен,
Ёрулгъандыр", демейсиз.
Деп эришип, озюни,
О дивангъа ташлады.
Къызарттырып козюни,
Агъламсырап башлады.
Ахыр-сонъу Авагъа
Анасы чай кыйнатты.
Айып бойле балагъа
Эгер бильсе айыпны.

Вай! Вай! Вай!

Къачан коръсем Абляйны,
Ойнап юре, таш атып.
Бир кунъ бакъсам, манълайын,
Шиширген о, къанатып.

— Не олды я, къардашым! —
Дедим бизим Абляйгъа.
Дей: — Терекке атсам таш,
Къайтып тийди манълайгъа.

(1929)

Я мераба!

Не гузель шей, корюшкенде адамлар
Бир-бирини урьмет этип юректен:
— Мераба! — деп, кулюмсиреп селямлар,
Башын саллар корьсе биле эректен.

Йылдызлар да селямлаша липильдеп,
Яз акьшамы ашыкьларгьа козь кымып.
Къушлар биле селямлаша чивильдеп
Саба эрте тань чыкьына ювунып.

— Мераба! — дей, куле кунеш сабакьтан,
— Мераба! — дей, ягьа ягьмур сачакьлап.
— Мераба! — дей, кельсе ярем узакьтан.
— Я мераба! — дейим оны къучакьлап.

Босагьадан атлап, узакь Шимальде,
Тайгаларда янъы аят тиксем мен.
Сонь, коюме къайтып кельген маальде,
Къучакь керип, гурь давушнен десем мен:

— Мерабанъыз, тогьайларым, чёллерим!
— Мерабанъыз, акь къанатлы шаинлер!
— Мерабанъыз, мис къокьулы гуллерим!
Я-ме-ра-ба! — дерлер мавы саиллер.

Элифбе

Бир чокь язы: А, Б, В, Г...
Бир чокьтан-чокь ресимлер.
Бу — Элифбе, бундан бильги
Ала бутюн несиллер.

А-нен, Б-нен башлай, билинь,
Ана, Баба сёзлери.
Элифбеден башлай илим,
Ача сокьур козьлерин.

Ватан сёзю В-нен башлай,
Сиз Ватаннын ишанчы.
Мектеп сизге бильги ашлай,
Окъув-аят къуванчы.

О-нен башлай оджа сёзю,
Сай-севинъиз оджаны.
О огретир сизге озю
Эр арифни, эджаны.
Я-нен башлай "яхшы", "яман".
Яманлыкъны бильменъиз.
Эвде, ёлда сиз эр заман
Яхшы олып юринъиз.

Акъикъат ёлунен

Ёлларда арекет,
Дагъларда арекет,
Эр ерде арекет.
Севгинъ де
 бильгинъ де,
 сёзюнъ де бир капик
Арекет олмаса.
Бу аят къануны,
 бу видждан талабы.
Севем мен арекет.
Ич джаным ашсынмай
 чапкъалап,
 чалышып
Беденим талмаса.
Арекет этмесенъ
 тарлалар ешермез,
Чешмеден сув
 кельмез.
Арекет этмеген,

Аяттан зевкъ тапып,
аслы ич онъармы?
Тынч ятсанъ,
Табиат сырлары
 билимез,
Арекет этмесенъ
юректе яткъандай
Бир шиир догъармы?
Эр ерде,
Эр иште,
Енъишчюн куреште
Бир дакъкъа тынч
 турмам,
Арекет этерим.
Бахтымнынъ пешинден
Етмекчюн
Даима
Кунешли акъикъат ёлунен
Кетерим.

Бир кесек отъмек

Темиз, дюльбер талелер ёл толдырып
шадлыкъ иле мектебине кеткенде,
эки арсыз чевре-четни тозландырып,
бир кесечик отъмек тепип эглене.
— Гол! Кене гол! Олян, тепсе мызмызланмай, —
агъыз йыртып бири фена "оkjюре".
Эсап: бир-алты! Акъай, озюнъ тызымлама! —
деп дигери "досту" якъкъа тьюkjюре.
Тьюkjюре де, "чеберликнен" ойле тепе, —
отъмек вызнен учып кете бир четке.
Ырджаракъ: "Оюн битти!" — илян эте,
сонъ арсызлар ёл алалар мектепке.
Эбет, мен де бала олдым, футбол тептим,
Арсызландым, баш тартмадым котектен...
Лякин инсан эмегине урьмет эттим:
оюнджакълар ич япмадым отъмектен.

Къалпазан бала

Чантасыны фырландырып келеята
Дёртjюнджиде сыныф къалгъан Асанчыкъ.
Ёлджуларнынъ машинасын ташкъа тута,
Къушчыкъларгъа ондан ичте аман ёкъ.

Аякъкъапын темизлемей: къат-къат балчыкъ,
Къол-аягъы пусjюрликтен чатлагъан.
Кольмегинде тjюйме ёкътыр, якъа ачыкъ,
Галстугини бильмем къайда ташлагъан.

Талелелер ойнап, кулип шенъленгенде,
Четте jюре арсызлыкънен бу Асан.
Эр кес дерсте меселелер чезгенде
Достларына кедер эте къалпазан!

Дерс бакъмайып саба келе мектебине,
Сёз динълемей — шамеклене раледe.
Сытма туткъан хаста киби титрсклене:
Вира чала ралесини дарe деп.

Эвге кельсе "4", "5" алдым деп макътана,
Чантасыны фырландыра бир четке.
Анасына: "Мен ач олдым", — деп агълана,
Ашагъан сонъ — чалкъа тюше тешекке.

Бу къалпазан балагъа ич сукъланмангъыз.
Яхшы окъуп, тербиели олунгъыз.
Къардашларым, осаллыкътан сакъланынгъыз, —
Окъувдыр сизнингъ омюр ёлунгъыз!

Сай да бакъ

Тапмаджа

Анам, бабам, къартбабам,
эки битам, дёрт татам,
эки агъам, къардашым
ве онынъ аркъадашы,

достум ве кыз къардашы,
кене бир сыныфдашым
тизилип отургъанмыз
тюшюнджеге далгъанмыз.

Сай да бакъ: къач данемиз?
Тек сай къагъыт, къалемсиз!
Догъру сайсанъ — тапарсынъ,
Мени кулип анъарсынъ.

Алининъ арзусы

Али окъуй
дёртюнджиде,
урьмети бар
сыныфта.
О — аляджы,
тербиели,
яш спортчылар
сафында.

Ойнай-йырлай,
ресим чыза,
техниканы
огрене.
Урьмет иле
селям бере
буюклерни
корьгенде.

Макътанмагъа
Али севмей.
Ялан айтмай,
сёгюнмэй.
Къоркъакъларгъа
нефретлене,
Агъыр иштен
чекинмей.

Дерслерини
хош ниетнен,
кейфиетнен
беджере.
Зайыф, осал
окъугъангъа
ярдмыны
косътере.

Бош вакътыны
бош кечирмей, —
китап окъуй,
хаял сюрё;
Анасына
ярдым бере —
савут юва,
эв сипире.

Сынган рале,
курсю корьсе,
тамирлемей
о къалдырмай;
къоян асрай,
къушлар беслей, —
джанларыны
агъырттырмай.

Кокрегинде
алев киби
ал галстук
шенъ бакъылдай.
Сеферлерде
юргенинде,
даим огде,
артта къалмай.

Трампетени
уста чала,
чалаш япа,
ат да чапа,

бир серникнен
атеш якъа —
о эр ишке
услуб тапа.

Эрте тура.
Физкультура
япкъанына
пек къувана.
Язда — къышта
сувукъ сувнен
белиндже
о ювуна.

Алининъ бир
арзусы бар —
эп учуджы
олмагъа.
Амст-Хандай
мавы кокте
эркин-сербест
учмагъа.

Кене де бир
истеги бар —
о астронавт
оладжакъ:
озю ачкъан
планетадан
ильк интервью
оладжакъ.

Джанлы джумле

Тена сыныф-кабинетте
Ана тили дерси кете.
Сёзни сёзге багълап, къурап,
Джумле япам.
Джумлелерни талиль этип,
Талелелерге анылатам...
...Азбарда къар иримекте,
Пенджеренинъ кенарына
"Чып-чып" этип,

Тамчы тюше.
Онынъ ойчан, гъамлы сеси
Юрегиме тесир эте.
Эсир этти
Ве къалдырды
Телюкели тюшюнде...
Талелер эллерини
Тирей берип джакъларына,
Ралелерге таянганлар;
Акъл толу козылерини
Бу джумлелер джанландыра.
Шунынъ ичюн олса керек,
Сув ичкендай сусып къалып,
Мемнюн олып къалгандырлар.
Факъат Асан тынч отурмай — арсызлана,
Чантасыны аркъасына такъкъан огълан,
Пенджерге бакъа бере — кыбырдана,
Иши белли — о къайдадыр азырланган.
— Ах, сен, Асан!
Кене, олян, дерсни боздынъ!
Асан, калям,
Къайда асыл сенинъ козюнъ?
Айт, бакъайым,
Ничюн яна бетинъ-юзюнъ?
Я башынъны пенджерге
Ничюн создынъ?
Озюм исе, меракъланып,
Пенджерге адымладым;
Перделерни бираз тартып,
Корьгениме бакъып къалдым...
Азбарнынъ энъ ортасында
Гонъдже яшлы балачыкълар
Къардан адам ясаганлар,
Онынъ без аркъасына
Къалтыравукъ пармачыкълар
Буюк этип "5" язганлар;
Этрафында бель тутушып,
Кенджстайлар курешелер,
Кызчыкъларны къаргъа тутып,
Шень-шерамет кулюшелер...
Оларгъа мен пек сукъландым —
Бала олып,
Къаргъа чомып,

Юварланып,
Арсызланып,
Я да чапып
Ойнамагъа арзуладым...
— Айды, Асан, тур еринъден,
Чыкъ сен язув тахтасына;
Буюк-буюк арифлернен
Яз бир джумле ортасына...
— Къана, азиз талелер,
Асангъа ким ярдым этер?..
Асан чыкъып ралесинден,
(Сёз сырасы) пек къызарды:
Ах чекерек юрегинден,
Эеджанланып сорады:
— Язайыммы джанлы джумле?
— Насыл дединъ?
— Джанлы, дейим.
Джанлы джумле...
Балачыкълар кулюштилер
Шакъылдашып.
Асан исе ачувлана,
Тура шашып.
— Джанлы олса, яз къардашым,
Эм яз тездже!
Бираз далып тюшюнджеге,
Шойле язды,
Къыя бакъып пенджереге...
"Азбарда къар.
Къар бем-безяз.
Нечюн безяз?
Нечюн
Кескин сувукъкъа
Дейлер аяз?
"Къара къыш" — дей,
Къартбабам декабрьге.
Мен къара къар
Корьмедим омюримде.
Мен буларны
Тырышам аныламагъа.
Шимди исе,
Азбарда, безяз къарда
Балаларнен
Истейим ойнамагъа!"

Сыныфынъызда бармы?

Тембелликтен айырылмай,
О кимсенен ойнамай;
Дерслерини азырламай,
Осаллыкътан айынмай.
Чиркин-чиркин сёзлер айта,
Дерске кечикип кире;
Пек лафазан — лаф "къайната",
Дерсни боза чокъ керсе.
Оджасына тиль къайтара,
Анасыны динълемей;
Факъат озюни къайгъыра,
Арсызлыкътан тёнъюльмей.
Экинджи де сыныф къалды,
Учюнджиде — ксне дс!
Дёртюнджиде "топаллады",
Къача, окъув, дегенде.
Бильген иши — телевизор,
"Ну, по-го-ди!.." дегенде,
Бинъ-бир керсе биле азыр
Текрар-текрар коръмеге!
Бельким, бир кунъ, озю анълап,
Окъувына янашыр.
Биз, балалар, оны акълап,
Ярдым этсек — ярашыр.

(1934 с.)

Радионынъ сыры не?

Анам, бабам ёкъ эвде,
 Битам клерде,
 Радионынъ сыры не, —
 Билсейим барс.
 Онда эр кунъ сёйленген
 Кимдир, аджеба?
 Йырлагъан,
 Концерт берген
 Ким, акъшам-саба?..
 Битамнынъ дегениндже
 Онынъ ичинде
 Адамчыкълар, бакъ, нидже
 Вакъыт кечире...

Алдым эльге бургъучны,
 Кириштим ишке:
 Дагъыттым радионы —
 Адам ёкъ ичте..
 Мен оларны тапмадым
 Араштырып чокъ,
 Кольмегимни йырткъаным, —
 Бир къач дёгмем ёкъ.
 Йыгъыштырдым сонъ оны,
 Ярыкъны ачтым,
 Индемей о,
 Тап сонъу
 Бир тамам шаштым.

Бабам кельди уйледе, —
 Оны къайтадан
 Ачты,
 Япты,
 О кене
 Ишледи аман.

Анъладым ки, ичинде
 Ёкъ адамчыкълар.
 Радионынъ сыры не?..
 Айтынъ, балалар!

Унутчакъ Эмин

Лагеръде макътанды пек
Эмин текерлеп:
— Бар отрядкъа мен емек
Пиширим, — деп.
— Тек сѣйленъиз манъа,
Бакъ,
Азырларым мен:
Пляв,
Лагъман,
Бешпармакъ,
Чучвараны эм!
Лязим олгъан емекни
Сымарланъыз кенъ,
Къызартмакъ,
Пиширмекни,
Хамыр ашны день...

Отряд ссферге бир кунъ
Тедарикленди,
Белли,
Эмин аш ичюн
Мессульдар энди.
Чантасына шу къадар
Толдурды эрзакъ,
Дей:
— Сыйларым, балалар,
Бекленъиз азракъ!
Сеферде тек сизчюн,
Бакъ,
Пиширим мен:
Пляв,
Лагъман,
Бешпармакъ,
Чучвараны эм!

Еди километрни
Адымлап отряд
Талды,
Кечип сеферни
Къыргъадже, эйат.
Къарлы дагълар къаршыда
Корюнди энди,

Эмин сафлар башында
Кельмекте эди.
Токътады ял алмагъа
Ниает олар,
Мында къуру чалы да,
Одунлар да бар.
Озь ишине башлады
Макътанчакъ ашчы —
Пек лезетли ашларны
Пиширмек ашкы...
Достлар бакъалар онъа
Ишанчнен мында,
Шойле левха джанлана
Хаялларында:
Атеш устюнде къазан,
Чучвара къайнай,
Сонъ,
Бир оба плявдан
Хош къокъу яйрай.

Чыкъарды о чантадан
Эт,
Морковь,
Пирнич;
Барбарис,
Нокъут,
Согъан
Хош олмазмы ич?..
Безъ фесни джебинден
Чыкъарып кийди,
Тыпкы ашчы, керчектен, —
Тесири тийди.
Балалар:
— Бакъынъ, бакъынъ,
Бизимчюн анджакъ, —
Дедилер: — Акъшам якъын
Пляв оладжакъ!..
Лякин нечюндир ашчы
Къашларын чатты?..
Нечюндир о пек шашты,
Ёлгъа козь атты?..
Пек саллады башыны,

Эллерин керди,
Не пиширмей ашыны?
Ёлда не корьди?
Бар беясы — бош ерде,
Унутчакъ экен,
О къазанны лагерде
Унутып кельген.

Денъизджи

Иса къайыкъчыкъ ясап
Устюнс къум юкледи.
Когертесин тегизлеп,
Юксек мачта тикледи.

Серник чёпюнден дюмен
Ясадым, деп севине.
Ялдап башлагъанынен
Пусла алды элине.

Толкъунласа голь бирден
Чалкъап ташлай къайыкъны.
Батмагъайды баре, дей,
Корюнъ, бу севдалыкъны.

Эр кунъ иши Исанынъ
Къайыкъ япып эгленмек.
Онынъ ичюн джезадыр
Голь янына кельмемек.

Къомшу достлар сукъланып
Янына эп кельдилер.
Койдешлери Исагъа
"Денъизджи", деп кулдылер

Иса севе бу ишни,
Япа, боза, ич безмей.
О акъикъный денъизджи
Оладжакъкъа пек бенъзей.

Фидан

Асан иле Эмине
Чокътан къомшу яшайлар.
Атта бир джевизни де,
Олар болип ашайлар.

Бааръ эди. Багъчадан
Кетирдилер бир фидан
Эки эв арасында
Отуртты оны огълан.

Эминечик суварды.
Асан тюбюни къазды.
Девам этти бу достлукъ
Къыш, кузь, бааръ ве язда.

Эр бааръдс фиданнынъ
Ешилленди будагъы,
Ал гуллю чечек ачты,
Дерсинъ, къызнынъ дудагъы.

Осьти эм пек далланды,
Ильдеки достлукъ киби.
Мейвасы чокъ онъ олды,
Толды устю эм тюбю.

Яшларнынъ достлугъына
Шаад олды бу терек.
Гуя онынъ багърында
Ура эки яш юрск.

Лагерьде

Темиз ава, темиз сув,
Сагъламлыкънынъ чокърагъы.
Сюгют, чамгъа бурюнген,
Лагерьмизнинъ эр ягъы.

Биз сакъланмакъ ойнаймыз,
Сонъра сувгъа чомамыз.
Джевизликлер ичинде
Кезе-кезе тоямыз.

Гурь озеннинъ четинде
Китап окъуй базымыз.
Бойле гузель, шень кече
Эр йыл бизим язымыз.

Ашчы Гульзаде

Даа бою пек алчакъ —
Озю дёрт-беш яшында.
Ясай тюрлю оюнджакъ,
Бинъ чешит ой башында.

Анасы аш бакъкъанда,
Къызы ярдымгъа келе.
Устю-башы ун ола,
Хамыр яйып эглене.

Анасы дей: — Кызчыгъым,
Сен булашма, бакъ да тур,
Я да четке чекиль де,
Оюнджакъ ойнап отур.

Гульзаде кедерлене,
Дей: — Огрнемек истейим.
Балабан къыз олдым мен,
Аш япмагъа бильмейим.

Къатмер къыйыкъ, кобете,
Сарыбурма япайым,
Таваларгъа толдырып
Духовканы якъайым.

Пиширген сонъ софрагъа
Болип-болип къояйым,
Ана, бабам, къардашым,
Мен де ашап тояйым.

Гульзаденинъ сёзлерин
Динълеп ана къувана,
Къызым чебер оладжакъ,
Деп озю гъурурлана.

— Кель, яныма отур, — дей:
Собамызда газ яна.
Гульзадеге эв иши
Эр кунъ огрете ана.

Сыгъыр

Бизим сыгъыр кеч олгъанда,
Магърап келс тувардан.
Бакъып турам кунь къонгъанда
Оны юксек дивардан.

Сют кетире манъа сыгъыр
Отлап тарла, чёллерде.
Ашагъан сонъ къатыкъ, пенир...
Къуванч...
Къалкъа юзюмде

Эр кунь дерстен чыкъып огълан,
Кете от топламагъа
Багъча, багълар...
Ешилъ эр ян
Сефадыр ойнамагъа.

Амет дерстен "алъ" ала
Ве биле от ормагъа.
Чюнки сыгъыр яхшы тойса,
Чокъ сют бере софрагъа.

Хораз

Ташкъоранынъ устюнде
Хораз отти,
"Уян! — деди, Алимге, —
Вакъыт етти".
Алим турды, кийинди,
Азыр олды.
Китап толу чантасын
Эльге алды.
Азбардаки хоразгъа
Богъдай септи.

Эгленмеден мектепке
Чапып кетти
О хоразны пек севе,
Эм айбетлей.
Саба олса, ем сепмей,
Чыкъып кетмей.
Хоразы да онъа ич
Борджлу къалмай,
Уянтмаса вакътында
Раат олмай.

Тавукъ

Къыт-къыт къыдакъ,
Абибе къызчыкъ, бакъ.
Бир йымырта къозладым,
Ярысы сары, ярысы акъ

Абибе оны эшитип,
Кумес ичине кирди.
Йымыртасын алгъан сонъ,
Тавукъларгъа ем берди.

Атеш якъты оджакъта,
Кетирди къол таваны.
Йымыртагъа ун къатып
Пиширди къайгъананы.

Сют де къошкъан. Сезиле
Ашагъанда емекни.
Къызчыкъ чебер пишире,
Эм ашны, эм отъmekни.

Тавукъ эр кунъ къыдакълай,
Сеси чыкъа куместен.
Демек къызгъа емек бар,
Къайтып кельген сонъ дерстен.

Али ве кирпичи

Али кирпичи севе:
Ем берс, юва япа.
Пиченлернинъ ичинс
Гизленсе излеп тапа.

Дерсинден де беш ала,
Кедер этмей кирпичи.
Шу кирпичен багълай
Оюн, йыры, тюркюси.

Кирпи исс алышкъан,
Досту эдепли бала.
Башын ич де сакъламай,
Али ойнай, ял ала.

Тембель

Моминечик пек тембель,
Саба юкъум келе, дей.
Сим-сия кир аякъ, эль —
Озюн тутмагъа бильмей.

Бир кунъ оны анасы
Зорнен сютке ёллады.
Чыкъар-чыкъмаз тюкяндан
Бардагъыны парлады.

Анасы иш буюрса,
Ачувлана, багъыра.
— Акъыз, бетинъни ювса, —
Десенъ джаны агъыра.

Бойле чолпа, тенбеллер
Расткелелер, балалар.
Ойлелерни севмейлер
Не дост, не де аналар.

Тапмаджалар

Сувгъа атсанъ о батмай,
Къангъый ерге ургъанда.
Диваргъа да япышмай,
Тос-томалакъ тургъанда.

Джамдан эвнинъ ичинде
Атеш яшай.
Кундюз юкълай, кеч олса
Янып башлай.

(Топ)

(Электрик ярыгъы)

Аягъы ёкъ эп юре,
Агъызы ёкъ анълата.
Балаларны мектепке,
Кечиктирмей уянта.

(Саат)

Къап-къара бир огъланчыкъ,
Агъач урба ичинде,
Бурны тийсе из къала
Беяз кягъыт устюнде

(Къалем)

Акъя, акъя, эп акъя,
Акъя ич де дурулмай.
Чапа, чапа, эп чапа,
Чапа ич де ёрулмай.

(Озен)

Бир ананынъ эки огълу,
Агъа-къардаш
Эки четте токъталып
Эггенлер баш.
Бир-бирине пек якъын
Олсалар да,
Асырларнен баш букип
Турсалар да,
Къавушмакънынъ чаресин
Бильмегенлер.
Анасынынъ козь яшын
Сильмегенлер.
Тюшюнинъ де, балалар,
Тез тапынъыз,
Къардашлар ким, ана ким?..
Сиз айтынъыз.

(Озен ве онынъ эки ялысы)

Аткъа бенъзсй, лякин алчакъ,
Бедени де нагъышлы.
Балыкъ киби семиз озю,
Пек аджайип бакъышлы.
Устю онынъ ёлакъ-ёлакъ,
Бир бакъкъанда билерсиз.

Амма, бизде оны алынтыз
"Зоопаркте" корерсиз.

(Зебра)

Чатал бойнуз, сюръме козьлю,
Бенеклидир аркъасы.
Орманларда яшай озю,
Башында ёкъ нокътасы.
О эчкиден бираз буюк,
От, япракънен кечине
Сыптырылып къача бирден,
Еталмазсынъ пешине.

(Сыгъын)

Булар къайда оселер?

Къартоп

Сары, я кок урбасы
Беяз, гульгулли ачар.
Кузьде ола обасы
Отъмек киби дамы бар.

Пишсе къолай уфаныр,
Таптасанъыз ялпаныр.
Яхшы билинъ балалар,
О безетир софраны.

Къавурсанъыз къызарыр,
Къурутсанъыз аз къалыр.
Дегирменде чексенъиз,
Крахмаллы ун олур.

Онсуз къазан къайнамаз,
Ич бир эвден бошамаз.
Алма киби олса да,
Лезети ич ошамаз.

Согъан

Еди къатлы тону бар,
Ешилъ ола сабагъы.
Яраша онен азбар,
Эм де койнинъ топрагъы.

Яшландыра козюнъни
Сувламасанъ пычакъны.
Онсуз ич де аш олмаз,
Якъманъ нафле оджакъны.

Сарымсакъ

Къамыш киби япракълы,
Аджджысы тильни яра.
О етише топракъта,
Оны бабанъдан сора.

Топ-топ олып етише,
Эр башында чокъ тиши
Бир тамыргъа пскише,
Оны севе чокъ киши.

Ашкъа лезет кетире,
Аджджысы тильде къалыр.
Козюнъден яш тѣктюре,
Чокъ дертке дерман олур.

Туруп

Къартоптан ири ола,
Ешилъ кийген антери.
Кертик япрагъы ола,
Аджды, санки биберли.

Витаминге пек зенгин,
Онэн софра лезетли.
Догърап савуткъа эзинъ,
Суву да пек къыйметли.

Морковь

Узун бойлу.
Дандюрк
Шекилини анъдыра.
Сары ола, къырмызы...
Сувсузлыкъны къандыра.

Япрагъы тизим-тизим
Мандалачнынъ
шесклидай.
Ерге букюлип тура,
Сапы мейва юклюдай.

Кузьде олсун, бааръде,
Ич де эллерден тюшмей.
Анъла, достум, онынъсыз
Шорба, пилав ич пишмей.

Чюкюндир

Чёкюрлидир урлугъы,
Бааръде ерге тюше.
Эм къырмызы, эм бсяз,
Эки айда етише.

Къырмызысы аш ичюн,
Винегретке яраша.
Оны осьтюрмек иле
Чокъ совхозлар огъраша.

Безлары тонналап,
Заводларгъа ёллана.
Шырасындан халкъ ичюн
Пек чокъ шекер алына.

Хыяр

Уп-узун онынъ бою,
Лезетли ешилъ сою.
О кельмесе софрагъа
Кечмез яшларнынъ тою.

Къавун

Ашагъанда тиль яра
Татлылыгъы, шырасы.
Мырзачёльде етише
Сарысы эм къарасы.

Узун, томалакъ сою —
Язда базарлар тола.
Къарпызгъа коре онынъ
Сапы къыскъаджа ола.

Къарпыз

Джамгъа бенъзеп ялтырай,
Ёлакълы къабугъы бар.
Кессенъ къырмызы чырай,
Шырасы ерге тамлар.

Орькенде чокъ тѣль берди,
Санки агъа-къардашлар.
Чубар къарпыз ким корьди?..
Айтынъ, яш аркъадашлар.

Ким де бильмек истесе,
Бизим колхозгъа кельсин.
Сырлысын, бенеклисин,
Бизим бостанда корьсин.

Сакъыз къабакъ

Узун ола, чал тюсте,
Къабакъ киби оркени
Чий олса, яман къокъуй,
Сувургъандай опкени.

Алкъа-алкъа догъралса,
Туз кетире сэфасын.
Туршусы яраштыра,
Къышта емек софрасын.

Бал къабакъ

рун къабакъ,
т къабакъ
къабакъларгъа тизильди.
Газе къошаф пишкен сонъ,
Бир къач алма узюльди.

Бойле софра доналды
Мусафирлер эшкъына.
Къабакъ янтыкъ тютеди,
Топлангъанлар
зевкъына.

Бал къабакъны сгеннинъ
Балдай олур омюри.
Бал къабакъны сгеннинъ
Сагълам олур эр ери.

Айлыкъ туруп

Бир ай онынъ омюри,
Къырмызы ве томалакъ.
Базылары уп-узун,
Устю ем-ешилъ япракъ.

Ёгъурт къойып чанакъкъа,
Сонъра оны догърасакъ,
Лезетли олур язда
Язма япып ашасакъ.

А дегенде къартайыр,
Сачкъа толар бедени.
Чечеклер, урлукъ берир,
Солар кетер яш тени.

Китап

Беш яшында Алиме
Арифлерни пек биле.
Китап корьсе севине,
Мукъайт тута элине.

Чырмап оны кягъыткъа
Сакълап къоя долапкъа.
Дей ки, осип—буюрим,
Сонъра алып окъурым.

Земинечик "беш" ала

Земине пек эдесли —
Дерслеринден беш ала.
Эвде де шай урьметли,
Ишкузар, шень бир бала.

Вазифеси биткен сонъ,
Чантасын илип къоя.
Азбар къапудан чыккып,
Достларнен ойнап тоя.

Тавукъларгъа ем бере,
Бузавчыкъны сувара.
Сонъра отурып ерге,
Къолгъа китапны ала.

Земиненинъ кунълери
Бойледже текрар ола.
Онынъ ичюн дерслерден
"Учъ" дегиль де, "беш" ала.

Мектюп

Зорнен тута къалемин
Пармакълары къалтырай:
Кягъыткъа баскъан элин,
Кягъыт бир ерде турмай.

Анасы сорай ондан:
— Не япасынъ, Гульназ кыз?
Кягъытны къаралайсынъ,
Къалеминъ турмай тегиз.

Къызчыкъ башын котерип,
Деди: — Къавий тутам да,
Хаялымны больменъиз,
Мектюп язам битама.

Къыш кельди

Япалакъ-япалакъ къар ягъа,
Ап-акъ къырлар...
Не де гузель къыш кельди
Бизим койге.

Шевкетчик де эр кимдай
Къувнакъ бугунъ,
Эв артында, байырда
Тая чана.

Къыш сефасы чевреде —
Шеньлик, йырлар...
Къарбабаны бсклейлер
Эр бир эвде.

Ушип келир огълум деп,
Одун ташлап,
Эв къыздыра
Собаны яккып ана.

Самолёт

Козев, кески, эренде,
Пычкы алып элине,
Тюрлю-тюрлю бургусы,
Чёкюч кысып белине.

Рефат кечти сабадан
Агъач тезья башына,
Бир самолёт ясады,
Дюмен кюйды кяршына.

Деди, осип буюсем,
Семаларгъа учаджам.
Кяинатнынъ сырыны,
Озюм бунен ачаджам.

Чебер кызы

Эминечик пек чебер,
Эр иш келе кюлундан.
Эв сипире, пол юва,
Бошагъан сонъ оюндан.

Пенджере, долапларны
Сюртип чыкъа тер-темиз.
Анасына кюмшулар
Дейлер: — чебер эркенъиз.

Дюльгер

Агъач ишини япмагъа
Шевкет чебер бир бала.
Дерстен кяйтса элине
Балта, эренде ала.

Тахтадан эвчик ясап,
Къапу, пенджере кюйгъан.
Таванына оджакъчюн,
Дёрткоше тешик ойгъан.

Тахта ёна, мыкъ къакъа
Къапу первазы ясай.
Достлары эп оюнда,
О исе кюулакъ асмай.

Дей, пенджере джамларын,
Озь элимнен кюояджам.
Осип буйип халкъыма,
Дюльбер эвлер кюураджам.

Къокъла

Бабам манъа тюкяндан
Бир кызычыкъ алып кельди.
Анам киби меним де
Кызычыгъым олды энди.
Къашы къара, мавы козь,
Янакълары ал ренкли.
Сачлары да сап-сары,
Антериси гульгулли.
Кызычыгъымны кадымдай
Анам ич кюундакъламай.
Озю исе пек юваш,
Куле, ич де агъламай.

Балалар эви янында

Аязлы геджесининъ тынчлыгыны балалар эвининъ азбарында къакъылып башлагъан чанънынъ сеси бозды: кимдир бирев, чам терегине асылгъан демир парчасыны шиддетнен дѣгмекте. Бу чанъ, адетте, саба турмакъ, линейкагъа тизильмек я да ашкъа бармакъ керек олгъанда, къакъыла тургъан эди. Шимди исе яры гедже...

— Балалар, турынъыз, эрзакъ анбарымыз яна! — будженктен бир аягынынъ уджуны гъайып этип кельген къаравулымыз Къабул эмдженинъ теляшлы сеси эди. О даима арбий урба кийип юре ве акъшамлары вакъиалар икяе эте эди.

Башта уйкен группанынъ балалары чапып чыкътылар. Сонъ кучюклер де...

Акъикъатен де, бизим эрзакъ малларымыз — татлы къанфетлер, лезетли консервалар, эт, отъмек ве дигер емеклер сакълы тургъан анбарымыз шатырды-гудюрдинен янмакъта эди.

Къабул эмдже, таягына таянмакъны унутып, о ян бу ян секириклей, озюнинъ къарыкъ давушынен балаларгъа ашханеден савут-саба алып, хавуздан сув ташымакъны эмир эте, айны заманда атешке пек якъын баргъан кичкенелерни багъырыкълап къува эди.

Балаларнынъ кимиси къопкъанен, кимиси чайникнен, кимиси чанакънен сув ташып башлады. Къабул эмдже суватлардаки сувны шиддетнен атешке сепе ве турмадан балаларны ашыкътыра: "Дженчиклер, джесаретли олунъыз, биз оны енъермиз!" О балаларны опламакъ истегенде, оларгъа "дженчиклер", "разведкаджылар" деп мураджаат эте эди.

Лякин атеш сув дегиль, керосин сепильген киби, эп къуветленди. Артыкъ Къабул эмджеге атеш сѣндирмекни быракъып, балаларны къорчаламакънен огърашмакъ керек олды, чюнки чанакънен атешке сув тѣкеджек олгъан бир къызчыкънынъ сачлары туташты. Къабул эмдже оны аман ерге йыкъты ве башыны къаргъа комъди.

— Кимсе атешке якъын кельмесин! — деп къычырды о теляшлы сеснен ве топаллай, янаяткъан анбарнынъ ичине чапып кирди. Бир къач дакъкъадан сонъ, о анбар ичинден къап-къара ве тюшкюн бир къияфетте къайтып чыкъты. Бу бир къач дакъкъа

ичинде онынъ бутюн гъайрети, дженкявер руху атеште янып кеткен киби эди. О ёргъунлыкънен мердивен устуне отурды ве эллеринен юзюни къапатты. Бираздан сонъ, онынъ эллери арасындан: "Я рабби! Анда бир шей ёкъ!" деген богъукъ сес эшитильди. Кабул эмдже хайли вакъыт омузларыны салландырып, шатырдап янаяткъан атешке бакъып отурды. Янгъын энди оны меракъландырмай эди.

Уйкен группанынъ балалары бинанынъ янып биткен къысымыны козьден кечире ве анбарнынъ тыш диварындаки буюк бир деликни косьтерип, янгъыннынъ себебини бири-бирлерине аңлаттылар. "Бу немселернинъ якъкан иши, — дей бириси. — Даа догърусы оларнынъ шпионлары келип бизим анбарымызны, якътылар". "Самолётнен десант тюшюрген олмалылар, — дей дигери эминликнен. — Эбет, олар бизим анбарымызны якъкъан сонъ, кене самолетларына минип, учып кеткендирлер". Кимдир анбар бетте насылдыр шытырдылар эшиткенини, анда насылдыр адамлар аңлашылмагъан тильде лакъырды эткенлерини айтты. Даа сонъ исе гедже къуршун сселерини эшиткенлер де тапылды. Зойле лафлардан сонъ, балаларнынъ теляшы, къоркъусы даа яде артты. Кучюклер шыншыкълап, агълап башладылар. Беш и къарарындаки бир къызчыкъ бар ссинен анасыны чагъырды: окюрип агълап йиберди. Уйкенлер, озьлерининъ къоркъуларыны гизлесрек, кучюклерни тынчландыраджакъ олдылар.

Ниает, Къабул эмдже агъызындаки насыны ве яныкълы давушнен: "Булар немселер дегиль, балалар. Булар хырсызлар. Эр шейни алгъан сонъ, анбарны якъалар. Къурсакълары патлагъайды, арамтамакъларнынъ", — деди.

Эки ат екильген арабанен атеш сёндириджилер кельгенде, саба ачылгъан, янгъын исе, озюнинъ къара ишини япып битирген эди. Анбар артыкъ янмай, тек тютей эди.

Танъда балалар эвининъ директоры, тербиеджилеримиз етип кельдилер. Олып кечкен вакъианы аңлагъан сонъ, олар да теляшландылар. Тербиеджи къадынларнынъ козьлери яшланды.

Табиий ки, шу куню балаларгъа сабалыкъ аш берильмеди. Директорымыз уйле ашы мытлакъ оладжагъыны айтып, бедеркасына минди ве къаякъкъадыр кетти. Тербиеджилеримиз исе, директор къайтып кельгенинен аш бериледжегини айтып, бизлерни чешит оюнларнен эглендирмеге чалыштылар. Лякин бираз вакъыттан сонъ, энъ кучюклер "къарным ачыкъты" деп, шыншыкълап башладылар. Даа сонъ исе, оларгъа буюкчелери де къошулдылар. Тек уйкен группанынъ балалары сусмакъталар.

Эбет, оларгъа агъламакъ ярашмай. Олар даим дженк оюнлары ойнай ве гизлиден джебэге кетмеге азырлана эдилер.

Бизим уйлелик ашайджакъ вакътымыз олды, директор исе кельмсий. Базы балалар, тербиеджилернинъ ясакъ эткенлерине бакъмадан анбарымыздан къалгъан куль обасыны къарыштыра, бахтлылар ирип, къатып къалгъан шекер кесеклерини тапа, дигерлери исе, арт къапудан балабан ёлгъа чапып чыкъа ве ёлдан арабалардан морковь, чукюндир я да согъан хырсызлай, эльде этильген шейлер, деръаль болюштириле ве буюк бир иштиансен ашкъазангъа ёлланыла.

II

Бу куню базар эди. Балалар эвининъ эрзакъ анбары янгъа-нынъдан тек район меркезинде яшагъанлар дегиль, атта этраф къышлакълардан базаргъа кельген адамлар да хабердар олгъанлар.

Уйле авгъан сонъ, азбар къапудан бир къартыйчик кирип кельди. О къабул эмджеге бир дане джугара питеси беререк, — Балалар саба ашамагъан экенлер, аз олса да, улештиринъиз", — деди. Сонъ чонъкъайып отуруп, дуа окъуды ве шалынынъ уджунсен козьлерини окъалай берип кетти. Бу арада, элине бардакъ туткъан, даа бир къартый кельди. О базаргъа къатыкъ сатмагъа кете экен. Бардагъыны биз кетирген къопкъагъа бошатып: — Аш олсун, балаларым", — деди. Бундан сонъ, келиджилернинъ сайысы артты. Кимиси къуругъан мейва кетире, кимиси — эки дане чукюндир, кимиси пенир, кимиси пите кетире. Сонъ-сонъуна олар о къадар чокълаштылар ки, адамлар невбетке туруп башладылар. Къабул эмдже балаларнынъ ярдым этювлеринс бакъмадан, шашмалап къалды. О емек кетиргенлерге тешеккюр биле айтып етиштиралмай. Адамлар исе, онынъ тешеккюрини беклемейлер. Балалар эви янынъдан бир сюрю ат ве эшек скильген арабалар пейда олдылар. Базаргъа кеткен, базардан къайткъан да бу ерде токътап кече. Оларнынъ эр бири ашаладжакъ шей къалдырып кете. Кимдир бири бир торба богъдай узаткъан эди. Къабул эмдже алмайджакъ олды. О адам дарылды: — Мен буны санъа дегиль, балаларгъа берем, — деди.— Бу отъмек, оны эр анги вакъытта ашамакъ мумкюн." Къабул эмдже тезден эрзакъ кетириледжегини айтса да, о адам къаиль олмады.

Дирскторымыз къайтып кельгенде, къапумыз огюнде неветчилернинъ сафы тап ёлгъадже созулгъан эди. Адамлар оны танымайып: — Невбетке турунъыз, эр кеснинъ бир береджеги

бар," — дедилер. Директорымыз, меселени анълагъан сонъ, озюни танытты ве адамларгъа бакъып:— Ярдымынъыз ичюн сагъ олунгъыз. Лякин энди керекмей. Шимди ашайт юклю машина келеятыр", — деди. Адамлар директорнынъ бу сёзюне кюлакъ асмадылар. Эр кес элиндекисини теслим этмеге ашыкъа эди.

Акъшамгъа якъын эрзакъ юклю машина кельди. Шай исе де, адамларнынъ арды узюльмеди. Адамлар атта экинджи куню де кельдилер. Къабул эмдженинъ итиразына, анълатувина бакъмадан: — Бу бала ашыдыр. Балагъа пек файдалыдыр", — деп, бир де бир ашаладжакъ шей къалдырып кете бердилер. Оларнынъ ич бири, атта бизим мушкюль алымызнынъ там себсбини бильгенлери биле, балалар эвнинъ эрзакъ анбарларындаки маллар хырсызлангъаны акъкъында лям-мим демедилер. Эр кес анбар янган экен, дей. Олар ойле истедилер.

Бу вакъиа узакъ ве агъыр къыркъ дёртюджи йылда олып кечкен эди. О куню чешит адамлар кетирген ашларны ашагъан балалар бу вакъианы ве о адамларны бир заман унутмазлар.

Биз о куньлерде дженк кетейткъаныны, эр ерде къытлыкъ кенини бу адамлар озьлерининъ я да, озь балаларынынъ къыстени бизге берейткъаныны анълай эдик.

Йылар тскерленди. Биз осип-буюдик. Мен балалар эвиндеки кстларымнен сыкъ-сыкъ корюшем. Субетимиз неден башланса да, о куньге, о вакъыткъа барып ете. Биз ич бир заман, о аджайип адамларны хатырламайып дагъылмаймыз. Олар бизим къартбалаларымыз ве къартаналарымыз, ана ве бабаларымыз, апте ве агъаларымыз эдилер.

Таныш козьлер (повесттен парча)

Халкъымызны Къырымдан сюрюн эткенде, къыйынлыкълардан, ачлыкътан уджсуз-буджакъсыз ёлларда пек чокъ адамлар ана-бабаларындан, эвлятларындан айырылдылар. Къазахстан чёллеринде анасындан оксюз къалгъан Дилявер деген огъланчыкъны дженктен къайтып кельген бабасы Абдулла агъа ве Саадет енге осьтюрелер. Дилявер, осип-буюген сонъ, акъикъатны анълай.

I

— Мен бу къадар йыл анамны бильмейип, хатырламайып юрьдим. Энди исе билем, хатырлайым.

— Нени хатырлайсынь?

— Эр шейни. Эвимизни, коюмизни, поездде насыл кельгенимизни, анамнынъ токътамай агълагъаныны, манъа айткъан сёзлерини... — эписи!

— Поездде насыл кельгенимиз акъылыньдамы?

— Эбет.

— Вай, джаным балам, сен о маальде бир зерречик эдинъ.

— Эписи бир, хатырлайым. Манъа анамнынъ мезары къайда олгъаныны айтынъыз. Мен оны зиярет этмек истейим. О, йигирми эки йылдан берли мени келир, деп беклейдир. Мен исс ойнап-кулип, къуванып юрьдим. Оны бир кере биле зиярет этмедим. Айтынъыз, мезары къайда? Мен о ерге бармакъ, аначыгъымны озъ багърына алгъан топракъны корьмек истейим.

— Айт, десенъ, айтайым. Эбет, лаф ачылгъан сонъ, эр шейни сонъунадже бильмек керексинъ.

— Мезары къайда? — деп къычырды Диявер.

— Токъта, балам, сабыр эт, мен санъа эр шейни сырасынен анълатайым.

Диявер козяшларыны артыкъ тутып оламады. Анасынынъ ёкъ экенини бильгенден берли, биринджи кере агълады.

— Биз поезднен келеяткъанда, ёлда бир адисе олды, — деди Саадет енге. — Бундан сонъ заваллы ананъ пск ипранды... Поезд акъшам устюнде насылдыр чёллюк ичинде токътагъан эди. Сакъчылар къапуларны ачмагъа изин бердилер, амма кимсени ерге тюшюрмедилер. Тезден кетеджек экенмиз. Дейджегим, балалар тазе ава алсынлар деп, оларны къапугъа якъынджа отурттылар. Докъуз-он яшларындаки бир балачыкъ, къопкъаны бошатмакъ ичюн, вагондан ашагъы тюшти. Ашагъыда бираз эгленген сонъ, ссн де тюшмек истегенсинъ. О бала сени котерип тюшюрген... Бу арада, не олгъан не олмагъан, ананъ буны эслемеген. Вагоннынъ дигер тарафындан къаршыдан келеяткъан поезд кечип башлагъанынен бизим поездимиз еринден къыбырдады. Къопкъа алып тюшкен балачыкъ аман вагонгъа мине ве сени унута. Тек поезд кетип башлагъанда, адамлар демирёл чстиндеки бир тёпечик устюнде тургъан баланы корип къычырыштылар. Бу маальде поезд баягъы сурьат алгъан эди. Ананъ бирден абдырады, сени ашагъыда корьген сонъ, кийик ссснен къычырды, озюни вагондан атаджакъ олып ынтылды, кене яхшы, адамлар туттылар. Чюнки поезд насылдыр эниш ернинъ четинден кетип башлагъан эди. Эгер аткъан олса, дос-догъру ташлы чукъурларнынъ ичине тюшеджек эди...

Бир кереден Диявер чёлъ манзарасыны ачыкъ тасавур этти...

... О, кычыра-кычыра сеси чыкмайып кялгъанда, байыр артындан, устюне къара япынджа, башына къара кялпакъ кийген ат устюнде мыйыкълы адам чыкып кельди. Ат ойнаклай, киши исе ат устюнде отургъан алда, Диляверни тутаджакъ олып, элини узата. Дилявер, къачаджакъ олып чапкъан вакъытта, сюрюнип, йыкълды, еринден тургъанынен, ат устюндеки киши онынъ сыртындан кяпкъачлап тутты, штанынынъ тасмаларындан чекип котерди ве огюне отуртты. Киши, Диляверни бир туткъан сонъ, бир даа йнбермеди. Ат чапа, амма ёл тегиз дегиль. Дерели-тёпели... Киши, атны демир излер арасына алып чыккъан сонъ, о тез ве тегиз чапты. Дилявер поезднинъ артындан анасына догъру чапаяткъанларыны анълады. О не къадар вакъыт ат устюнде кеткенини бильмей, лякин отургъан ери ве о киши туткъан сырты агъырып башлады. О кене агълады. Бир маальде ат поезд излери арасындан чыкып, кене ашагъы тюшти. Ашагъыда ёл тегиз, поезд исе якъын эди. Онынъ тасырдысы ве андаки адамларнынъ кычырувлары эшитильмекте. Киши атны айдаштырды, поезд исе явашлады. Олар энди энъ арттаки вагоннен ян-янаша чапмакълалар. Вагоннынъ кяпусы артынадже ачыкъ. Андан эр кес атарджа кычыра ве элини узата. Олар вагон кяпусына якъын кельгенде, Дилявер: "Бу бизим вагонымыз дегиль!" — деп кычырды. Амма киши бунъа кюлакъ асмады. Ат энди вагон кяпусы янында чапа, фышкыра, онынъ тени сув олды. Мыйыкълы киши де, Дилявер де о якъ-бу якъкъа таялар. О Диляверни штанындан, кольмегинден туткъан алда бир элинен вагон кяпусындан узатылгъа онларнен кюллар бетке узатты. О кюлларнынъ башта бириси, сонъра дигери Диляверни кяпкъачлап туттылар. Кюллар эп чокълаштылар. О бираз поезд тышында салланып тургъан сонъ, кюллар оны вагон ичине чекип алдылар.

Дилявер, яйгъара кюпарып, анасыны кыдырды. Анасы бу вагонда ёкъ. Адамларгъа бакъып: "Бу бизим вагонымыз дегиль!" — деп ве кене агълады. Анасыны чагъырды.

Бир къартый оны кючагъына алып сорады: "Ананънынъ ады не?" — "Уркъие", — деди Дилявер. Къайсы койденсинъиз? — сорады кене къартый. "Джавгъачтыдан".

Адамлар бир кереден анълагъан киби "а-а!" дедилер.

— Бир чаре этип, бу баланынъ анасына хабер этмек керек, — деди деминки къартый. — О заваллы анда делирсидир.

— Насыл хабер этмек мумкюн? — деди беззакъаллы къарт. — Поезд токътамагъандже бунынъ чареси ёкъ.

Экинджи куню саба ачылгъанда поезд токътaды. Кимсеге вагондан тюшмеге рухсет этмедилер. Энъ сонъки вагоннынъ сакъчысы сени, омузлары устуне отуртып, эшелон бою чапа, эр вагоннынъ къапусы янында токътaп: "Уркъие деген къадын бармы? Бу бала сизинъ вагонданмы?! — деп кычыра. Бизлер къапудан башларымызны чыкъарып: "Бу якъкъа! О мында!" — деп кычырыштыкъ, къол салладыкъ. Ниает, сакъчы бизлерни коръди ве бизим вагон янына чапып кельди. Сени минсеткен сонъ, озю де минди, чюнки озю вагонына къайтмагъа вакъыт къалмагъан эди. Поезд кочъти. Ананъ сени корип, ойле къуванды ки, заваллы, бакъып тургъан адамларнынъ козылери яшланды. Сени кетирген аскер йигит де козыяшларыны сильди ве вагоннынъ бир кошесинде индемей тютюн ичип отурды... Эх, ананънынъ чырайы эп бир тюзельмеди. Кыбырдамайып ята ве эп: "Кокюсим аджый, ава етмей", — дей бере. Оны пенджерсеге якъын ерге яткъыздылар. Куню бою сени къучакълап кыбырдамай ятты. Бир къач кере сув ичти. Мен янына баргъанда: "Алла мераметли, баламны къайтарып берди", — деп йылмайды. Амма юзюнде къан ёкъ эди. Сонъра юзю когерип башлады. Акъшамгъа якъын мени янына чагъырды. Сен юкълай эдинъ. Гъает зайыф давушнен фысылдады: "Саадет, озюм ичюн бир шей истемейим, балам ичюн истейим... Эгер манъа бир шей олса, балам сенинънен къалсын, эшитесинъми, озюнъе огъул этип ал. Бельки, бир кунъ ола, Абдулла келип чыкъар... О вакъытта онъа меним сонъки истегимни айтырсынъ... Берабер олунъыз. Балам оксюзлик чекмесин. Эр шейни буюген сонъ анълатырсынъыз. Эгер Абдулла кельмесс... — Алла мераметли, бирини алса, бирини берир, иншалла, келир...". Сеси пск зайыф эди. Мен онъа таба эгильдим. Динълендим: "— Балам сеннен къалсын, сёз бер, емин эт..."

Мен "Уркъие, сен не айтасынъ? Энди эр шей яхшы олгъанда, бу насыл лаф?" — дедим. О исе эп бир сёзни тскрарлай: "Емин эт", — дей. Мен емин эттим. Онъа бир шей олса, мытлакъ сенинъ ананъ олмагъа сёз бердим.

Ананъ явашчыкътан козылерини юмды, юкъугъа кетти. Мен онынъ янында баягъы вакъыт отурдым. Яры геджеде яваштан къолуны тутып бакътым. Къолу сувукъ эди. Мен эр шейни анъладым. Сен исе онъа сыйыкып юкълап ятасынъ. Сени къучагъыма алып, ашагъы тюштим. Сени котерип кетирген сакъчыдан гъайры, эр кес юкълай, юкълагъан киби олып ята. Орталыкъ чымчырт, тек копчеклер тасырдайлар. Мен сакъчынынъ янына барып

отурдым ве бираздан онъа меселени анълаттым. Сакъчы абдырады. Аман тёпеге, ананънынъ янына тырмашты ве бираздан къайтып тюшти. Кене сигар ичип башлады. Поезд исс эп кете "такъ-такъ, такъ-такъ..."

Танъ атты, адамлар уянып, ерлеринден турып башладылар. Аскер уянгъанларгъа яваш-яваш меселени анълатты. Адамлар сускъан алда эп ананъ яткъан тарафкъа бакъалар... Бир маальде сен уяндынъ ве деръал ананъ бетке ынтылып башладынь. Сонъра пек яман агъладынь... Эй, раббим, о вакъытта санъа къошулып бутюн вагон агълады... Амма агълавнен олюни тирильтмек мумкюн олса эди... Анавы аскер сени озюне огъул этип аладжакъ олды. "Меним тыпкъы бойле огълум бар, берабер осерлер, беринъ манъа", — деп ялварды, инатланды. "Мен онынъ тизеси олам", — деп зорнен токътаттыкъ. Заваллы аскер, о да пек яныкълады...

Поезд кете. Адамлар исе эписи ашагъы тюшти, тёпедечи тахтада, яни экинджи къатта, ананъ заваллы, бир озъчиги ята ве, поездинъ сарсынтысына коре, яваш-яваш саллана.

Уйле авгъан сонъ адамлар яваш-яваш сёйленип башладылар.

"Оны гедже къалдырмакъ олмаз..."

"Кунъ къавушкъандже, бир чаре этип, топракъкъа къоймакъ керек".

Аскер дешу фикирде эди. Эгер акъшамгъадже поезд токътаса, оны тюшюрип къалдырмакъ керек олур. Амма поезд токътамай, сен исе агъламакътан токътамайсынъ... Кунъ къавушып башлагъанда, кене насылдыр чёльнинъ ортасында, ниает, поезд токътады. Токътав ярым саатлик экен... Ана, шайтип, дюнь акъшам сени омузлары устюне отуртып чапып кельген сакъчы аскер энди ананъны алып кетти. Бу вакъытта сени бизлер эглендирип турдыкъ. Шай исе де, пек яман агъладынь... Ананъны исе аскер, къоллары устюне котерип, чёль ичине кетти. Онынънен берабер тек бир адамгъа, къарт молла акъайгъа бармагъа изин бердилер. Олар дерели-тёпели чыплакъ ве улькен чёль ичине сенинь ананъны алып кеттилер. Ананънынъ башы, бети шалнен багълы эди... Бирден орталыкъ къаранлыкълашты. Молла акъай къайтып кельди. Сакъчы аскер исе озь вагонына кеткен. Поезд кочъти. Молла акъай ананъны бир тёпенинь джапына комгенлерини айтты. Вагондаки адамлар, бильгенлерине коре, дува окъудылар. Поезд исе станцияларда токътамай. Айланыр куню акъшам Чалкъар, я да Челькар шеэрини кечтик. Тек шу шеэр акъылымда къалды.

Дилявер бу фаджиалы икяени сес-солукъсыз динъледи. Вуджудында пек чокъ инелер къыбырдап башладылар. Юреги сы-

къылды. Тена бир ер булып, окюрип-окюрип, тоя-тоя агъламакъ истеди.

Дилявер тышкъа чыкъмакъ, азбарда доланмакъ истеп, еринден турды. Саадет енге огълуна бакъты. Эбет, анасыны денъиштирген бу алиджснап къадын — онынъ анасы. Аначыгъым!

— Ана, сиз мени багъышланъыз, — деди Дилявер. Даа бир шейлер айтаджакъ эди, айтып оламады. — Бир кере даа багъышланъыз, — деди ве азбаргъа чыкъты.

Сакин геджеде эр шей сускъан. Кокте йылдызлар парылдайлар. Бир йылдыз учты ве, кокте без из къалдырып, ашагъы энерек, сѣнди. Дилявер тез-тез юрип канал боюна кельди ве сабагъадже канал боюнда доланды...

Саадет енге яваштан ичери кирип, акъайынынъ янына отурды.

— Абдулла? — деп яваштан акъайыны чагъырды.

Абдулла агъа къыбырданды ве богъукъ сеснен:

— Сагъ ол, Саадет, — деди.

— Абдулла, сен юкъламайсынъмы?

— Насыл этип юкълайым! — деп ынъранды Абдулла агъа. — Эписини эшиттим. Эписини... Не ичюн мен де о вагон ичинде олмадым да, не ичюн мен де, сизлер киби, чекишмедим?!

— Ташла шойле лафларны, — деди Саадет енге. — Сен агъласанъ, бизлер не ишлермиз?! Агълама!

— Сен айтасынъ амма, насыл этип агъламазсынъ! Бу такъдирнинъ языларыны насыл этип аныларсынъ?! Айт бакъайым.

Танышынъыз

Мектебимизде бу йыл
Тешкиль эттик ансамбль.
Истидатлы балалар
Огрене ве чалалар.
Бирев ойнай, эм йырлай
Зевкънси кече кунь ве ай.
Конферансье олдым мен,
Эм кульдюрем, эм кулем.

Кеманеджи

Чалынъанда музыка,
Индже, инъли сес чыкъа.
Сейирджилер о вакъыт
Кеманеджиге бакъа.
Оны чала Эмине,
Агълай, куле кемане.
Байылалар бакъкъанлар,
Гуя онда тылсым бар.

Давулджы

Дом-дом-дом-дом...
Эльбет, давул чалына.
Бакъынъыз сиз давулджы
Сейдаметнинъ къолуна.
О чокъмарны ургъанда,
Титрей атта ер биле.
Давул чалып тургъанда
О севине эм куле.

Зурнаджы

Бизим кучюк Сейтаджы
Олды яхшы зурнаджы.
Чокъ аваны чала о,
Даим алгъыш ала о.

Дареджи

Дареджемиз — Серверчик,
Эпимизден о кучюк.
Лякин о пек гъайрстли,
Шундан себеп шуретли.
Ёрулмагъа бильмей ич,
Козьлеринде от, севинч,
Кя отура, кя тура,
Даресини пек ура.

Трубаджы

Трубамыз да бар бизим,
Оны чала тек Назим.
Чокъ тырышып огренди,
Яхшы чалгъыджы энди.

Кларнетчи

Къувурчыкъ сачлы Савфет
Чала даим кларнет.
Чалгъан эр бир авасын
Эр кес динълей авеснен.

Оюнджыларымыз

Алты оюнджымыз бар,
Энъ яхшысыдыр Гульнар.
Ойнагъанын корьсенъиз,
Сюеги ёкъ, дерсинъиз.
Сейяре ве Санабар
Ондан артта къалмайлар.
Токътамаса музыка,
Олар ойнай талмайлар.

Чанта

Сервер азбардаки арабачыкъ устюне отурып, пыркъ-пыркъ буруныны чске. Элиндеки тазе ешилъ чубукънен къумны чыз-гъалай.

— Эр вакъыт, эр шейнинъ эскиси манъа келип тюше, — деп бурны астындан мырылдай ве козьяшлары чыбырайым деп тур-гъан козълерини кирли эллеринен окъалай. — Китаплар, дерсликлер Левизадан асабалыкъ къалалар: юз йыл яткъандан, сонъ манъа... Энди чантасы да эскирди, онъа керсги ёкъ, манъа берелер...

Анасы йипке асылы бем-бсыз чамашырларны элинсн тутуп бакъа.

— Вазгеч энди, шыншыкълай берме! — дей о, артына айла-нып. Левиза бешке окъуй эди, сен исс беш дегиль, энди эки биле ала башладынь... кузъге къалдынъ.

— "Эки" экен! Эльбет де, чантанъ эски олса "эки" олур. Баш-къа балаларнынъ чанталары яньы, менимки исе...

— Етер энди! — анасы сертленс, чырайы сытыла. — Сенинъ яньы форманъ бар. Левиза сендай экенде мектепке чабланен бар-гъан вакъытлары да ола эди... Шимди де мына, бакъ, достлары тогъайлыкъта ойнап-ойнап юрелер, чечек джыялар. Энди мек-тепни битирип, китап-дефтерлерден къутулдыкъ, деп къувана-лар. Левиза исс мал фермасына кетмеге азырлана. Чалышмагъа огренмек истей, бильгисини арттыраджакъ ола... Анасына ярдым этмек истей.

Анасы къуругъан чамашырларны топлай ве тахталары къу-ракъшыгъан мердивенден чардакъкъа котериле.

Сервер козъ къыйыгъындан Левизанынъ пенджересине бакъа: аптеси озюнинъ безз халатыны утюлей. Бу халат анасынынъки эди, шимди онынъки олды. Омюринде биринджи кере акъ халат-нен ишке кетмеге азырлана.

Сервер аптесине бакъты. Аптеси онъа энди балабан къыз олып корюнди. Дюльберлиги де ойле... Койде ондайын дюльбер къыз ёкътыр. Лякин, Левизанынъ къалын сачлары арасында къысты-рылгъан пападие чечеги солгъан, бурюшкен... Сервер аптесини аджыгъан киби олды. Банаки джан агъырысыны да унутты.

Сервер еринден сычрап, турды, озеннинъ о тарафында джайылгъан ешилъ тогъайлыкъкъа козь ташлады, этрафта чешит ренкте чокътан-чокъ чечек джайрап ята, ойле бир дюльбер манзара ки, гуя оны тылсымлы элсеринен насылдыр бир аджайип рессам якъан.

Сервер сонъки сефер бурнуны чекти де, къоранынъ устюнден секирип, о тарафкъа чапып кетти.

...Левиза эм йырлай, эм де утюлей. Пенджерседеки чёль чечегистесини эслемей. Къашан ельчик чечеклернинъ япракъларынен ойнай, ельпиретсе, гуя тогъайлыкънынъ къокъусыны Левизагъа сездирмек истей. Левиза пенджерседеки чечеклерни корьгенинен, шашып къалды. Атта къолуны биле пиширди. Чечеклерни элине алды, сыйпады, къокълады, багърына басты. Сонъ, пенджерседен башыны чыкъарып, блинседе эгилип о якъкъа, бу якъкъа бакъты.

— Серверчик! Серверчик! Бу ерден ич кимсе кечмедими?

— Ёкъ, корьмедим, — деди Сервер ве аптесине тилини косътерип, озен ялысында ойнагъан балалар бетке чапмагъа ынтылды.

— Сервер, кадам, бу якъкъа кельчи. Санъа гизли бир шей айтаджам.

Сервер, тиль косътергеним ичюн къулакъларым бурулмазми экен деп, къоркъа-къоркъа пенджере янына кельди.

— Мен санъа, кадам, биринджи айлыгъымдан янъы чанта алырым, — деди Левиза Сервернинъ къулагъына пысылдап. Деди де, айткъанларындан утаныр киби, шу саат башыны кери чекти.

— Худжур къыз бу бизим Левиза, — дей озы-озюне Сервер. — Чечеклерни мен шай, олмайджакъ бир шей деп кетирдим, о исе манъа чанта... Озы де биринджи айлыгъындан... Бар да анъла бакъайым къыз баланы.

Адрессиз мектюп

Эсма аптенинъ тек бир огълу бар эди. Лякин севимли эвляды дженкке кеткенден сонъ ондан ич бир тюрю хабар-тебер кельмедим. Шимди Эсма апте бир озы яшай. Сой-акърабасы да ёкъ. Юреги пек тарсыкъкъан вакъытларда къолум-къомшугъа кирип чыкъа, я да: "Умют дюньясыдыр, бельки бир кунъ ола пейда олур" деп, юрек аджысыны тынчландырмагъа тырыша.

Эсма апте бизге кельгенде анам джан-юректен къувана. Олар экиси де миндер устюне чёкип отура да, фильджанларындаки къара къавени ичип саатларнен дертлешселер.

Анамнынъ талийи Эсма аптенинъкине ошай. Меним агъам да дженктен къайтып кельмеди. Военкоматтан алынган уфачыкъ кягъыт агъамнынъ ватан огърундаки урушларда Перескоп янында къараманджа эляк олгъаныны бильдирди.

Мына шимди де олар кедернен ах чекип, эвлятларыны хатырлайлар.

— Огълум, Шевкет, сандыкътаки мектюпни бир даа окъучы, — деп анам манъа айланды.

Мен элиндеки китапны ташлап янаша одагъа чыктым. Мектюп энъ къыйметли бир хатире оларакъ сандыкънынъ тюбюнде сакълы тура. Бу мектюпни анам эзберден биле. Лякин, юрегине асретлик кедери толушкъан ве баш урмагъа ер тапмагъан заманларында, кене бу мектюпни манъа окъуттыра. Мен озюм тыпкъы-тыпкъына агъама ошагъанымдан, мектюпни окъугъанда козьлерини менден алмай, бу саниелерде мени агъам деп зан этсе керек.

Анам агъамны джебэге озгъаргъанда коюмизде тек бир къартлар ве балалы къадынлар къалган эдилер. Чокъкъа бармадан коюмиз душман элине кечти. Куньдюзимиз геджеге чевирильди. Энди сакъаллы къартлар баштаки киби чубукъларыны тютетип къара сельбилер янында топлашып, яшларгъа озьлерининъ эвельде корип кечирген яшайышлары акъкъында икяе этип отурмайлар — шимдики яшлар озьлери энъ агъыр сынавдан отьмекте эдилер. Ёл янында чалынмагъан ашлыкълардан кельген бодсене сеслери тынды: баштаки киби чёльде отлап тойгъан тавлы сыгъырлар да койге къайтып кельмейлер, кельсселерде оларны къаршылап алмагъа киши ёкъ.

Геджелери къара кокни сары-сары ёлакълар сызгъалай, узакътан насылдыр бир терен давушлар эшитиле. Бирден сескенген киби, ер гурюльдей ве эвлернинъ диварлары сарсылгъанындан пенджерере джамлары къырыла.

Мына шу къоркъунчлы геджелернинъ биринде, орталыкъ топ-тюфек давушына богъулгъан бир вакъытта, кок юзюни шемшекдай ярып, бакъылдап янгъан бир шей лиман ичине келип тюшти. Онынъ топраккъа урулывындан ве патлавындан ер тепренди, пенджерелер сарсылды. Анам мени деръаль къучагъына алып, азбаргъа чапып чыкъты да, узакътаки янгъындан къан тюсюне бояланаяткъан лимангъа козь тикип:

— Кезлевге еталмады завалы!.. — деди къыйгъылы сеснен.

Тамам шу арада кок юзюнден энмекте олгъан акъ бир шей козьлериме илишти. Ердэн ёллангъан къуршунлар, атешли

окълар киби, онъа къаршы учтылар. Арадан бир къач дакъикъа кечер-кечмес немсе аскерлери мотоциклестлерини гурюльдстип, кой ичинден лимангъа тараф ашыкътылар. Бираздан эки кере пыштав атышы ве автомат давушлары эшитильди. Сонъ, эр ер тынып къалды.

Шу гедженинъ бузлу сабасында немселер ич бир адамгъа лиман тарафында кетип-кельмеге рухсет этмедилер. Анда, къумлу ялыда, душман тарафындан атылып ольдюрильген совет учджысы серилип ятмакъта эди. Душман аскерлери койлюсерге оны коммсеге изин бермедилер.

Лякин балалар ичюн ясакъ этильген шей бармы я!.. Эки кунден сонъ биз лимангъа барып чыкътыкъ. Учуджынынъ джеседи козьден гъайып олгъан. Бираз авлакъта кучючик бир обачыкъ-бельгисиз къараманнынъ къабири пейда олгъан. Биз янгъан самалётны бус-бутюн тешкерип чыкътыкъ ве оны бир даа тамир этип учурмакъ мумкюн олмагъанына инанаджагъымыз биле кельмеди. Къара свастикалы самолётларны урып тюшюрмек ичюн биринджи ким учаджагъы акъкъында арамызда кунъ эвельден дава башланды. Давамыз аз къалды котекке чевирелезды... Мен балаларнынъ арасында энъ кучюги эдим. Шай экен бойле бир муим меселе чезильгенде анда меним иштирак этмем затен керек танылмады. Учмагъа акъ талап этмек бир якъта турсын, бу акъта меннен лаф биле этмедилер.

Мен джаным агъыргъанындан балалардан айырылып, чытырманлы когем тереклери арасында юрьдим. Юре-юре кене къуршунлардан тельме-тешик олгъан бсяз парашютнинъ юксек пытакъларгъа чырмашып къалгъан ерине келип чыкътым. Оны пытакълардан айырып алмакънынъ ич имкяны ёкъ эди. Аягъымнен чюрюген япракъларны къарыштырып башладым. Меним бутюн хаялым наган тапмакъ ве о наганнен, яваш-яваш, ешилъкозь фрицлерни атмакъ эди. Эм де таптым! Лякин, наган дегиль де, кенарлары азачыкъ куйген планшет таптым. Онынъ устюндеки къапы уютмадан эди ве онынъ тюбюнде Кърымнынъ харитасы бар эди. Мен къувангъанымдан бакъырып джибердим. Меним сесиме балалар топлашып чапып кельдилер ве буюк меракънен планшетни тутып-тутып бакътылар. Олар атта планшетни денъишмекни, яни, онынъ ерине манъа самолётта биринджи учмакъ акъкъыны теклиф эттилер. Мен исе, ачувым къатты олгъанындан разылыкъ бермедим. Тез-тез планшетни къойныма тыкып, пытакълар арасындан ёл къармалап зувмагъа башладым.

Немселер корьмесин деп, кьоркьудан артыма-огюме бакъа-бакъа чапып эвимизге кьайтып кельдим.

О планшетнинь ичинден бир мектюп чыкьты. Конверти устюнде адреси ёкъ эди. Шунунь ичюн мектюп бу вакьыткъадже бизде сакълы кьалды. Анамнынь шимди хатырлагъаны да ана шу мектюп.

Эсма аптенен анам фильджанларыны табакъ устюне кьойып, козьлерини манъа тиктилер. Мен, энди кьачынджы кередир, бу сарарып кьалгъан конвертни ачып, андан мектюпни чыкьардым ве окъумагъа башладым:

"Азиз анайым! Мен эр бир учушымдан сонъ, санъа мектюп язам. Лякин, оларны санъа ёлламанынъ чареси ёкъ. Фашистлерни топрагъымыздан айдап чыкьаргъан сонъ, санъа бир торба мектюп алып барарым.

Кимерде бир коюмизнинъ утюнден учып кечем. Эвимизнинъ янтайып кьалгъан диварларыны корем. Дженткен сонъ, аначыгъым, янъы эв кьурармыз. Сени азбарамызда корерим деп, самолётымны алчакълатам ве коюмизнинъ устюнден бир кере айланам. Кьоркьудан тапылгъан тешиклерге сакълангъан душманларны корем. Козьлюгимни манъалайыма котерип, козьлеримни керип-керип бакъам, лякин, сен корюнмейсинъ. Оджагъымыз да тютемей. Агъачынъ олмаса керек... Сабыр эт, анайым, дженктен сонъ санъа араба-араба агъач кетиририм. Сыджакъ оджакъ башында будешет йылларнынъ сувугъыны да, ачлыгъыны да, кьайгысыны да унутырсынъ.

Диварлары ичинде сен ильки кере меним сесимни эшиткен алчакъ эвчимиз ичюн, чевресинде джайылып, манърашып кьойлар отлагъан чёллер ичюн, анам, мен мукъаддес гъалебе саатини якъынлаштырмагъа бутюн кучюмни аямам.

Душманнынъ дёрт "мессершмидт" самолётыны урып тюрдюрим. Чареси олса эди, буава айдутларынен коюмиз устюнде тутушыр эдим. О вакьыт сен де ерден сейир этип, огълунынъ ватан огърунда йигитлердже урушканыны озь козьлериньнен корер эдинъ.

Тюневин коюмиз кенарындаки "Эски мезарлыкъкъа" бомба ташладым. Буны юрек аджынтысынен яптым. Анда бабамнынъ да кьабири бар... Лякин, не чаре, фашистлер кьабирлернинъ баш ташларындан озьлерине атеш ювалары ясап, анда зенит топларыны ерлештиргенлер. Эсаплашув саати якъынлашатыр, биз мытлакъ енъермиз!

Сабыр эт, апайым, бекле мени. Мен мытлакъ къайтып келирим.

Шимди кене душмангъа къаршы учаджакъмыз. Ашыкъам.

Огълунъ Эскендер."

Эсма апте кыбырмамай отура. Бетинде индже ёлакъ-ёлакъ бурюшиклер онынъ вакъытсыз къартайгъанынъ косътерселер. Онынъ бакъышы тюшонджели, козю огюнде гуя догъгъан кою джанланды: Эсма апте анда о вакъыт, юреги бир шей сезген киби, терен теляшнен, огълуну джебэге озгъаргъан эди, бираз вакъыттан сонъ исе, акъайнынъ да дагъгъа, партизанларгъа озгъарды. Къолундаки фильджанда ичилип битмесген къаве сувып къалгъан... О терен кокюс кечирди ве талгъын сеснен: — Меним-кининъ де ады Эскендер эди... — деди.

Агъыр ве муляим табиятлы бу къартийге гонъюль алыджы, теселля бериджи сёзлер айтмакъ истедим, лякин, онынъ кедерли дуйгъуларыны суслендире биледжек сёзлерни къайдан тапар-сынъ!

Анам терен кокюс кечирип, мектюпни элине алды.

— Эсма енге, меним тонгъучым къайтылмаз ёлларгъа кетти, ватан ичюн вефат этти. Иште, биринджиси ерине экинджиси осеятыр, — деп козьлеринен мени ишарет этти. — Бу йигитнинъ мектюбини сиз алынъыз. Ола билир, оны да анасы беклейдир. Кимерде бир ачар, окъурсынъыз. Буны огълунъыз яза, деп эсап-ланъыз иште...

Эсма апте мектюпни мукъаддес бир шей киби алып, къойнуна сокъты.

— Сагъ ол, чокъ сагъ ол, — деди о самимийликнен. — Бу мектюпни мен эр даим къойнумда, юрегим устюнде ташырым. Умют дюньясыдыр, бир кунъ ола бельки огълум да псайда олур... Къайда барсам, ашыкъып эвге къайтам, умютим шунда ки, чюнки, ольди деген кягъыты кельмеди де... Бир сойлары пенсия пешинден чапкъалап юрдилер. Мен исе, бир ерге аслы бармадым, эм сорамадым. Кереги ёкъ, пенсия да, бойле кягъыт да... Ярабби, къайдан келе асла бу дженклер бизим башымызгъа?

Иште ойле о, аналарнынъ юреклери — дженкте гъайып олгъан огъуллаарыны эп беклейлер. Ольди десселер де, беклейлер. Озьлерининъ козьлери юмулгъандже беклейлер.

Мен ашыкъып балконгъа чыкъам. Мен бутюн дюньягъа кы-чырмакъ истейим: — Инсанлар! Аналарынынъ юреклери

насыл теляшнен чапалагыянына бир бакъыныз!.. Олар лянетлеген эр шейге лянетлер ягъдырыныз! О вакъыт дюньяда ич бир тюрю яманлыкъ къалмаз.

Анамнынъ умути

Къышлакынынъ устюнде гогерджинлер учалар. Олар та къа-барыкъ, сувлу булутларнынъ янына авсейлер. Мен эшиткен эдим — гогерджинлер тынчылыкъ ве къуванч кетире экенлер. Шунынъ ичюн, шимди оларнынъ биз отурган эвнинъ тѣпсинден де учмаларыны пек истейим. Башымны тѣпеге котерип, олган дикъкъатымнен гогерджинлерни сейир этем, атта башымдаки къалпагыымнынъ чамурга тюшкенини дуймай къалдым. Мен къалпагыымны къакътып, башыма киём ве китап толу чантамны къолтугыма къысып, чамурлы ёлдан тайгалай-тайгалай эвге къайтам. Мектепте дерс битти. Лякин, анам даа къайтмай. Онынъ юкъары сыныфларда да дерслери бар. Мен ашыкъмайым, чюнки эвимизде кимсе ёкъ. Мектептен чыкъканымнен анамнынъ саба чантама къойган бир кесек мысырбогъдай питесини чайнап юттым. Билем, анам бугунъ де эвге кеч келир.

Бабамдан чокъ вакъыткъадже мектюп кельмесе, о даима кеч айта. Чюнки мектюп кельсе, оны анама мектепке алып кетип релер.

Мен тар ве айланчыкъ сокъакътан кетем. Эки тарафындан сек дым исарлар олган бу сокъакъ, басыкъ бир тоннельни анъдыра... Ичериден бескли олган кочюрме къапуларнынъ арасындан кескин копеклер бурунларыны сокъып манъа урелер. Мен энди алышкъаным, оларга къулакъ асмай ёлумынъ эп девам этем. Шу арада анамнынъ тюневин торбачыкынынъ тюбюндеки сонъки курпеден чайма пиширгенини хатырладым да, барып бираз къозу къулакъ джыяйым, дедим.

Мен къышлакынынъ четиндеки джарты эвлернинъ янындан отип, кенъ арыкынынъ бир тарафындан дигер тарафына созулган тайгакъ агъачнынъ устюнден кечип, кольгели ве тынч багъчага чыктым. Кунеш къайдандыр четтен, тереклернинъ арасындан алтын къолларыны узатып, чыкъ данечиклерни баягы сарыкътырган. Шай олса да, отлар аякъларымны сылатты.

Тюневин, гуя кок къутурган, бутюн гедже яшын яшнап, кок гудюрдеп чыкты. Мен эрте ятсам да, ничюндир юкълап оламадым. Ниаест, башымны ёрган тюбюне тыктым. Манъа пендже-ренинъ огюнде оськен балабан урюк терегининъ жыйкылдысы, онынъ пытагы эвнинъ тѣпесине окъаланганы эшитиле. Бираз-

дан эвнинъ тѣпессинде "чып-чып" этип, алюмин чанакънынъ ичине сыкъ-сыкъ тамладылар. Бир анъ оданынъ ичи яп-ярыкъ олды. Кок ойле гудюрдеси, дерсинъ о парча-кесек олды. Пенджерининъ джамлары шатырдады... Ничюндир козюмнинъ огюне эвакуация вакъыты кельди: эшелон, "вый-й" этип тюшеяткъан бомбаларнынъ афатлы сеси, оларнынъ патлагъаны... Мен устюмдеки ёргъанымны чекип алдым.

Анам пенджере огюндеки кыйышаякъ столнынъ башында отурып тюшюнджеге далгъан. Тешкерильген бир топ дефтер столнынъ четинде дестенен тура. Бирден яшын яшынады. Мен анамнынъ тюшюнджели козылерини ве пенджерининъ джамларындан козьяш киби чыбырып акъкъан сув ёлакъларыны корип къалдым. Кок гудюрдиси орталыкъны сарсыткъанда, анам сескенмеди биле, дерсинъ, акъылы-фикири башкъа ерде. О иненсн фитильни чокъычлап бираз ярыкълатты да, мен яткъан сетнинъ янына келип, онынъ тюбюндеки чемоданчыкъларнынъ ичинден бабамнынъ джебѣден ёллагъан бир десте мектюбини чыкъарды. Эгер ондан чокъ вакъыткъадже мсктюп кельмесе, анам эр вакъыт бойле япа. Мен исе онынъ юн шалнен япынгъан арыкъ омузларына бакъып яттым. Анам, озю орыген бу эски шалны, питеге денъишмегени ичюн, аля къуллана. Юкъугъа кетейткъанымны мен ич бир вакъыт дуймайым. Кене козюмнинъ огюне демирёл станциясы, майышып-бурулып къалгъан рельслернинъ устюне конделен тюшип яткъан паровоз кельди: кишилер кычырыкълап чапалар, йыкълалар... Къап-къара къанатлы кольгелер башымнынъ уджунда дюрюльдейлер... Мен къалтырап уяндым. Ода къаранлыкъ. Сыджакъ манълайыма анамнынъ салкъын олып тийген къолуны дуйдым.

— Юкъла, балам, — дегенини эшиттим. — Къоркъма. Мен янынъдам, огълум.

Мен багъча ичинде гурь оськен отларнынъ арасында юрем. Анда-мында башларыны эгген чечеклернинъ устюнде кобелеклер юкъсырайлар. Къозукъулакъ корюнемей — отлар ичинде теренге сакъланса керек.

— Эй, Энвер, бакъчы мында!.. — кенардан кимнинъдир сеси эшитильди. Бакъсам, бираз авлакъта Бахтияр тура. Узатылгъан авучында насылдыр сары бир шей. Мен онынъ янына бардым. Къолунда босторгъай ювасы экен. Ювада исс агъызлары сап-сары эки къуш балачыгъы кыбырдай. Олар узатып-узатып агъызчыкъларыны ача берелер, озълери де др-р, др-р къалтырайлар.

— Оларны теректен слъ тюшюрген, — деди Бахтияр.

— Бир ерге...

— Юр бизге барайыкъ. Анам бугунь пите пиширеджек...

— Ёкъ, — дедим мен. — Меним анам де пите пиширеджек...

Биз чанталарымызны саллай-саллай баягъы вакъыт лаф этмей юрдик.

— Энвер, оджа сени яхшы ресим япа деп, макътады. Манъа бир ресим япып бер даа...

Янымызда бир ялпакъ кутюк бар эди. Биз тюрбюмизге чанталарымызны къойып, стол башына отургъан киби кутюкнинъ янына чёктик. Бахтияр озюнинъ балабан ресим дефтерини кутюкнинъ устюне джайды. Мен бойле дефтерге даа ресим япмагъан эдим. Буны Бахтиярнынъ бабасы шеэрден алып кельген. Бахтияр къутусындан бир талай ренкли къарындаш чыкъарып тёкти.

— Насыл ресим япайым санъа?..

— Не истесенъ оны яп. Озюнь не севсенъ...

Биз лаф этмей отурамыз. Орталыкъ тынч. Бойле тынчлыкъны мен пек севем. Юзюм чубукълары эки къардаш киби къучакълашып, чыкъны эмселер—оны севем. Бааръде тизден кельген отларнынъ, анда-мында сачылып яткъан кягъыт парчаларыны анъдыргъан сарыкозь пападиелернинъ арасындан чапкъалап юрмеге севем. Кунештен къызгъан алтын къумны авучларыма лып, сув киби пармакъларымнынъ арасындан акъызмакъны севем. Ондан да зияде уфукъларгъадже узангъан мавы денъиз манзарасыны севем. Эр ер мавы — къаерде кок, къаерде денъиз, айырамайсынъ...

Мен, адети узре, ресимни тез япам. Пек яхшы демек мумкюн дегиль. Мен беллесем, эр кес киби япам. Факъат мен даима бир шейни япа берем де, шунынъчюн яхшы чыкъа. Озюм биле тааджиplenем. Ресим дефтеримнинъ бутюн бир бетине мас-мавы денъиз чыздым. Денъизнинъ тегерек четине бойдан-бой ешилъ ялы, ялыда исс, бем-бесяз шеэр яптым...

Багъчанынъ о бир башындаки тереклернинъ арасындан корюнген дувал тарафтан созукъ сес эшитильди:

— Бах- ти- я-ар!..

Бахтиярнынъ чырайы сытылды.

— Аптем чагъыра, — деди де, ачувланып аякъ устюне турды.
— Не ке-ер-ек? — деп багъырды.

— Бахтиярджан! Тез ол, чап эвге!.. Буюк байрам!.. Дженк биткен!.. Гъалебе!..

Бахтияр омузларыны къысты, шашмалап манъа бакъты. Сонъ, бир кереден еринден сыптырылды ве кетеркен чантасына дефтерини такъыштыра берип, табана къувет, аптеси тарафкъа чапты.

Мен шу ань анамны ойладым. О эшиткен экенми, аджеба? Эшитмеген олса даа яхшы!.. Бабамны башта озюм кьаршылап алырым. Эгер бабамнынъ кьолундан тутып, апансыздан босагьадан берабер келип кирсек — ана кьуванч кьайда олур!.. Догьру станциягьа чапмалы! Дакьикьасы паалы... Шу ерден сыптырылып, аякъларым баскьан ерни козюм корьмей, багьчанынъ ичинден кестире берип, бойдан-бой тизилип тургьан сельбилернинъ талдасынен ортюли ёлгьа чыкьтым. Нефссим тутыла. Богьазым кьуруй... Мен исе эп чапам. Кунь кьонгьандже станциягьа барып етишмели. Бабамнынъ кокреги орденге толудыр. Мен билем, о мангьа бирисини берир. О мектюплеринде де анамнен экимиз ичюн, Ватанымыз ичюн ич бир шейни, атта джаныны биле аджымайджагьыны яза эди.

Ана энди пытакълары кьурып кьалгьан джевиз тереклери де корюнди. Бу ерлер мангьа таныш. Джевиз тереклерини кечкен сонъ, ёл онъ кьолгьа бурула. Тарланынъ ичинден кестирип кетсенъ, станция якьын амма. Энди паровозларнынъ отькюр сеси де, вагонларнынъ такьылдысы да эшитиле. Юрегим чапалана, лякин, эп чапам, чапам.

Ниает, айланмадаки дут терегине келип сттим. Мен бу терекни яхшы билем. Акьтылымда, биз анамнен станциядан ильки ссфер кьышлакькьа джаяв кеткенде бу терекнинъ тюбюнде отурып ял алгьан эдик. Анам бир кьолунен агьыр чемоданны котерип, дигеринен меним кьолумдан тутып кете эди. Энди орталыкь кьаранлыкьлашып башлагьанындан, биз кьайда кетеджегимизни де бильмедик. Сорамагьа да кимсе ёкъ. Гьаст ёргьун олгьанымыздан бираз раатланайыкь деп дут тереги тюбюне чёктик. Чюнки бизни кьаршылап чыкьаджакь эдилер. Арыкь эшечик екильген кьодалакьнен эслидже бир киши янымызгьа кельгенде, биз энди умютимизни кескен эдик. О киши шимди биз отургьан эвнинъ саиби эди.

О вакьытта бу терек даа гурь эди. Онынъ япракълары арасында чырмашып кьалгьан ай шимдикисидай козюмнинъ огюнде. Терек, ортасындан башлап, эки дане кьалын кьош пытакькьа айырыла эди... Онынъ бирисини тюнсвинки сль—фуртуна сындырса керек. Кимдир энди онынъ агьачларыны да ташып алып стиштирген. Терекнинъ сийреклешип кьалгьан япракълары гуя бири-биринен кедерли-кедерли фысылдашалар. Орталыкьны кьаранлыкь баса башлады. Тереклернинъ арасындан телюкели бир шытырды эшитильди. Насылдыр бир кьуш дерсинъ агьлагьан киби кьычырып, кьанатларыны шапылдатты. Мен энди кьоркьа

башладым. Артыма къайтайыммы экен, сонъ къайткъанда адаш-маммы экен?.. Эр алда эп огге, узакъта ара-сыра корюнген электрик ярыкълары бетке кетем... Бираздан огюмде ат адымлары эшитильди ве атлынынъ кольгеси корюнди. Онъа ёл берип четке чекильдим.

— Къайда, огълум? — деп сорады атлы, атыны токътатып. Мен бизим почтальонны танымадым.

— Станциягъа! — дедим мен. — Бабамны къаршыламагъа!

— Оны санъа ким айтты? — деп тааджипленди почтальон.

— Я дженк битти де? Эшитмединъизми? Энди эр кес эвлерине къайтаджакъ!..

Почтальон тишлеринен дудагъыны сыкъып, сийрек чот сакъалыны сыйпады. Ат да бир ерде турмай аякъларынен ёлда чамурлы сувны сачратып кыбырдай берди.

— Мен шимди станциядан келем. Бугунъ энди поезд олмайджакъ, — деди о еджанлы давушнен. — Кель, огълум, биз эвге къайтайыкъ. Ананъ онда сени кыдырып шайтанлы олгъандыр...

— Мен станциягъа бараджагъым, — деп инатландым.

— Сенинъ ананъа мен бугунъ мектюп кетирдим. Бельки мектюп бабанъдандыр. Къачан къайтып келеджегини язадыр? Юр кетейик! — о эгилип манъа кьолуны узатты. Мен чапып онынъ кьолуна япышкъанымнен атнынъ терли аркъасында пейда олгъаным бир олды.

— Бельбанымны яхшы тут, — деди о манъа айланып, сонъ атыны джиберсе берди.

Анам исе бутюн кыышлакъны айланып чыкъкъан, мени тапамай ве даа къайда кыдыраджагъыны бильмей янъычыкъ эвге кельген. Ат тапырды котерип, биз отургъан эвнинъ огюнде токъталды.

Абдырап къабаргъан сачларыны кьолларынен тюзете-тюзете къапугъа чыкъкъан анама почтальон: "Мына, оджапчем, алынъыз йигитинъизни", — деди де, яваштан мени ат устюнден тюшюрди. Мен анамнынъ сачларыны тарамай, тюзетмей бойле юргенини ильки сефер корьдим. О эр вакъыт сачларыны эки къалын сач этип оре ве къаталакълап ерлештире эди. Бу анамны пек дюльбер косътере ве мен онъа пек алышкъан эдим... Анам мени сёгер деп кьоркъкъанымдан башымны ашагъы алып, онынъ янына бардым. Анам исе, терен кокюс кечирип, меним башымны сыйпады. Сонъ, яныма чёкти де, мени къучакълап багърына басты — анамнынъ юреги "дук-дук" ургъаныны, янакъларынынъ сылакъ олгъаныны дуйдым.

— Мында эр ерде кескин копеклер барда я, балам, — деп юзюмни сыйпай, пармакъларынен сачларымны къарыштыра.

Меңанамнынъ къучагындан къуртулып, чапып одагъа кирдим. Стол устюнде липильдеп чыракъ яна. Онынъ янында йыртыкъ кон-верт ве басма арифлернен бир кягытчыкъ ята. Анам элимден кягытны чабикликнен алды да, къайдадыр сакълады. Мен ондан тск, манъа анълашылмагъан: "...погиб смертью храбрых..." деген сёзлерни окъуп етиштирдим, ишанчсызлыкънен анама бакъып къалдым. О, менден бир шей сорама, деген киби башыны саллады, озюне коре кулюмсирейджек олды, лякин, дудаактары къалтырады, козылери торланды, деръаль башыны менден чевирди. О куню къуванч да, гъам-къасевет де бир ерде юрдилер.

— Бар, огълум, къолларынъны юв, — деди о басыкъ давушнен. — Мен бугунъ санъа лезетли шей пиширдим. Шимди берабер ашармыз.

Мен, софагъа чыкъып, элимни, бетимни ювдым. Ичери къайтып киргенде, софранынъ устюнде бир чанакъ пишкен къартоп бувланып тура эди. Онынъ къокъусы бурныма ойле лезетли олып урулды ки, мен сабыр эталмай аман бир къартопчыкъ алып къапайым деп пармакъларымны пиширдим. Анам мысырбогъдай питесини экиге болип, буюкче кесегини манъа узатты. Сонъ биз сары чельмек пиалалардан къайнагъан сув ичип, индемей отурдыкъ. Мен анамдан, о насыл мектуп эди я, деп сораиджакъ олып къач керс ынтылсам да, джесарет эталмадым. Анам пиаладаки сувны яваш-яваш иче, лякин, озю бир нокътагъа бакъып къалгъан. Онынъ къайгылы козылери устюнде кедерли-кедерли кыбырдагъан къара кирпичлери азгъын янакъларына узун кольгелер ташлай эдилер. Шалы исе омузларында ёкъ эди.

Мен зияде ёргъун олгъанымдан юкъум кельди. Аякъларымны ювып яттым. Ничюн бильмесм, бугунъ анам, дерсинъни азырладынъмы деп де сорамады. Озюнинъ насылдыр тюшюнджелери бар, бельким унуткъандыр. Анам софраны джыйыштырды, сюртти, сонъ омузына меним кичкене фуфайкамны ташлап, дефтерлерни тешкермеге башлады. О дефтерлернинъ бетлерини айландыргъанда, чыракъ липильдеп сёнмеге аз къала, диварда исе кольгелер ойнайлар...

Ниает, козылерим юмулды, юкъугъа далдым. Юкъу арасында япракъларнынъ ссерин шытырдысы ве олардан саркъып тюшкен чыкъ тамчыларынынъ сеси эшитиле. О меним дут терегим пытакларыны саллап, мени селямлай. Онынъ янында даа пек чокъ тереклер бар. Озылери къап-къара, тюшюнджели о тереклернинъ тёпелери та йылдызларгъа, кунешке созулгъанлар. Ашагъыда исе айнынъ ренкинден мавы тюрс алгъан от-оленлер денъиз киби толкъунланалар, отларнынъ арасында къушчыкълар

чивильдеше ве козьге корюнмеген озенчик шырылдап акъа. Анам мени къундакълап шу озенге алып бара эди ве озеннинъ къадифе ялысында отурып, узун сачларыны дагъыта, оре ве талгъын сеснен озюнинъ йырларыны йырлай эди...

Мен козьлеримни ачып, бель устюне айландым. Анам янымда. О башыны ястыкъкъа комген, индемей ята. Лякин, не ичюнدير омузлары силькине. Анама бакъып меним де агълайджагъым кельди. Амма мен шу анъ озюмде янъы бир дуйгъу ис эттим, бу дакъикъа манъа озюмни къолгъа алмакъ керек олгъаныны анъладым. Бунынъ даа не экенини анъламайып, мен энди балалыкъ чагъым биткен, босагъадан атлап кечейтырым. Къолумнен яваштан анамнынъ башыны сыйпап юкъулы, лякин, къатты давушнен:

— Юкъла, тынч юкъла. Мен янынъдам, анам... — дедим.

Учурымлы ёл

Тозлу, чакъыл тёшельген къышлакъ ёлу узакъларгъа кете ве памукъ тарлаларынен къурашкъан багъ-багъчалар ичинде гъайып ола. Ёл бою, чанталарыны саллап, учъ огълан адымлай. Ташларны шытырдатып футбол киби тепелер. Олар якъынлашкъанда, ёл четинде гурь оскен дут терсклериндеки торгъайлар суса, кечип кеткен сонъ исе — кене пытакътан пытакъкъа уча, чивильдеше эдилер.

— Уф, — деди Салим такъиесини чыкъарып.

— Даа узакъ, — деп иляве этти Решид. — Бойле юрсек биз акъшамгъа да етишип барамамыз.

— Мен болдырдым, достлар, келинъ азачыкъ раатланайыкъ, — деди Салим.

Олар дут терегининъ салкъынына кечип, арыкъ боюнда, ешилъ отчыкълар устюне отурдылар. Салим чантасындан бир пите чыкъарып, учъке больди, балалар чайнай башладылар.

Копчеклерини чыкъылдатып, араба кечти.

— Абибулла агъа, бизни де алтынджы бригадагъа алып кетсенъиз, — деп багъырышты балалар, араба артындан чапып. Арабаджы атынынъ тельбевини чекти. Балалар юксек копчеклерге тырмашып, арабагъа миндилер.

— Къана, таксини къаергедже айдайыкъ? — деди арабаджы ёлджуларгъа чевирилип.

— Алтынджы бригадагъа!

— Алтынджы? О къадар узакъта не къыдырасынъыз я?

— Алтынджы бригадада Суннат ака деген адам яшай. О Берлингедже баргъан. Гъалебе куню биз дженкчилернен корюшув кечиреджекмиз. Бу меселени анълатмагъа кетемиз. — Сизге Берлингедже баргъан дженкчилер керекми? — деди арабаджы кулип.

— Бизге эписи бир. Лякин, ким олса да, дженк акъкъында яхшы икяе этмеге бильмели.

Ат, узун ялыныны силькитип, тез-тез кете эди. Араба таш чакъыллар устюнде секириклей, гъыджылдай, лафкъа кедер эте эди. Бир къач дакъкъа сусып отурдылар. Сонъ арабаджы:

— Мен шаир дегилим, дюльбер лаф этмеге бильмейим, — деди. Кунъ бою субетдешим — атымдыр. Сёйленсенъ де эр шейни анълай.

Бираз сускъан сонъ, девам этти:

— Мен, сизнинъ яшыныздаки огъланчыккынъ дженк маалинде башындан кечиргенлерини икяе этмек истейим. О, эбст, фашистлернинъ ювасынадже, шу Берлингедже баргъаны ёкъ... Чюнки о заман он бир, он эки яшларында эди. Душмангъа къаршы автомат, яда пулемёттан атеш де сачкъаны ёкъ. Бунынъ ичюн сиясы да ёкъ, кучю де ёкъ эди. Лякин, о огъланчыкъ чин пионер эди.

Балалар, яхшыджа ерлешип, меракълы икяе динълемсге азырландылар.

— О огъланчыкъ кичкене, Айсрез деген койчикте яшай эди, — девам этти арабаджы. — Вадиде кичкене, копюктен даима бем-безз тюсю олып озенчик акъа эди. Адамлар эвлерини таш устюнде къура, ашада, вадиде исе, берекетли топракъта багъбагъчалар осьтюре эдилер. Шойле бир аджайип манзараны тасавур этинъ: эр ер таш, чакъыл, оларнынъ ортасында, гуль киби койчик... Эрбаарь байырлар сшерс, гуллернен тёшелс эдилер. Бу маальде къыз ве огъланчыкларгъа дагъгъа чыкып кетмек буюк бахт эди. Огълан балалар сыгъыр, эчки ве къозуларны отлата, къызлар исе, гуль джыя ве гуль таджы ясап, аналарындан эшиткен дюльбер йырларыны йырлай эдилер. Огъланлар дженк оюныны ойнай, къаяларгъа тырмаша, къобаларгъа сакълана эдилер...

Арабаджы джебинден кисесини чыкъарды, сигар ясады, кескин тютюнни арды-артындан бир-эки тартты ве сонъ девам этти:

— Кунълернинъ биринде кой кокюнде дженк гудюрдиси къопты. Етишкен осьмюрлер ордугъа кеттилер. Сия тутмагъа ярагъанлар исе дагъгъа котерильдилер. Гедже-кунъдюз ер ве кокни

сарсытып душман кельгенде, койде тек къарт-къурт ве бала-чагъа къалгъан эди. Агъыр куньлер кельди, атта кунеш де къапкъара корюне эди. Балалар энди дагъгъа къачмай, ойнамай эдилер. Чюнки, энди дженк оюн дегиль де, акъикъат эди. Узун къыш акъшамлары кимлернинъдир аягъы астында къар гъычырдай, сонъ бу адамлар чувалларгъа отъмек ве пенир юкленип, кене дагъда гъайып ола эдилер.

О сене къарлы къыш эрте кельди. Юксек къар дагъ ёлларыны къапатты, къаялар уджында ель увулдады. Фашистлер партизанларгъа къаршы тинтюрни вакътынджа токътаттылар. Лякин, партизанлар да койге ничюндир келип оламайлар...

Куньлернинъ биринде Зейнеп къартыйчик къарт чобан Мустафанынъ эвине кельди. Козьяшларыны сюрте-сюрте:

— Сен бутюн омюринъни шу дагълар ичинде кечирдинъ, шайтан бильмеген сокъакларны сен билесинъ, — деди. — Партизанларгъа барсанъ да, меним огъланчыкъларым Аметнен Селяметнинъ сагъ-эсен экенлерини бильсенъ.

— Э, къартый, дагъда юрип олсам отурыр эдимми мен мында? — деп джевапланды тапчан устюнде яткъан Мустафа акъай.

— Фашистлер тезден къой ве эчкилеримизни тартып алажакъларыны айттылар. Десс энди бир баш мал да туттырмай-джажакълар? Бала-чагъа сютсиз къалгъаны—къалгъан... О гъариплер де анда ач-чыплакъ аллары насылдыр экен... — Зейнеп апте пештималыны козылерине басты.

— Айванларны керчектен аладжакъ экенлерми?

Къартый агълавуны токътатмай баш саллады.

— Абибулла! — деп чагъырды къартбабай торуныны. — Оджакъ устюнде асылы чызмаларымны кетирчи, балам, къуругъандыр энди бельким...

— Сизге юрмек мумкюн дегиль де, я, къартбаба! — деди торуны чызмаларны котерип кирип.

— Не ялайым, балам, муим ишим бар...

Къарт башкъа ич бир шей айтмай кийинде, чыкъып кетти. О къайткъанда къаранлыкъ тюшкен эди. Акъшамлыкъ сувда пиширильген къартоп сувып башлагъан эди. Къартбабай тюшюнджели, кедерли эди. Азачыкъ къапынып, четке чекильди. Абибулланынъ анасы софра джыйыштырып башлады. Къартбабай элини торунынынъ омузына къойды.

— Санъа бир шей айтмакъ истейим, — деди о Абибулланынъ козюне дикъкъатнен бакъып. — Ананъ да эшитсин. Джемаат санъа муим бир вазифе юкледи...

— Насыл вазифе экен о я? — деди четтен анасы.

— Адамнынъ сёзюни больме, отур да динъле, деди къартбабай.
— Бу ишни мен озюм япмагъа борджлу эдим. Дагъны мен къадар кимсе бильмей. Лякин, бу аякълар бармы, бу аякълар!.. Абибулла меннен чокъ кезгендир, чокъ сокъакъларны биле, шаймы?

Къарт торунына суаль назары ташлады.

— Э, билем, къартбаба, — башыны саллады Абибулла.

— Бугунъ гедже койдешлеримиз азбарымызгъа къой ве эчкилерини айдап келеджеклер. Танъ маалинде сен оларны "Йырлагъан дере"ге айдап кетеджексинъ. Беджерирсинъми?

— Беджеририм.

— Баба! Сен не, баланы эляк этеджек оласынъмы шу? — деди анасы агълап.

— Баламы, акъаймы, ким экенини ярын анларыкъ, — деди къартбабай, къызына бакъмамагъа тырышып. — Айванларны артыкъ койде къалдырмакъ хавфлы... Ярын олмаса, о бириси кунъ тартып алырлар.

— Дагъдан кечильмез шимди!..

— Узакъ кетме, — деди къартбабай къызыны динълемей. — Дерегедже айдасанъ етер. Акъшамгъадже эвде олмагъа борджлусынъ.

— Яхшы.

* * *

Абибуллаларнынъ эви койнинъ четинде ерлешкен эди. Танъгъа якъын къартбабай къораны ачты. Абибулла сюрюни дагъгъа тараф айдады. Къартбабасы чешит кенъешлер берип бираз тоपालлап озгъарды, сонъ, ёл ичинде токътап, артындан бакъып къалды. Койден баягъы узакълашкъан сонъ, Абибулла къойларны дагъгъа бурды.

Кок агъарып башлагъанда, мал сюрюси кучюк дереден таракъкъа бенъзеген къаяларнынъ о бир тарафына кечкен эди. Айванлар ач олды ве магърашып башладылар. Лякин, бу энди хавфлы дегиль эди. Абибулла буюк бир таш устюне чёкти, къойнынъдан бир баш согъаннен отъмек чыкъарып, бираз къапынды. Энди энъ эсас ёл къалды — "Йырлагъан дере". Уйле маалинедже онъа етип барса, акъшамлыкъ эвге партизанлар къаршылап алырлар. Бем-безд къар устюнде сюрюни тёпеликтен коръмей олурмы?

— Айда! — багъырды Абибулла ве таягъыны ойнатып, сюрюни айдады. Къой ве эчкилер къурсагъынадже къаргъа батып, огге ынтыла эдилер. Абибулланынъ чарыкълары ичине къар тол-

ды, ирип, бузлай башлады. Сувукъ, аджджы ель уфюре эди. Сол къолда — тим-тик, къара къая. Онынъ уджу булутлар арасында гъайып ола. Асырлар бою асыл олгъан тар сокъачыкъ шу къаягъа япышкъан, ашада исе — учурым. Аджеба, къарнен тѣшельген бу сокъакъ хавфсызмы экен? Я барып да эшильсе?

Абибулла кокке бакъты, сарылтым араретсиз кунеш къаялар артына гизленмеге азыр тура. Къой-эчкилер бир-бирлерине башларыны къойып, ельнинъ увулдысына динъленелер... Партизанлар кельмеди. Эгер Абибулла къартбабасы айткъаны киби сюрюни ташлап къайтса, ким биле оларнынъ алы не оладжакъ?! Борюлер ашармы, ачлыкъ ве сувукътан арам олерлерми?! Ойле экен, гъарип айванларны койден айдагъандан не файда?!

— Э-э-эй! — деп багъырды Абибулла.

— Э-э-эй! — деп джевапланды седа.

"Не исе, кене огге кетмек керек, эрте-кеч партизанлар илле расткелирлер", — деди Абибулла озъ-озюне ве сюрюдеки ёлбаш эчкини айдады. Эчки юрмейджек олды, лякин, бир-эки таякъ ашагъан сонъ, алдкъа ташланды. Сюрю онынъ артындан юрди...

Башы айланмамасы ичюн, Абибулла ашагъы, учурымгъа бакъмамагъа тырыша эди. Къая исе сюрю ве огъланчыкъны итеп тюшюреджек киби эп кокюсини кере эди. Къаянынъ артына бурулмагъа бир-къач адым къалгъанда Абибулланынъ аягъы астындаки таш еринден кочти ве... Абибулла абынды. О, тырнакъларынен бузлу къаянынъ коксюне япышты. Къой ве эчкилер урькип, бири-биринен итеклезтилер. Абибулла зорнен аякъкъа турды ве юзюнен мермер къаягъа таянды. Сюрю тар сокъакъта уюлишип тура эди.

— Айда, айда! — деп Абибулла таягъыны саллады, лякин ушюген элинден таягъы сыптырылды, ашагъы учып кетти. Сюрю еринден къыбырдамады. Аксине, арткъа къачаджакъкъа ошай эди. Абибулла башындан къалпагъыны чыкъарып, къойларны онынънен айдап башлады. Ёлбаш эчки сакъаланы къыбырдатып ильки адымыны атты. Сюрю арекетке кельди.

Яйлагъа чыкътылар. Сюрю кене токътады. Абибулла не къадар тырышса да, сюрю еринден къыбырдамады. "Десе къашкырлар?" — деп тюшюнди Абибулла, къоркъунен. Лякин, шу анъ ёлбаш эчки арткъа чевирильди, бир-эки секирип, чападжакъ олды, лякин, учурым устюнден безз халат кийген адамлар котерильдилер.

— Токъта! Сен кимсинъ? — деген давуш янгъгырады. Безз халатлы адамларнынъ бойнунда автоматлары, бель къушакъла-

рында гранаталары асувлы эди — партизанлар... Абибулла козь-яшларыны токътатып оламады... Партизанлар оны опладылар, сыджакъ тонгъа сардылар ве ашаттылар...

— Сагъ ол, къардашым, — деди партизанлар группасынынъ командири. — Отрядымызгъа буюк бир бахшыш кетирдинъ. Ана-вы учурымгъа атылгъан эчкиге языкъ амма, биз оны да тапып чыкъарырыркъ. Кой халкъына тешеккюримизни бильдир ве чокъ селямлар айт...

Эки партизан Абибулланы гедже озгъардылар. Саба малинде Абибулла озъ эвлерининъ пенджересини къакъты. Юкъу-сыз отургъан ананен къартбаба чапып къапуны ачтылар...

Шу сёзлернен арабаджы икяесини битирди. Араба тар ве тоз-лу къышлакъ сокъакъны бойлап кете эди.

— О огълан шимди сизнинъ къышлагъынъызда яшай, — деди кулип арабаджы.

Балалар тюшюнджели бир-бирлерине бакътылар.

— Ким о? — деп сорады кене Салим.

Абибулла агъа, къамчысыны силькитип, атыны ашыкътырды ве индемени. Олар Суннат агъанынъ эвине якъынлаша эдилер.

Истеги ерине кельди

Айше уфакъ бир къызчыкътыр. Лякин, яшы элиндеки пармакъларнен бир сайыда олгъаныны пек яхшы биле.

Оларнынъ эви демир ёл янындаки къайсы тереклерининъ тюбюндедир. Бутюн кунъ ёлдан ешилъ, къаверенкли, сары поездлар вызылдап кече. Айше копчек тасырдыларыны эшиттими, аллыгуллю лялелернен ортюли тёпечикнинъ устуне чапып чыкъа да, ёлджуларгъа элини саллай. Эй-й, сырасы келип, поездгъа минсе экен! Ич олмадым бир керечик вагоннынъ пенджересинден эвлерине, эль саллап къалгъан ана-бабасына куле-куле бакъар эди. Оны корьген копечиги Кокай да ешилъ вагон артындан чапкъалап шенъ давушынен афырыр эди. Айше Кокайнен чокътан достлашты. Анасынен бабасы станциягъа ишке кетсе, копегинен къала. Онынънен сакъланмакъ ойнай, сонъ багъчагъа бекчилик яптырта.

Айше кунъ бою чокъ ишлер япып етиштире. Багъчадан отлен джыйып, сепетине къоя. Оларнынъ эчкилери яш шорбаджысынынъ кетирген оленлерини пек сева. Акъшам исе озюнинъ лезетли сютюни бере. Къартанасы онынънен торуныны сыйлай.

Булардан гъайры Айше бем-безаз сарыкозлю пападиелерден ве къырмызы лялелерден гульчсмерлер орьмеге биле. Анасы бу

чечек чемберлерни пек бегене, онынъ ичюн де Айше кунъ бою бир къач чембер оре.

Кечкен базар куню Сервер анасынен оларгъа мусафирликке кельди. Сервер балалар багъчасына къатнай экен. Анда пек шенъ, чюнки бутюн балалар бир ерге топланып ойнай экенлер. Оюнджакъ десенъ, ады-эсабы ёкъ. Буюк бир оданынъ кошесинде балабан аквариум бар, онынъ ичинде алтын пулларыны йылтыратып, тюрюк балычыкълар ялдай. Балалар балыкъларны къуру отъмек парча-чыкъларынен беслейлер... Буларны Айшеге Сервер айтты.

Шу куню акъшамы бабасы мусафирлерни озгъарып, станциягъа кетти. Анасы, исе скемлеге отурып, Айшени къучагъына алды.

— Къызчыгъым, неге мугъайдынъ? — деп сорады.

Айшенинъ тап агълайджакъы кельди. Бетини анасынынъ кокусине таяп, юткъуна-юткъуна сёйлснди.

— Анай, анда балалар пек чокъ экен... Мен де багъчагъа бармакъ истейим... Балычыкъларны кореджегим келе...

Анасы Айшечикни янагъындан опип:

— Яхшы, къызчыгъым, барырсынъ, — деди. — Ярын алып барырым.

Айшенен анасы ешилъ поездге минип кеттилер. Айше бурну-й пенджере джамына таяп, этрафкъа козь этти. Янашада ешилъ ереклер ве оларнынъ талдасына сакълангъан беяз эвлер, быланыхъ сувлу арыкълар корюнди. Мына шеэр... Поезднинъ къаршысына чапкъан эвлер озь тезликлерини аман-аман явашлатып, сонъ, токъталдылар. Айше даа узакъ ерлерге кетер эди амма, тюшмек керек олды. Айшени анасы эки къатлы дюльбер бир бинагъа алып кельди. Оларны акъ халатлы, кулер юзьлю бир къадын къаршылап алды. Башта анасынен лаф этти. Сонъ Айшенинъ элинден тутып, оны буюк ве айдын бир одагъа алып барды. Анда оларны шу саат балалар сарып алдылар.

— Бизге янъы бир бала кельди, — деди акъ халатлы къадын. — Ады Айшедир. Онъа оюнджакъларынъызны косътеринъиз ве бирликте ойнанъыз.

Балалар бири-бирини болип, Айшенен лакъырды этти ве оны оюнгъа чагъырдылар. Кимге джевап береджегини бильмеген Айше ири мавы козьлерини аквариумгъа тикип къалды. Онынъ ичинде алтын балыкълар ялдайлар. Пенджереден ургъан кунеш нурлары бу балыкъларны тыпкъы масаллардаки алтын балыкълар киби парылдаталар.

— Айды, къызым, сыкъылмай ойна бер, — деди анасы ве эгилип Айшени опыти. — Мына бала багъчасына кельдинъ. Акъшам келип алырым ссни.

Айше анасына сарылып, кѳулагына фысылдады:

— Мен балычыкларга аш бермек истейим.

— Сен Мурербие аптенден сора, мусааде этсе...

— Яхшы, ана, мен сонъ...

Акѳшамында Айше бабасынынъ тизлери устюне отурып, багъчада корип-кечиргенлерини куле-куле айта башлады. Кучюк балычыкларга аш бермек пск зевкълы экен. Бу арада къапуду вызнен ачылып, эсджанлы бир алда ичери анасы кирип къалды. Элинде туткъан газетадаки кулер юзюлю кызыны косътерип:

— Афферин Валягъа! — деди. — Чатал юрек кыыз десенъ дери бар!

Айшечик инджечик бойнуны узатып, газетадаки ресимни дикъкъатнен бакъкъан сонъ:

— Анай, мен де йылдызларга учмакъ истейим! — деп кычырды Айшечик ве бабасынынъ тизлеринден тюшип, анасынынъ янына барды. Газетаны озъ элине алып, бир даа ресимге бакъты.

Анасы къакъылдап кульди ве кызынынъ кѳувурчыкъ сачларындан сыйлап:

— Окъуп буюсенъ бу истегинъ де ерине келир, — деди. — Лякин истек деген шей эр даим къавий олмалы, онъа джан-гонъюльден ынтылмалы. Анълайсынъмы? Зарары ёкъ, буюсенъ, эр шейни анъларсынъ...

Денъизде геми ялдай

Сервернен Улькер кене давалаштылар. Оларнынъ шаматасыны эшитип, одага аналары ашыкъып кирди. Котерильген тозга бакъып къашларыны чатты, вай-вай дер киби, башыны саллады.

— Аджеба ер юзюнде тап бу къадар баштакъ балалар даа бармы экен?! — деп окюнди.

Сервер Улькернен асла да ойнамакъ истемей. Улькер ондан эки яш кичкене олса да, ара таптымы, онъа илише, геми яп, денъиз яп, деп зорлай. Бойле ресим оларнынъ диваны устюнде диварда асувлы. О ресимдеки геми де, денъиз де гуя акъикый. Шимди мавы сув далгъаланып, къаверенкли чатыдан ташып чыкъаджакъ киби келе. Бу бабасынынъ ресими. Бабасы оны пек севе.

Сервер исе — ресим устасы. Балалар багъчасында огренди. Онынъ буюк альбомы ве бир кѳуту ренкли къарындашы бар. Қарындашыны оларга якъын кетирмей, ресимни тек озю япа. Эгер Улькер янъылып бу шейлерге эль тийсетсе, Сервер анасынынъ одадан чыкъмасыны беклей де, сонъ, онынъ кѳулагындан

тутып соза. Бойле алларда Улькер де джевапсыз кьалмай: агъа-сынынъ къарындашларыны джайрата, альбомыны сакълай. Сервер альбомыны кыдырып тапамагъан сонъ, аз къала агъламагъа. Улькер исе бундан зевкълана. Тойгъандже кульген сонъ, альбомнынъ сакълангъан ерини косътере. Бундан сонъ, эльбет, кене, байгъуш къулакълар эсап кеселер.

Улькер агъасыны даа зияде ачувландырмакъны тюзюне.

Сабанынъ сааръ вакътында башта Улькер уяна ве энъкъастан йырламагъа башлай. Сервер исе юкъу багъынлагъында. Турып онынъ къулагъыны созаджакъ амма, юкъусыны бозамай.

Мына бугунъ Сервернинъ юкъусыны ич кимсе бозмады. Пенджерен кунеш кулип бакъты, эвнинъ ичи исинди. Улькер исе йырламай, аксине, агъламсырап ята. Сервер, истер-истемез башыны котерип, кадысына бакъты. Акъикъатен къардашы козь-яш тэкип агълай. Сагъ янагъы кызаргъан ве къатмерлешкендай къаргъан.

— Анай, анай! — деп кычырды Сервер, теляшнен. — Улькерни балкъурт тишлеген!..

Ачылгъан къапудан ана чапып кирди.

— Огълум, Сервер, сен не айтасынъ шу, эв ичинде балкъурт къайдан кельсин?

Ана-кюлуны Улькернинъ башына кюйды... шашмалагъандай олды.

— Сервер, огълум, сен янаша одагъа чыкъ... — деди о. — Къардашынъ хасталангъан. Мен экимни чагъырап келейим.

Бираздан акъ халатлы бир къадын кельди. Улькер яткъан одагъа Серверни кирсетмедилер. О, къапу артында къалды. Къулагъыны, къапугъа таяп, экимнинъ айткъанларыны эшитеджек олды. Эшиталмады. Эким кеткен сонъ анасы Серверге:

— Огълум, бугунъ эвде къал, балалар багъчасына кетме, — деди.

Энди не япмалы? Оюнджакълардан безди, япмагъа башкъа бир иш де ёкъ.

Сервер альбомны чыкъарды, къарындашларыны стол устюне тизип кюйды, бир къач сание тюзюнип отурды ве ...ресим япмагъа башлады. Башыны аз-бучукъ янтайтып, дикъкъатнен сызды ве боялады. Мавы къарындаш да бу далгъалар устюндеки акъ гемичикке керек олды. Ачыкъ кёкте къушлар авелене.

Сервер ресимни элине алып, баягъы вакъыт онъа бакътып къалды. Дерсинъ денъизде геми ялдай! Сонъ еринден турды, яваштан къапугъа кельди, ичери кирди. Улькер сакинден хурулдап юкъламакъта эди. О энди бираз тюзюльген олса керек. Сервер

пармакъ уджларына басып, кроваткъа якъынлашты, альбомнынъ денъиз ве геми ресими япылгъан саифесини ачып, оны кадясынынъ баш ястыгъы янына къойды. Недир ойланып алды. Сонъ... къарындашларыны да шу ерге ташлады.

Сервернен анасы чай ичелер. Бабасы даа иштен къайтмады. Бирден къомшу одадан Улькернинъ давушы эшитильди:

— Сервер! Бу ресимни манъа яптынъмы?

Сервер чай стаканыны кенаргъа итеп, Улькернинъ янына чапып барды.

— Эльбет де санъа! — деп кулюмсиреди. — Айса кимге олсун? Альбом да, къарындашлар да, санъа. Ал, сенинъ олсунлар.

— Сагъ ол, — деди Улькер ве элини онынъ пармакълары устюне къойды.

Ана босагъадан бакъып тура эди. О куле-куле:

— Аджеба ер юзюнде тап бу къадар акъыллы ве гузель балалар даа бармы экен? — деди.

(1938)

Козюньни ач, Селим

Меним Селим деген бир достум бар. Мен оны пск сая ве севем. Акъыллы бир йигит. Мсктепнинъ химия ве физика лабораториялары ичюн достум бир такъым муреккеп алетлер ясап кетирди. Математика боюнджа да районда онъа тенъ келе биледжек бала ёкъ. Шунунъ ичюн Селимни Киевге, Бутюнсоюз яш математиклер олимпиадасына ёлладылар. Биринджи дсреджели "Диплом"нен къайтып кельди. Достум шойле бир огълан. Лякин якъында онынънен арамыз бозулды, занымджа Селимден омюрбилля айырылыштым. Не ичюн дейсинъизми? Мына динълеп бакъынъыз, озюньиз анъларсынъыз.

Хатиримде ёкъ, кеч кузь эдими, ёкъса къыш эдими, лякин ава пек титис эди. Де къар ягъа, де ягъмур, де ель уфюре, де кунеш чыкъып бузлу ёлларны иритип, чевре-четни чамургъа толдыра. Биз Селимнен Пионерлер эвине тараф кете эдик. Селим даа димди янымыздан вызнен кечкен янъы КРАЗ самосвалы хусуында лаф юрсете эди. Даа дагърусы, о атешли бир нутукъ сёйлей, мен исе агъызымны ачып динълей эдим.

— Бу машинаны келеджекте пейда оладжакъ юк автомобиллерининъ бабасы демек мумкюн, — деди о. — Башкъа шейге дегиль де, сен онынъ копчеклерине дикъкъат эттинъми? Аман-аман сенинъ, меним боюм къадар барлар. Я билесинъми бу автода къач ат къувети бар?

— Къач дане дегени хатримде ёкъ, лякин достум буюк бир ракъам айтты. Сонъра, автомобиль ве дигер техниканынъ келеджеги хусусына сёз кочюрди. Мен оны буюк бир меракънен динълейим.

Лафкъа урунып, "Космос" кинотеатри огюне барып чыктыкъ. Шу ерде, афишалар асылгъан тахта янында, мен бир балачыкъны коръдим. Еди-секиз яшында, бузлу ерге чёккелеп, копчеги къыйышып-майышып кеткен велосипеднен чекише. Балачыкънынъ эллери сувукътан къып-къырмызы олгъанлар, пармакълары къанлы, бесе-белли демирге урып къанаткъан. Велосипеднинъ алы худжур. Эгер бу кучюк "устанынъ" элине къалса, бир йылда биле бир шей япып оламайджагъы корюне эди.

— Юрсе, не къадалып къалдыкъ шу? — деди бирден Селим ачувлы сеснен.

— Бакъчы, анавы гъарипчик велосипед тюзетем деп, чекише. Селим огъланчыкъкъа бакъып кулюмсиреди.

— Не, достум, къазагъа огърадынъмы? Олуджы шейдир. Акъылынъда тут: техника деген шей уста ве ачыкъ козь адамларны севе. Адий велосипед биле эшек арабасы дегиль, техникадыр, минъдинъми, къулакъларынъны тик тут, чевре-четке агъыз ачма, ёлунъ бакъ, ёкъсам алынъ фена олур.

Балачыкъ, бу адам не айта шу, деген киби, башыны котерип, бир къач сание Селимнинъ сёзлерини динъледи. Селим исе боюн-борджуны одеген адам сыфатында, кокюс керип, ёлуны девам этти.

— Селим, токътаса! — дедим мен. — Кель, балагъа азачыкъ олса да ярдым этейик. Корип турасынъ... бала бинъ йыл чекишсе биле бир шей япып оламайджакъ.

Селим омузларыны къысты.

— Озю бозгъан — озю ясар, бизим не ишимиз? Бойле де кечикейтырмыз, дёртке секиз дакъкъа къалды.

— Яш техниклер тегереги къачмаз, — деп итираз эттим мен. — Амма бу баланынъ чекишкенини коре турып кечип кетмек айыптыр.

— Олян, бу бала сенинъ тизенънинъ, ёкъсам эмдженънинъ огълумы шу? — деп тааджиplenди Селим. — Быракъ шуны...

— Биревге ярдым этмек ичюн илле союнь-сопынъ оладжакъ олса, инсангъа бу дюньяда яшамакъ кучь олур эди, — дедим мен.

— Айды, эгер сен алидженаплыкъ япаджакъ олсанъ яп да, сонъ келирсинъ, мен исе кеттим, — деп кестирди Селим.

Мен онъа джевап бермеден, огъланчыкъ тарафкъа бурулдым.

— Къана, кадам, кель арабанъны берабер тюзетейик.

Бала козьяшларыны сюрте-сюрте манъа гайка анахтарыны узатты. Онынъ тиши-тишине тиймей эди.

— Бар, анавы тюкянгъа кирип бираз къызын, — дедим мен.

— Достумнынъ велосипеди эди... алдым... боздым...

— Бойле сувукъта велосипедке минелерми? Бу ишни нафиле япкъансынъ.

— Мен онъа ойнамакъ ичюн минмедим, — деди бала ве джебинден шатырдавукъ кягыткъа сарылы бир шей чыкъарды. — Бадам Ташкентке кеткенде, онъа хронометр сымарлагъан экенлер. "Бар, огълум, шуны тез алып барып бер. Сымарлагъан адамгъа пек керек шей экен. Зан этсем, беклеп турадыр. Мен Ташкентте кечикмеге меджбур олдым, демек, сымарышны да чокъ кечиктирдим, деди бадам. Мен къомшумызнынъ ве-

лосипедини алып ёлгъа чыктым. Амма ёл бузлу экен, велосипединъ арт копчеги тайып кетти, арыккъа йыкылдым. Иште, нетиджеси...

— Эбет, яхшы олмагъан: — дедим мен. — Энди хронометрни алып барырсынъ. Велосипединъни тюзетейик де, эвинъизгизув, ананъа айт, скипидарнен яхшы этип аркъанъны окъаласын, ёкъсам хасталанырсынъ.

— Ёкъ, мен бабам дегенини япмакъ кереким. Хронометрни берген сонъ эвге къайтырым.

Мен онынъ козьлерине бакътым. Оларда буюк бир къаттылыкъ сезип индемедим.

— Яхшы, бу сенинъ ишинъ, — дедим. — Я бараджакъ еринъ узакъмы?

— Райхан сокъагъы.

— Райхан дединъми? Я о бизим сокъакъ да!

— Сизинъки олса не? Мен Февзи акъайгъа барам. Хронометрни огълу ичюн сымарлагъан.

— Я буны башта не ичюн айтмадынъ? Деми санъа акъыл огреткен эриф шу Февзи агъанънынъ огълудыр. Сендеки хронометрни о чокътан беклей. Насылдыр бир теджрибелер япмакъ ичюн керек экен.

— Эбет. Керек олмаса сымарламаз эди, — деди огъланчыкъ енъинен бурнуны сюртип.

— Айды, кадым, бар, бираз кызын. Он дакъкъадан машинанъ азыр олур.

О тюкянгъа кирип кетти. Мен баланынъ артындан бакъып къалдым. Аферин балагъа! Йигит олып осеяткъаны корюнип тура. Ольсе де, тирильсе де бабасынынъ дегенини япмакъ истей. Хронометрни Селимге алып кеткенини анъласа да, "мен бойле адамгъа яхшылыкъ япмам", демеди. Мен балачыккъа аферин айтып велосипедини тамирлемеге тутундым.

* * *

Бааръ кунълеринден бири эди. Эр ер тазе ешилликке комюльген. Кунешнинъ кыыздыргъан маали. Имтианларгъа аз вакъыт къалгъанындан, геджемизни де кунъдюз этип тырышамыз. Мен Селимге эдебият, тарих ве тильден, о исе манъа физика ве математикадан ярдым эте. О куню де биз баягъы вакъыт дерс азырладыкъ. Сонъ бираз раатланмакъ ичюн азбаргъа чыкътыкъ. Селим шахмат кетирди. Ойнап башладыкъ. Мен бу оюнда пек уста олмасам да, бугунъ не ичюндир бильмем Селимни арды-сыра юта

эдим. Селим исе тарсыкъа, патламагъа азыр тура эди. Шу арада азбаргъа бири артындан дигери къомшу къартийлер — Селимнинъ битасынынъ акъранлары кирип кельдилер. Пакизе битай оларнынъ кельгенинден гъает мемнюн. Достларыны азбардаки стол башына отуртты. Деръаль къаве пиширди, чай къайнатты. Къартийлернинъ иши белли: бир ерге топлансалар, бутюн янъылыкъларны ортагъа тѣмгеендже даркъамазлар. Бугунъ де шойле олды. Мен эм ойнай, эм оларнынъ лафларыны динълей эдим. Селим энди учюнджи кере мат олмагъа аз къагъанда, о бирден шахмат фигураларыны урып тѣкти, еринден секирип турды да, мыдырдана-мыдырдана эв тарафкъа кетти.

— Бу эв — эвми, базармы, анъламакъ кучъ, — деди о. — Бир шей япмакъ мумкюн дегиль... бир сюрю ишсизлер топлангъанлар да, чанъкильдей берселер...

Къартийлер шашмалап бири-бирине бакътылар. Пакизе енге исе къолундаки фильджанны къайда къояджагъыны бильмегендай о якъкъа бу якъкъа чевирильди. Ахыр-сонъу фильджанны софранынъ четине къойды. Фильджан десенъ сыптырылып ерге тыгъырды, къайнакъ къаве битайнынъ тизлерини пиширди. Амма Пакизе енге бунъа дикъкъат этмеді. Аякъкъа къалкъкъан достларыны токътатмакъ ниетине къапылды.

— Къайда ашыкъасынъыз шу, отурсанъыз азачыкъ даа. Айда йылда бир топланамыз, он дакъкъа биле отурмадынъыз!

— Ёкъ, ёкъ, чокъ отурдыкъ, кетмек керек.

— Кеч олды, акъшамлыкъ аш тедариги коръмек керек.

Къартийлер, марамаларына сарынып, къапу тарафкъа догърулдылар. Пакизе енге оларны озгъарып, чыкъты:

— Шимдики балалар пек нервалылар... — деп мыдырданды.

— Я насыл этип нервалы олмасынлар: гедже-кунъдюз китап, газета, кино, телевизор — эписине мий ишлетмек керек, аз шейми бу...

Битай кери къайтып, меним янымда токъталды. Онынъ уфачыкъ юзюнде козьяш излери къалгъан. Дудакълары къалтырай эди.

— Иште, коресинъми, мени адамлар огюнде масхара этти... — деди о, — валлаи ер ярылса ерге кирер эдим...

— Окюнменъиз, битай. Бу ишни о тюшюнмеден япты. Энди озю де пешман олгъандыр:

— Эх, балам, энди онынъ пешманлыгъындан не файда? — деп кокюс кечирди. — Пакизе енге марамасынынъ уджунен козьяшларыны сюртти. — Дюнъягъа кельгенинен мен оны мына бу элдериме алдым, ерге тюшюрмедим, озюм бакътым, балабан

эттим... Анасы озюнь, билесинь, чалыша. Сыкъ-сыкъ ёлланманен кете, баланен огърашмагъа чокъ вакъыты къалмай... Торуным, бир данем, деп тырыштым, чаптым-чапкъаладым, эм оны осьтюрдим, эм эв ишлерини яптым... Нетиджеде, мына, торунчыгъым "сагъ ол" айтты, адамлар огюнде мени масхара этти.

— Чокъ кедерленменъиз, битай, — дедим мен башкъа сёз тапалмагъанымдан. Селимнинъ "хасталыгъы" энди манъа да белли. Бугуньки вакъиа биринджи дегиль... Догъру, о акъыллы, истидатлы бала, лякин инсаннынъ энъ алидженап хусусиетлерини бир капикке алмай. Булар, эскилик къалымтылары, деп юре... Эбет, пек янълыша, эрте-кеч бельки янълышыны анълар...

— Эскилик къалымтылары дегенинъ де не я, балам? Десене вакъыт кечкен сайын сайгъы-уръмет деген шей де гъайып оладжакъ?

— Ёкъ, битай, аксине: инсаний дуйгъуларнынъ гуллеп-чечекленмеси ичюн даа да кениш имкянлар догъаджакъ.

Эм догъаятыр. Лякин буз юрекли адамлар да догъмаз демек янълыш олур.

— Сен, балам, Селим озъ янълышларыны анълар дсп тюшюнесинъми?

— Ола билер, о да анълар, чюнки яхшылыкъ чокълукъны тешкиль эткен ерде яманларгъа яшамакъ зор ола.

Иште, о кунъден берли мен Селимнен лаф этмейим. Бютюн тюшюнгенлеримни козюне бакъып айттым да, чыкып кеттим. Энди арадан баягъы вакъыт кечти. Селим корюнемей. Бир даа корюшкенде онынъ азачыкъ олса да денъишкенини сезсем, чокъ къуваныр эдим...

Шахло

Офидан киби инджсчик ве назик эди. Эрдаим бир сой урбанен беяз чечекли къырмызы фанель антеринен юре эди.

Онынъ козьлери балабан, эм де сим-сия эдилер. Лякин биз онынъ козьлерине бир керечик биле бакъып оламадыкъ: о эр вакъыт башыны салындырып юре. Дерсинъ, кунеш ве тоз-топракътан къараргъан ялына-якъларына бакъып тоймай. Бизни коръгенинен о адымларыны чабиклештире, тез-тез кечип кетмесе тырыша эди. Къоркъудан онынъ эллери дыр-дыр къалтырай эдилер... Биз онъа чешит лагъаплар такъа, ара таптыкъ — яхшы-джа дёгмеге тырыша эдик...

Узун хауз боюнда ятамыз. Эр биримизинь огюнде — устюне сув сепильген тоз уюми: озюнь тарафтаки тешикке уфюрсень — дигер тарафтаки тешиктен булут киби тоз думаны атылып чыкъя, "душманынь" акъсырып-оксюрип башлай. Сонъра о да сени озь думанына батырыр...

Мына, къоркъа-пыса Гогерджин келе (Бу Шахлонынъ лагъапларындан бири). Башы устюнде ешилъ богъча. Озюни бизден узакъча тутмагъа тырыша, ёлнынъ четинден кете. Арамыздаки месафе эп аксиле, биз озюмизни оны коръмегендай тутамыз, лякин о янымызгъа келип чыкъкъанынен, кимдир онъа чалтаякъ къоя, Гогерджин ерге йыкъяла, онынъ башы устюндеки богъча дангъылдап ерге тюше, балабан-балабан къырмызы помидорлар ярылып, шырасыны акъыза-акъыза чевре-четке атылып кетелер. Гогерджин еринден тура, индсмеден помидорларыны джыйыштырып башлай. Биз онъайтсыз бир алдамыз. Ондан къуртулмакъ ичюн эки помидорны алам, Гогерджинге тараф ташлайым, сонъра кене къурсагъымны ерге япыштырып къум устюне ятам... Къызчыкъкъа чалтаякъ къойгъан Турдыходжа да шойле япа, манъа тюшюнджели бир назар ташлап, башыны саллай... Онынъ не демек, истегенини мен яхшы анълайым. "Къана энди шу шейчик я агъласа, я да энъ яхшысы — сёгюнип башласа, не гузель олур эди! О заман оны тоя-тоя котеклемеге эсас олур эди!.. Асыл бабасына ошамагъан. Онынъ киби багъырмагъа, сёгюнмеге къышлакъта кимсе бильмей! Кимерде ичип сархош ола да, сонъ саллана-саллана йырлап башлай. Бизни ич де севмей. Сокъакъта, яхут эвнинъ янында расткетирдими, биль: "Ах, сизинъ ананъызны, бабанъызны!" — деп къувалап башлай... Элине тюшсень, яхшы шамар да япыштырыр. Ана, Гогерджиннинъ бабасы ойле адамдыр. Шунынъ ичюн де олса керек, биз онынъ къызыны да севмеймиз. Чаре тапсакъ акъкъымызны алмагъа тырашамыз.

Бизим багъымызынынъ арт кошеси чытырман дагъгъа бенъзей. Мында кимсе кельмей, бу ер бизим штабымыз экенини кимсе акъылына биле кетирмей. Куннинъ сыджакъ маалинде исс биз бу ерде ятып раатланамыз, андан-мындан одыр-будыр кетирсек, чешит емиш яхут къавун-къарпыз — эписини штабда топланып ашаймыз, кейф сюремиз. Бугунъ кене топландыкъ. Гизлиден Буюк Фергъана каналына кетмеге азырланамыз. Арыкъ ве суву сасып башлагъан узун хаузда бакъалар киби ялдамакътан бездик. Мына шимди Турдыходжаны беклеймиз. Амма, Турдыходжа ницундир пек кечикти... Не мараз олды экен?

— Бу балагъа бир акъыл къоймакъ керек, — дей Мурат ачувлы-ачувлы.

— Адамларны о кьадар бсклетмек оладыр даа!
— Турдыходжа урдым-дуймаз бала, — иляве этти Турсун.
— Еринден турмагъа онынъ меджалы ёкъ, — деди кене бир достум. — Елькесинде беш пармакъ изи кьызырып тура. Тюневин Маткъовул — Гогерджиннинъ бабасы, оны кьолгъа тюшюрди. Албу исе о тамгъаны ич бир кьабаатсыз эльде этти.

— Айды, етер, беклегенимиз, кеттик.

Биз чапып келип, диваргъа миндик, сонъра ашагъы саркъып тюштик ве таш ёлу бойлап адымладыкъ. Яры ёлда агъызы, буруны тозлу Турдыходжаны расткетирдик.

— Балалар! — деп багъырып башлады о узакътан. — Мен Гогерджинни корьдим!

— Тапкъансынъ шей корьмеге, — деп кульди Турсун. — Ойле кьушчыкъларны эр бир терек устюнде корьмек мумкюн.

— Терек устюнде дегиль, базарда корьдим — анълатмагъа тырышты Турдыходжа. Амма бу анълатув да бизни тааджиПЛендирмеди: базарда корьсе — не олгъан, базаргъа бармакъ джинай бир ишми? Лякин Турдыходжа энъ эмиетли лафыны айткъанда, биз еримизде къатып кьалдыкъ.

— О помидор сата эди!

— Не, не дединъ?

— Помидор сата эди, дедим, — иляве этти Турдыходжа. — Мени корьгенинен сычан киби ящик ве чуваллар арасына гизленди. Амма мен оны корьгенимни бильдирмек ичюн янына бардым, оны аягъымнен тюрттим: "Эй, бу сенсинъми?" — дедим.

— Ана, корьдинъизми? — деди Турсун. — Ойле адамнынъ баласы даа ким ола билир — спекулянт, эбет!

— Э, балалар, оны тутып яхшы урмакъ керек, — деди Мурат, енълерини чёрмелеп.

— Четке чекчи юмрукъларынъны, къараман, — дей Турдыходжа. — Сен о кьызчыкъ озю пек истегенинден бутюн татиль вакъытыны базарда кечиредир, беллейсинъми?

— Айса?

— Онынъ менден насыл гизленгенини корьгснимнен "Бу ишнен огърашмагъа бабасы меджбур этсс керек," — деп тюшюндим.

— Шай экен, ничюн оны аягъынънен тюрттинъ?

Эвеля мен озь-озюме инанмадым, бельки о дегильдир, дедим. Дигер тарафтан, эбет, озюм анълап турам, яхшы япма-гъаным...

Арагъа Турсун тюшти, елькесини къашып.

— Эбет, бабасы меджбур этедир. Бу озь-озюнден малюм. Онынъ насыл адам экенини билесинъиз де я! — деди.

Сёссиз, буны бутюнимиз биле эдик. Амма о акъикъатен Шах-лонн бутюн татиль девамында базарда булунмагъа меджбур эттими, ёкъмы — буны бильмек бизим боюн-борджумыз эди. Чокъ чеккелешювлерден сонъ бу вазифе меним бойнума юклendi...

Бир къач куньден мен ильк кере онынъ козьлеринс догъру тикленип бакъмакъ имкъянына малик олдым. Олар буюк, сим-сия эм де пек ксдерли эдилер. Мен онынънен чокъ лаф эттим, чокъ шейни анъладым. Лякин бир керсден дегиль, чюнки Шахло аля даа бизлерни башсыз, юзсюз балалар деп биле, бизден ве, хусу-сан, менден къоркъа эди...

Вазьет малюм олгъан сонъ мен онынъ юрегини котермеге тырыштым:

— Биз бу ишни шай къалдырмамыз, — дедим мен. — Эндиден сонъ о сени базаргъа айдап оламаз. Мына, айтты дерсинъ, эндиден сонъ о сени урып да оламаз: къана, бакъайыкъ пармакъ тийдирип коръсинчи... Яхшымы, Гогерджин?..

Мен бу сёзни айттым да, терге пиштим: лагъабыны текрар-лай-текрарлай алышып къалгъаным. О къызнынъ ады Шахло экенини тамамы иле унуткъаным...

— Меним адым Шахлодыр, — деди о яваш, лякин къаттий тильде. — Лякин сизлер оны бегенмегенинъизни мен яхшы билем, шай экен, Гогерджин де дие билесинъиз. Мен дарылмам, чюнки къушларны пек севем. Зан этсем, дюньяда олардан да яхшы махлюкъ олмаса керек. Лякин бунъа бакъмадан къушлар-ны пек чокъ адамлар ынджыталар... Языкъ, эписи къушларгъа табиаат отъкюр панджа бермеген экен...

— Шахло, сен аджайип йигит экенсинъ, — деп ташладым онынъ къыз экенини унутып, — эндиден сонъ сен бизим энъ якъын аркъадашымызсынъ...

Келип, достларыма бильгенимни, эшиткенимни айттым. Мурад адети узре, юмрукъларыны туюип, сринден сычрап турмагъа, чапып барып, котекке тутунмагъа азыр. Турсун агъызына учер-дёртер юзюм сокъа, онынъ юзю инд йогларынынъки киби маналы. Турдыходжанынъ козьлери исе фырыл-фырыл яналар, сёзлери онынъ юрегине яткъанындан адден артыкъ мемнюн.

— Къана, кеттик. Барып, Маткъавулнынъ шу гизли трубасы-ны ёкъ этмек керек, — дей Мурад, сринден атылып турып. — Ана, мен де энди анъладым бутюн меселени... Биз арыкъта ювунгъанда о шунунъ ичюн де къавгъа-шамата къопара экен... Бизден шу гизли трубаны сечмесинлер, деп къоркъа экен. О сувны буюк арыкъкъа барып ачмагъа эрингенинден эр даим памукъкъа азыр-

лангъан сувдан файдалана, азбарыны хырсызлыкънен суvara экен. Шу азбарнынъ помидорларыны кызына саттыра экен. О разы олмаса меджбур эте экен...

— Мураднынъ сёзлери догъру, — деди Турсун, агъызындаки юзюм урукъларыны четке тюкюрип, — О трубаны гъайып этмек бизим боюн-борджумыздыр. Бабам чокътан "шу тарланы суваргъанда эр даим ишимизге бириси кедер эте", деп айта эди. Оны ким якъаныны энди анъладым.

— Я эр кес бойле япып башласа не олур? Трубаны ёкъ этмели — бунъа ким разы?

Теклиф бир агъыздан къабул олунды. Эр кеснинъ фикери бир кельди. Сонъра темелли план яптыкъ. Эртеси куню оны омюрге кечирип башладыкъ. Бир чапан ве эски ёргъан таптыкъ, саат эки къарарларында, эр кес бираз ятып раатлангъан маальде ишке кириштик, бирер узун таякъ алып, арыкъкъа тюштик, чапан ве ёргъанны огюмизде, артындан озюмиз де кеттик. Бир къач дакъкъадан ялынъыз о бизге малюм олгъан шу труба янына барып чыкътыкъ.

Мына о. Арыкъ устюнден тар копюрчик кечирильген. Онынъ астында учь демир къазыкъ. Эр бири бизим билегимиз къарарында. От-олен арасындан исе трубанынъ агъызы зорнен корюне. Лякин онъа демир чильтер япыштырылып къоюлгъан. Четтен бакъкъанда бир шей корюнемей. Шунынъ ичюн олса керек, бу кунъгедже оны не сувджу, не бригадир, не де бир кимсе сечкен. Айды, биз сечтик, лякин не япа билемиз? Трубанынъ агъызындаки чильтерден насыл къуртылмалы?

— Шимди мен чаресини тапарым, — деди Турсун ве атылып арыкътан чыкъты.

Турсун бир къач дакъкъадан къайтып кельди. Элинде сюрю уджлу лом. Онынънен биз чильтерни тешип парладыкъ. Сонъра чапан ве ёргъанны йырып труба ичине итедик, ломнен урып, кереги къадар тыкъаттыкъ. Ишке айлякъ берильгенмиз — Маткъавулнынъ къапусы "такъ!" этип ачылгъаныны биле эшитменмиз.

— Балалар, къачынъыз, тутса — ольдюр! — деген сёз бизни иштен токътатты. Башымны котергеним киби Маткъавулнынъ къапудан атылып чыкъкъаныны, Шахлоны четке къакъып аткъаныны коръдим. Онынъ башы барып диваргъа урулды, алсыланып ерге серильди. Мсним аякъ къолум йиберильди. Шу анъ биревнинъ демир киби панджасы елькемни сыкъкъаныны ис эттим, агърыгъа чыдамадан, багъырып йибердим, башым устюнде котерильген юмрукъны думан ичинде коръдим.

Амма о юмрукъ къач саниедир тѣпемде асылып турды, башы-
ма энмеди. Сонъундан аныладым. Маткъавулнынъ юмругънынъ
башым устюнде токътаткъан апансыздан етишип кельген агъам
экен. Мен башымны котергенде чырайы бем-безаз агъаргъан Шах-
лонынъ юзюни корьдим.

— Ма, янагъыннынъ сюрт, — деди о ве манъа къызыл явлукъны
узатты. Сонъра якъын келип озъ элинен бетимни сюртти, сачым-
ны сыйпады. — Яхшы ки о сени урып етиштиремеди...

Бу вакъиадан сонъ баягъы вакъыт кечти. Маткъавулнынъ иши
джемаат судунда бакъылды. Халкънынъ тазирина алды. Шахло
исе кене окъувыны девам этти — бизнен берабер меткепте окъуп
башлады. Мектепни битирген сонъ мен Шахлоны бир даа корь-
медим. Лякин о меним хатиримде эбедий къалды. Аля даа козюм
алдында тура. Фидан киби индже ве назик къызчыкъ. О даим бир
сой урбанен — безаз чечекли, къырмазы фансель антернен юре
эди.

Шимди Шахлоны корьсем таныр экенимми? Козюм танымаса
да, юрегим таныр, беллейим...

(1939)

Мектепни пек сагъындыкъ

Июнь, июль, август айы
Раатландыкъ эпимиз.
Бир ай денгизде ювундыкъ
Эреджепнен экимиз.

Чанта, къалем, китап, дефтер
"Пек сагъындыкъ, тез кель" дер.
Яз акъкъында дёрт шиирни
Эзберлеген Эскендер.

Биз де кериде къалмадыкъ
Достумыз Эскендерден.
Кере-керени огрендик
Лениярнен эзберден.

Койге бардыкъ къардашымнен,
Ярдым эттик дедеме.
Эм бир черен пичен йыгъдыкъ
Эништемиз Экремге.

Яз кунълери насыл яхшы,
Ойнай-ойнай безмейсинъ.
Учь ай татиль бир кунь киби —
Кечкенини сезмейсинъ.

Сентябрь де келип етти,
Биз окъувгъа сарылдыкъ.
Чюнки учь ай окъумамайп
Мектепни пек сагъындыкъ.

Элифбе байрамы

Учь бучукъ ай окъудыкъ,
Элифбе арифлерин.
"А"дан тутып "Я"гъадже
Огрендик биз эр бирин.

Элифбе байрамына
Азырландыкъ эпимиз.
— Байрамгъа бармазсынъыз
Олса эгер экинъиз, —

Деди оджа бизлерге.
Къоркъып эр кес тырышты.
Чокъ шиирлер эзберлеп,
Фес тикмеге кириштик.

Асан, Валя ойнады,
Шиир айттылар эзберден.
Бир къызчыкъ да йырлады,
Биз яшагъан азбардан.

Эр феске бирер ариф
Яздыкъ чешит боянен.
А, Б, В, Г, Д, И, Ф...
Ерлештилер сыранен.

Сагълыкънен къал, Элифбе,
Биз сени унутмамыз.
Китап алгъанда эльге,
Севип, сайып анъармыз.

Арифлерни огреткен
Элифбеге тешскюр.
Элифбени огреткен
Оджапчеге тешеккюр.

Урьяне

Бульбуль киби сёйлене
Шайлы къызчыкъ Урьяне.
Йырлай назик сес иле,
Сёзлери дане-дана.

Къувандырып эр кесни
Къызчыкъ йырлай айнени.
Торуным къачан буюр деп
Битай сая ай, кунни.

Бир "Къайтарма" тёшесе
Эр кес шаша, — сагъ ол, — дей.
Йипиш къушакъ эм фесин
Пек севе ве айбетлей.

Йырла, ойна, Урьяне,
Билсклеринъ талмасын.
Къырымнынъ бульбули ол,
Халкъ севинип агъласын.

Чечек джыйгъанда

Чёльге чыкътыкъ, джыйдыкъ чечек,
Ялан дегиль, айтам керчек.
Пападие, сары ляле,
Эбен комеч, къокъла чечек.

Фатма, Амет, Эсма шерфе —
Кеттик бизлер чёльге эрте.
Эр кес джыйды севгенини,
Мен топладым тек мелевше.

Шу Къырымнынъ дагъы, чёлю,
Дере, яйля, къыры, голю
Балаларым, дее охшай,
Бизни коръсе куле гонёлю.

Шу чечеклер, шу чёллерге
Асрет кеткен олюлерге
Аджынам мен далып ойгъа,
Аджынам о омюрлерге.

Гульнар, Зера, Султание,
Асан, Алим, Ветание, —
Бутюн баллар, дост олайыкъ,
Бирлешейик Ватан дие.

Къыш левхасы

Баштан аякъ безз кийген келиндай
Бутюн барлыкъ ап-акъ олды, ярашты.
Келин иле эвге къуванч кельгендай
Къарны корип севиндилер къарт, яшы.

Орманларнынъ дюльберлиги айрыджа,
Кумюш антер кийди терек даллары.
Чаналаргъа минип, ель киби уча,
Кой баллары — дагъларнынъ къарталлары.

Яшлар, къызлар кезинмеге чыкъалар,
Зий-чув олып толушалар чанагъа.
Артта къала байыр, озен, йылгъалар,
Ат эп уча, о алышкъан чапмагъа.

Динъленинъиз, бурулыштан а, шимди,
Эфсаневий безз тору корюнир.
Туякъларнынъ дюкюльдиси, чанъ сеси
Незакетле къулакъларгъа урулыр.

Бакъкъан сайын бакъсам, дейсинъ кене де,
Табиатнынъ дюльберлиги акърансыз.
Аят текмиль олмаз эди беллейим,
Кечсе эгер омюримиз акъ къарсыз.

Мышыгъым

Мышыгъымнынъ козю мавы, мыйыгъы безз.
Меннен ойнай, меннен юкълай къыш, баарь ве яз.
Озю йымшакъ, пек де юваш, оны пек севем,
Бир ярамай адети бар, хурулдай бираз.

Ялыдаки ташчыкълар

Ялыдаки ташчыкълар
Мефтюн эте озюне.
Джыям, джыям, ич битмей,
Инанынъыз сёзюме.

Далгъа артындан далгъа
Ювып кете оларны.
Бакъып къалам ташларгъа
Узатып мен къолларны.

Къара, без ташчыкълар
Къамаштыра козюмни.
Къара, без ташчыкълар
Пек де чеке озюне.

Денъиз далгъаларында
Мен ювуныр, ялдарым.
Ана денъиз чагъыра:
— Келинъиз, — деп, — балларым!

Келинъ, келинъ, достларым
Ял алайыкъ денъизде.
Чешит ташчыкълар джыйып
Багъышларым мен сизге.

Къара, без ташчыкълар
Къамаштыра козюмни.
Къара, без ташчыкълар
Пек де чеке озюне.

Гогерджинлер

Акъ гогерджин, кок гогерджин,
Къонынъыз яныма.
Дост олайыкъ, дертлешейик
Бизлер даима.

Сиз учынъыз юксеклерге,
Беклерим сизни.
Авеленинъ мавы кокте,
Йырлап йырынъызны.

Языкъ ки ёкъ менде къанат,
Олса учардым.
Сынъырсыз кок къучагында
Мен де йырлардым.

Сиз бахтлысыз, гогерджинлер,
Ер, кок сизинъдир.
Мен эминим, сербест омюр
Сиз ве бизимдир.

Акъ гогерджин, кок гогерджин,
Келинъиз яныма.
Яхшы хаберлер кетиринъ
Даима халкъыма.

Акъкъая этегинде

Акъкъаянынъ этеги
Ешилъ, тюземлик.
Башкъа ерде бармы экен
Бойле гузеллик?

Къарасувнынъ дживары
Акъкъаядыр, Акъкъая,
Меним ич де козюм ёкъ
Башкъа ерге бакъмая.

Акъкъаянынъ этрафында
Бизим багъчамыз.
Онъа севда олурсынъыз
Келип бакъсанъыз.

Къарасувнынъ дживары
Акъкъаядыр, Акъкъая.
Меним ич де козюм ёкъ
Башкъа ерге бакъмая.

ЗЕЙТУЛЛА АЛБАТЛЫ

(1909 - 1976 г.)

Мутебер

Лезет олсун, десенъ сен,
Еген отъмек, ашыньда,
Бер эмист ишке сен,
Ишке лаяыкъ яшыньда.

Эмек — сенинь шень гонъялюнь,
Олсун онъа къол чебер.
Багъын-багъчанъ, ал гулюнь,
О эр шейден мутебер.

Кенар турсанъ эмектен,
Биль, тамакътан аш отъмез.
Тез соларсынъ юректен,
Ич бир эким кяр этмез.

Эмек севген бахт тапар

Бильги алсанъ мектепте
Шадлыкъ осе юректе.
Окъуп, унер огренген
Урьметленир эмекте.

Колхозда багъ-багъча бар,
Кениш-къулач тарлалар.
Агроном олам десенъ,
Ол озюнье талапкяр!

Бугунъ мектеп янъы сой,
Фералана шеэр, кой,
Уста олмакъ истессенъ,
Ишхане бар бойдан-бой.

Эр тюрлю иш, унер бар,
Оны севген бахт тапар.
Эм ишлеп, эм окъусанъ,
Санъа акъшам мектеп бар.

Сен макъталсанъ эмекте,
Сени Ватан бегенир.
Санъа бакъып юректен
Ана-баба севинир.

Мен мектептен къайткъан сонъ...

Дерслер азыр, ишим онъ...
Мен мектептен къайткъан сонъ,
Къувет берип элиме,
Оглюк байлап белиме,
Къыдырмай ер бармагъа,
Тюшем шу анъ тарлагъа.
Тарла кениш, памукъ бол...
Кель, дост, сен де, бизнен ол!
Биздай кярдаш, агъагъа, —

Иш кълмасын сабагъа.
Джый памукъны, ярдым бер
Тувгъан ана-бабагъа!
Инсан тапкъан байлыкъны
Ягъмур, я сель алмасын.
"Акъ-алтын"нынъ бир дреми
Къар тюбюнде кълмасын.
Буны, достум, эсте тут,
Буны бизден беклей Юрт.

Олурым мен космонавт

Талебедир бугунъ адым,
Мен илимден такъам къанат.
Бардыр меним озъ мурадым, —
Олмакъ джесюр бир космонавт.

Эгер минсем ракетагъа,
Учсам Айгъа, Венсрагъа,
Космонавтым, деп язарым
Манъа аит анкетагъа.

Мектеп беклей бизлерни

Мен де еди яшымда
Тез огрендим тертипке.
Мен та язнынъ башындан
Азырландым мектепке.

Севген сёзюм — афсрин,
Севмесгеним тазирдир.
Чанта, китап, дсфтерим
Чокътан дерске азырдыр.

Эр бир ишке мен фааль
Озъ иссемни къошарым.
Алмакъ ичюн алтын медаль,
Яхшы окъуп башларым.

Османнынъ хаялы

Ниет-арзум Юрт кокюнде
Къарталлардан юксек учмакъ.
Ватанымнынъ шуретиле
Янъы сейярелер ачмакъ.
Джесюр ола эр бир инсан,
Эгер олса сафдиль тилек.
Тынч олсун деп, Ана Ватан,
Бир учуджы олмакъ керек.

Омюр ёлум белли менчюн—
Оны таптым, онен джошам.
Онъа азыр олмакъ ичюн
Мен спортнен чокъ огърашам.
Бу фикирим парлакъ айдай,
Ёлум ачыкъ къальбим сафтыр.
Кожедуб ве Аметхандай
Олурым мен намлы батыр.

Мен бир баарь ельчигим

Мен бир баарь ельчигим,	Гуль-чечекнинъ янагъын
Хоштан-хош гонъюльчигим.	Опе назик дудагъым.
Юреклерге зевкъ берем	Балаларнынъ юзюни
Юзьни сыйпар эльчигим.	Сыйпамакътыр мурадым.

Де тарайым отлакъны,
Де тепретем япракълар.
Байрам куню — майыста
Толкъунлатам байракълар.

Наргузим

Ал янакълы, къара козь	Одыр гузель бир чечек,
Куле баарь танъында.	Дагъ, чайырда ача о.
Оны анъып ачсам сёз	Онъа севда чин юрек,
Шадлыкъ къайнай къанымда.	Мискин къокъу сача о.

Наргузим! Дей асрет Ай, —
Чокъ языкъ ки, эректем.
Якъын олсам, къызымдай
Опер эдим юректен.

Озен

Динъленъ, балалар, меним акълы сёзюмни,
Чин достунъыз саям сизге мен озюмни.
Кузьгю киби, пак-буллюрдай сувларымнен
Инсанларгъа бахт кетирем даима мен.

Ичсенъ, салкъын сувларыма олмай тоймакъ,
Багъырымда ювунгъаннынъ гонъю къувнакъ.
Бинъ-бир файдам бар инсангъа, макътанмайым,
Шунынъ ичюн эп акъам мен, токътамайым.

Сеитнен Вели

Али агъа къомшумыз —
Пек муаббет яшаймыз.
Азбарымыз бир бизим —
Бир къазандан ашаймыз.

Онынъ эки огълу бар,
Экиси де даа яш.
Бир-бирине урьметнен
Яшайлар агъа-къардаш.

Не олды, не олмады,
Бир кунъ даргъынлаштылар.
Оларнынъ бу ишине
Ана-баба шаштылар.

Али агъа-бабасы
Не япмагъа бильмеген.
Гульсюм апте — анасы
Кедерленген, кульмеген.

"Къавгъаларын" себебин
Бильмеген ичюн бельким,
Ана-баба ойлайлар:
"Къабаат кимде? Акълы ким?"

Балалар исе бир къач кунъ
Лаф этмеден юрелер.
Айры къайтып мектептен,
Эвге айры кирелер.

Баба иштен къайткъан сонъ
Чагъырттыргъан балларын.
Экисин де отуртып,
Сонъ сорагъан алларын.

— Ишим яхшы, — дей Сеит, —
Мен даа "эки" алмадым.
— Мен де ойле, — дей Вели, —
Мен агъамдан къалмадым.

— Ойле олса я ничюн
Чырай сытып юресиз?
Мына олды бир къач кунь,
Айры чыкъып киресиз?

Сеит Велиге бакъкъан
Сен озюнъ айт дегендай.
Вели чырайын сыткъан,
Экши къатыкъ егендай.

Вели энъсесин къашып,
Яваш-яваш сёз башлай,
— Агъамны мен ынджыттым,
Менден эвель догъдынъ, — деп.
Сен адымнынъ ярысын
Алып, Сеит олдынъ, — деп.

Экимизге бир адны,
Бабам, ничюн къойдынъыз?
Джаным-джаным бир адны
Экиге болип боздынъыз, —

Деген Вели окюнип,
Козъчиклери яшлангъан.
Бу иште тек къабаатны
Бабасына ташлагъан.

— Бир ад къойдым мен сизге,
Сизде бирлик олур, — деп.
Бирлик олгъан эр ерде
Эльбет тирилик олур, — деп.

Сеит, Вели къошулса
Керчектен де бир аддыр.
Эки инсан бир олса
Эм бахтлы, эм шаддыр.

Огъулларым, бир олунъ
Адынъыз бир олгъандай.
Тек достлыкънен инсаннынъ
Омрю гульге толгъандай!

Мен озюм

Яшым энди учъке толды,
Боюм столгъа ете.
Эльбет, энди буюк олдым,
Эр шейни озюм этем.

Истеселер раф устюнден
Алып бермеге юзюм,
Къолум саллап къычырам мен:
— Токътанъ, токътанъ, мен озюм!

Анам десе: — Антерингъни
Кетир ювайым, къызым.
Дейим: — Ёкъ, ёкъ, аначыгъым,
Юварым оны озюм.

Бабам бир кунъ бостандан
Кетирди сырлы къарпыз.
Эй, бу къарпыз дегенлери
Ола экен пек арсыз.

Ич кимсеге бильдирмеден
Онъа пычакъ сапладым.
Къарпыз дегиль, пармачыгъым
Кесильди. Пек агъладым.

Пармагъымны багъладылар,
Бунъа ёкътыр ич сёзюм.
Эвдекилер анъладылар:
Артыкъ демем "мен озюм".

Битай сорай: — Пармагъынъны
Ким кести я, айт къозум.
— Битагыгъым, буюк олдым,
Оны кестим мен озюм.

Кобелек

Чапам, чапам сталмайым,
Уча сырлы кобелек.
Къайда уча билалмайым,
Кобелекке не керск?

Сары, кызыл ве беззлы
Гуллер ичинде чапам.
Сары кызыл ве беззлы
Дюльбер кобелек тапам.

Анам чапып пешимден:
— Токъта, гульге энсин, — дей.
Токътасам тутып элимден:
— Кобелегим сенсинъ, — дей.

Айнени

Юкъла-юкъла, къокълачыгъым, айнени,
Юм козюнъни томпачыгъым, айнени.

Саба эрте турмакъ керек, айнени,
Сонъ, багъчагъа бармакъ керек, айнени.

Багъчада чокъ оюнджакъ, айнени.
Салланмагъа салынджакъ бар, айнени.

Тербиеджи аптенъ йырлар, айнени.
Йырлап сабий гонълюнъ сырлар, айнени.

Сиз багъчада шенъ яшарсыз, айнени.
Сютлю боткъа да ашарсыз, айнени

Санъа да алышмакъ керек, айнени.
Манъа исе чалышмакъ керек, айнени.

Юм козюнъни, томпачыгъым, айнени.
Юкъла энди, къокълачыгъым, айнени.

Джумерт йылан, алидженап къарт
ве хыянет косе акъкъында масал

Бу масалны къартбабам
Дедисинден эшиткен.
Къартбабамнынъ агъызындан
Манъа келип етишкен.

Мен де сизге, балалар,
Озь борджумны одейим.
Къартбабалар сырасына
Масал айтып отейим.

Амма шимди мен яшым,
Не козылюк бар, не сакъал.
Шунынъ ичюн пек къоркъам:
Масал олмасын токъал.

Эвель, эвель заманда,
Биз бильмеген таманда,
Чытырман дагъ бар экен,
Тёпеси акъ къар экен.

Дагънынъ ичи бол эмиш
Бинъ бир тюрлю емишке.
Тек даянсанъ олгъаны
Онкъур-чонкъур энъишке.

"Эгер дагъгъа чыкъмасанъ
Санъа емиш къайда, я?
Ятсанъ эвде янбашлап,
Къайдан кельсин файда, я?"

Деген картнынъ бириси,
Эп дагъ бетке къарагъан.
Дагъгъа чыкъып эр куню
Анда къысмет арагъан.

Чувалына эр куню
Тюрлю емиш толдургъан.
Дагъдан эвге къайткъанда
Къарт пек яман болдургъан.

Кель, кель, заман, кет, заман,
Чокъ куньлернинъ биринде
Ял алмагъа отургъан
Гурь терекнинъ тюбюнде.

Чувалына янбашлап
Ял алгъанда текаран,
Теректенми, коктенми
Саркъкъан чаталбаш йылан.

Апансыздан бу алгъа
Гунасыз къарт пек шашкъан.
Йылан исе бурулып
Инсан киби сёз къошкъан:

"Менден аслы къоркъма, къарт,
Кимсеге сыр ачмадым.
Йылан олып кимсеге
Зеэримни сачмадым.

Айткъанымны беджерсенъ
Хатринъни хош этерим.
Беджермесенъ — зеэримнен
Къарт башынъа етерим.

Эр кунъ акъшам устюнде
Кетир манъа бираз сют.
Лякин озюнь бу ишни
Сыр оларакъ ичте тут.

Саба кунеш догъгъанда
Сют чанагъы алып кет.
Бала—чагъанъ огюне
Къысметинънен тездже ет"

Эр кунъ акъшам устюнде
Сют кетирген къартбабай.
Бир чанакъ сют ерине
Алтын алгъан пек номай.

Куньлер кечкен арадан
Къарт чокъ алтын топлагъан.
Сонъ базаргъа кетмекчюн
Къомшусыны оплагъан:

"Бабанъ яхшы адам эди,
Озюнъ — акъай пашасы.
Айткъанымны япсанъ эгер
Зенгин олып яшарсынъ.

Лякин санъа бунынъ ичюн
Огретсейим бир къурым.
Зенгин олмакъ къолай дегиль,
Ичте сакъла тек сырынъ.

Хыянетлик не олгъанын
Акъылынъа кетирме.
Хыянетлик этип, сонъра
Мезарынъда окюрме.

Чытырман дагъ ичинде
Тура чатал бир терек.
Эр кунъ акъшам устюнде
Шу терекке сют керек".

Къомшусына къартбабай
Не япмасын огреткен.
Бир къач кунъден къайтарым,
Деп, озю ёлгъа кеткен.

Къомшусынынъ сакъалы ёкъ,
Башы исе таз экен.
Таз олув бея дегиль,
Акълы — фикири аз экен.

Косе акъай баргъан-кельген,
Макъсадына етмеген.
Бир чаначыкъ алтынгъа о
Ич къанаат этмеген.

—Эй, эй, —деген, —мында экен
Бутюн байлыкъ ве алтын.
Шу йыланни ольдюрмесем
Косе олмасын адым.

Шу фикирнен косе акъай
Балта байлап белине,
Ёлгъа чыкъкъан эм де алгъан
Бир чанакъ сют элине.

Йылан сютни ичеджекте
Балтасыны саллагъан...
Хыянет ве пис хынзырнынъ
Шу анъ джаны къалмагъан.

Къарт базардан келип бакъса,
Косе чокътан серильген.
Номай алтын аладжакъдай
Эки къолу керильген.

Не терск бар, не йылан бар,
Бакъынъ сиз бу икметке.
Сют ташылгъан чанакъ ята
Къапакъланып бир четте.

Чилле къурту

Яз геджеси гъает къыскъа,
Юкълап къала къуш, къырмыскъа.
Юкъсырай тегерек ай,
Тек "Чыр-чыр"лар юкълап оламай.
Кунъ уфукъкъа къавушкъандан
Берли отъкюр давушыны
Чилле къурту тындырмады.
Козъ юммады. Усанмады.
Сен озюньни, тынмаз йырджы,
Аджымасанъ, мени аджы.
Тезден саба, инат къуртчыкъ,
Сус, юкълайым мен де азчыкъ.

Зевкъ неде?

Танъ аткъанда уянып,
Салкъын сувнен ювунып,
Къармакъ алып къолума
Тюшем саба ёлума.
Кок денъиз, ава тазе.
Чименде ельчик кезе.
Титсиндирип азачыкъ
От-оленден тама чыкъ.

Къокъу келе чечеклер,
Шень ойнаша боджеклер.
Де юкселе, де эне
Кестанекозь бодене.
Шень бакъа селям берип,
Багърыша богъаз керип
Озен боюн нагъышлап
Фысылдаша къамышлар.
Зорнен енъип эеджанны
Санчаракъ сувалчанны.
Къармакъны сувгъа ташлап,
Отурам мен янбашлап.
Энди, достум, сёйле сен,
Балыкъ тутмакъ не экен...
Зевкъ туткъан балыкътамы,
Я, сынган къармакътамы?

Билесизми?

— Билесизми, балалар?
Тюрлю иллер корьдим мен,
Сонъра, лафнынъ догърусы,
Шу кезмсен бездим мен.
Кельдим-тюштим эвиме,
Эльге алдым бир къалем,

Айванларнынъ акъкъында
Язайым дедим, алем...
Окъунъыз да, шашманъыз,
Сизлерде бильги артсын —
Шу бильги ышыкълары
Омюринъизни ярытсын!

Филь

— Келинъ, чыкъынъ, балалар,
Ерлешинъиз сыртыма —
Алыр кетерим сизни
Меним сыджакъ юртума...
Анда осе бананлар,
Осе сиз севген хурма,
Узь де аша, узь де аша —
Ашамадан ёрулма!
Изин берсин аналар
Бизге ёлгъа чыкъмагъа,

Меним кениш сыртыма
Тырышынъыз сыгъмагъа:
Эр кес сыртта тапар ер,
Кимсе къалмаз ашагъы —
Эй, юкълагъан балалар —
Турса! Быракъ ятагъы!
Алем — гузель, къоджаман,
Гузель оны кезмеси,
Факъат эр бир джанлыгъа
Керек "селям" бермеси...

Къашкъыр

Къашкъыр копекке бенъзер,
Табиаты — башкъадыр,
Эйиликни сакълайджы
Анъ—фикири къыскадыр.
Къашкъыр бакъар ормангъа,

Эйиликке о сагъыр,
Ондан себеп масалда
Онынъ ады —
Серт Къашкъыр.

Къартал

Юксекте учмакъны северим —
Тёпеден бар дюнья корюне:
Булуткъа, юксекке ким чыкъар?
Мен, кокте учаркен, керилем...
Дагъ-денъиз — къанатым астында,
Юксеклик илинде кезинем —
Энъ темиз аваны ичерек,
Кунешнинъ нурунен безенем...

Аюв

Дешет сымалы аюв —
Тек орманда яшай о,
Бюрюльген ве мушмулла,
Ешилъ отлар ашай о.
Истесе —
Кельсин циркке,
Аренада чалышсын,

Бизнен ойнап хайтарма
Адамларгъа алышсын:
Алышкъан сонъ —
Зынджырсыз
Кезсин бизим шесэрни,
Ормандан сонъ пек зевкълы
Сейир этмек эвлерни...

Арслан

— Дешетли арсланым!
Африка — ватаным,
Алышты сыджакъкъа
Вуджудым ве джаным.
Панджамнынъ кучюнден
Къоркъалар чокъусы,
Геджелер бозам мен
Айванлар юкъусын...
Мен — пардош неслининъ
Гъуруры эм шаны —

Дженклерде кечмекте
Омрюмнинъ эр аны!
Эй! Чыкъсын къаршыма
Кендине ишангъан!
Ким экен коксюнде
Джесюрлик ташыгъан?
Тек Инсан акълыны
Энъ кучъю деп санам,
Ве онынъ эмрине
Бойсунам, бойсунам...

Акъ аюв

Акъ аювдаки къувет
Сёйле, достум, — бар кимде?
Энъ балабан йыртыджы
Сайыла о алемде!
Арктикадыр ватаны
Ушюмез ич табаны,
Ювасына якъынджа
Кетирмез ят-ябанны...
О — энъ кучъю йыртыджы,
Ёкътыр онынъ къайгысы,

Март айында, ювада
Догъа онынъ яврусы..
Юва ичи — тер-темиз,
Тюбю де буз, устю де —
Умумен — адий къоба...
Анда ята явурлар,
Сакин нефес алалар —
Ана-аюв коксюнде
Тынч юкъугъа далалар

Тильки

Сары тильки — айнеджи,
Олмаз онъа инанмакъ,
Эгер оны динълесенъ —
Кучъ дегильдир алданмакъ,
Одыр тильки, ийлекар,
Север тавукъ этини —

Эбет, бизлер билемиз
Онынъ пис нистини...
Эгер дуйса кумесни —
Чипчелерге ёкъ раат,
Эй, авджы, — не ердесинъ?
Тюфегинъни ал да — ат!

Йылан

Кельме якъын — ш-ш-шш...
Манъа токъунма,
Чалылыкъта ювам бар —
Анда сокъулма!
Шу ювамны бакъып, къоруп
Этрафны кезем,
Чалылыкъкъа кельгенлерни
Узакътан сезем!
Къол-аякъсыз бир махлюгъым —
Кимнинъ иши бар?
Шу зайыфлыкънынъ ерине
Зеэр тишим бар...
Ятам кунеш сыджагъында —
Дерсинъ бир къайыш,
Амма — сакъын, эй, ёлджулар, —
Кельме якъын — ш-ш-шш:

Кирпи

Орманнынъ ичинде къаранлыкъ,
От-олен юзюни баскъан чыкъ.
Сары ай семагъа чыкъаркен,
Сескенип уяна кирпичик!
Бу чабик кирпичининъ иши чокъ —
Ем арар отларнынъ ичинде...
Козълери — эп бакъар этрафны
Вуджуды — юварлакъ бичимде...
Эр гедже кирпиче ёкъ сукют,
Отдаки емекнинъ ёкъ сонъу,
Тилькининъ нефсине къаршылыкъ —
Тикенли къалкъаны бар онынъ...

(1956 с.)

Барышыкъ шеэри

Мына агъач! Ана чырпы!
Мына къопкъа! Ана джам!
Къум устюнде достларымнен
Дюльбер шеэр къураджам.

Бу шеэрнинъ сокъакъларын
Яраштырыр ал гуллер,
Ярыкъ, кениш эвлеринде
Яшар Зера, Адиллер.

Адын да бу шеэрнинъ
Къоярмыз Барышыкъ деп,
Ер юзюнде дженк олмасын,
Кунеш сачсын ышыкъ деп.

Давет этем достларымны
Бизим янъы шеэрге,
Дженк оюны ойнагъанлар
Керск дегиль бизлерге!

Баракъ копечик

Къоркъкъан баракъ копечик
Къулагъында купечик,
Балабан бир копектен,
Юню санки йипектен.

Шу анъ кейфи бозулгъан,
Ерге яткъан, созулгъан,
Вайылдагъан "Выйкъ, выйкъ!" — деп,
Копек кельген онъа эп.

Копечикни къокълагъан:
— Тосуным! — деп оплагъан.
Копечик тилин юткъан,
Дюнъясыны унуткъан.

Бираздан сонъ чолпачыкъ,
Къулакълары ялпачыкъ,
Козъчиклерини ачкъан,
Козюнден къоркъу къачкъан.

Къоркъакъ баракъ копечик,
Къулагъында купечик,
Анасыны таныгъан,
Къоркъусындан арынгъан.

Ай ве филь

Гедже кокте янъы ай
Сачыны джайып тарай.
О якъ бу якъ бакъына,
Фильни ала акълына.

— Этейим бираз шакъа! — деп
Деп фильнинъ козюн чакъа.
Уяна филь юкъсырап,
Дёрт тарафына къарап.

Ачуву чыкъмай фильнинъ,
Ай-достунынъ — къандильнинъ —
Адетини пек биле,
Эп кете онынъ иле.

Ай эп кете, филь кете,
Айнынъ ёлун козете.
Филь токътаса, ай токътай...
Кетеберелер къоркъмай.

Ёлда субет этелер,
Дагъгъа барып етелер.
Кетебере ай талмай,
Филь де артындан къалмай.

Балабан мавы гольде
Асыл ола бир кольге.
Бакъыр ай гольге тюше,
Достлар шойле корюше.

Чипче

Пуфдайын чипчечиклер
Чокъучында чёпчиклер,
Козъчиклери сап-сары
Ашайлар пишкен тары.

Чокъучлайлар къораны,
Ич бильмейлер сыраны:
— Мумкюнми, мумкюн дегиль...
Сскиршелер пек енгиль.

Чапкъалайлар, чапалар
Бир сылавчан тапалар.
Чипчечиклер шеньлене,
Сылавчаннен эглене.

Гъарипчик сылавчанчыкъ
Саллана гуя чанъчыкъ.
Ляле киби аллана,
Эп саллана-саллана.

Анды-мында урула,
Сонъ чипчечик дурула,
Сылавчанны джибере,
Къанатчыкъларын кере.
Чокъчуна отчыкъ къапып,
Кумеске къача чапып.

Къыркъаякъ

Чотыр шишман къыркъаякъ
Тапып балабан таякъ
Аркъасына юклеген,
Бир тиз ерге чёкмеген.

Саркъып сюрельген таякъ...
Эбджиль, ишкир къыркъаякъ
Эвине алып кельген,
Япмакъ истеген леген.

Онъа къадыны алгъан
Къыркъ дане кыыз ве огълан.
Эр бирин башы кербар,
Тильге алсанъ, ери бар.

Къыркъына бирер леген,
Татийчиклер кирленген,
Эр бирин ювмакъ керек,
Сувукълатмай, тезджерек.

Къыркъ дане асма бешик —
Этрафы тешик-тешик.
Къыркъына да къыркъ къайыкъ
Четлери джайыкъ-джайыкъ.

Къыркъ дане чанакъ-чѣльмек...
— Тосунчыкъларгъа кольмек
Кетиреджек акъ тана! —
Деп къыркъаякъ макътана.

Къыркъ леген, бешик, къайыкъ
Япмакъ ичюн бакъайыкъ,
Етеджекми бу таякъ,
Айт, нефисхор къыркъаякъ?..

Орюмчек ве чибин

Йипчиклерни узатып,
Орюшлерге козь атып,
Чыкъып даллар устюне
Орюмчек пек тюшюне:

— Насыл орънек япайым?
Насыл бир тюз тапайым?
Къартанасындан къалгъан
Унерге ашыкъ олгъан

Орюмчекнинъ адети
Бутюн джиангъа етти.
Орюши пек балабан,
Санки тола къалангъан.

Аякълары къач дане?
Кетиргенде ян-яне
Саялмазсынъ асыл да —
Къыйнал, пышна, фысылда...

Чекильген йиплерни де
Сай да бакъ бильгенинъдже.
Дюльбер орьнеклер япа,
Агъзына йипек къапа,

Оре-оре токътамай,
Бир кимсеге окъталмай.
Ай ярыгъында биле,
Орьнеклер япа биле.

Сыза далгъалы денъиз...
— Мытлакъ анда барынъыз,
Тойгъандже ювунынъыз,
Юректен къуванынъыз!

— Мавы тюске орюмчек,
Боя оны, йипек чек!
Сыза чот сакъал дагълар,
Джайрап яткъан кенъ багълар.

Анда отлай тайчыкълар,
Отлар устюнде чыкълар...
— Ешилъ тюске, орюмчек,
Боя оны, йипек чек!

Къазчыкъ-ярамазчыкъ!

Чыкъып кениш азбаргъа,
Къанат керип, деп: "—Гъа! —Гъа!"
Ана-къаз ве къаз-ата
Къазчыкъларны къушата.

Ана-къаз ве къаз-ата
Къашларын чата-чата
Къазчыкъларны саялар,
Сув устюнде таялар.

Апансыздан бир къазчыкъ,
Къамытаякъ, ярамазчыкъ,
Ёкъ олгъанын дуялар,
Къулакъларгъа къуялар:

— Джоулгъан анав къазчыкъ,
Къамытаякъ, ярамазчыкъ,
Чыкъкъан кеткен азбардан.
Ана, ата къазлардан.

Сорагъанлар сув, айдан:
— Кеткен экен, — деп, — къайда?
Лякин булмайып файда,
Суаль бергенлер тайгъа:

— Тайчыкъ, тайчыкъ, эв тайчыкъ,
Чёльде санки бир айчыкъ,
Корьдинъми, айт, тувгъаным,
Къазчыкъны ким къувгъанын?

Тайчыкъ шай пыса, суса,
Фалташ козылерин кыса.
Корьмегенини айта,
Чапкъалай къайта-къайта.

— Ялдамагъа кеткендир,
Озь башына еткендир, —
Деп агълай чубар папий,
Юрюши татий-татий.
Турналар да "Къур, къур"лап,
— Туткъандыр мышыкъ фырлап...
Дие учып кетелер,
Ярагъа туз сепелер.

Ана-къаз ве къаз-ата
Чалыкъ адымлар ата,
Шашмалайлар, шашалар,
Дертке толып ташалар:

— Нишлемели, напмалы,
Оны насыл тапмалы?
Даа кимден сорайыкъ?
Эйиликлер джорайыкъ...

Акъшамгъа аз къалгъанда,
Кунеш кезип талгъанда,
Мавымсы тюпсиз коктен
Сес кельди октем-октем...

Этрафкъа о яйыла...
Коктен энген — къаз ода.
Къаз дегиль, серсем къазчыкъ,
Джоюлгъан ярамазчыкъ...

Мусафир

Бир, эки, учъ, дёрт.
Беш, алты ве еди.
Бугунъ бизим эвимизде
Мусафир олды кеди.

Он экиден сонъ он учъ —
Саймакъ дегиль бизге кучъ.
— Къана, Союн, сайда бакъ,
Мында къач дане къабакъ?

Секиз, докъуз, он, он бир —
Къоян, аюв мусафир.
Саймагъа бильсенъ Союн,
Кир эвге, башлар оюн.

— Атеш къабакъ къоянда,
Беш данеси аювда.
— Яхшы! Тизип, къой анда,
Усталыкъ бар саювда.

Кичкенечик Джемай да,
Уста сайды, къолайдан.
Эр бири къабакъ алды,
Мусафир олып къалды.

Акъшам

Одамызда шавлелер
Къувалашып юрелер.
Санки къамбыр девелер
Саллан-суллан келелер.

Лип-лип этип чыракъ да
Къалды менден иракъта.
Чешит тюрлю сымалар
Козълерини къымалар.

Юксек дагълар къаерден
Пейда олды я, бирден?
Къайдан кельди алаша?..
Мен буларгъа пек шашам.

Кьокъла

Элмазнынъ кьокълачыгъы
Санки онынъ кьызчыгъы.
Акъшам-саба агъламай,
Башына кыйыкъ багъламай.

Янакълары ал кираз,
Бурнуда пантий бираз,
Томалакътыр, томпачтыр,
Кьокъла онъа кьуванчтыр.

Макътанчакъ къаз

Макътанчакъ къаз,
Форса сатып,
Къанатынны кьакъытма!
Эп бир сенден
Къоркъмайым мен,
"Гъа-гъа"! этип къоркъутма.

Ничюн кучюк
Балаларгъа
Ёл бермейсинъ кечмеге?
Сенинъ бойле
кылыгъынны
Бегенмейим ичте де.

Макътанчакъ къаз,
Чокъ къопайма,
Чекиль, дейим ёлумдан!
Шимди сени джезаларым,
Чубугъым бар къолумда.

Юкъуджы аюв

Юкъуджы, шишман аюв
Бильмей ич уянмаюв.
Уян! Кельди бизге кыш,
Къар ягъа къарыш-къарыш.
Келеджек ярын саба
Сакъалы аязбаба,
Чувалы толу бахшыш,
Алыр бизден чокъ алгъыш.
Юкъуджы уянмады,
Бизлерге инанмады,
Къар топачы атмады,
Татлы сёзлер къатмады.
Ах, сен услупсыз аюв,
Бильмейсинъ уянмаюв!

Дал-дал кете...

Топ-топ эте, топ эте,
Топчыкъ кезмеге кете.
Секириклей, тыгыра,
Эльмазчыкыны чагыра.
Къызчыкъ топчыкъкъа бакъа,

Тура, антерин къакъа,
Дал-дал кете эринмей,
Къоркъу козьге корюнмей.
Топчыкъ "топ-топ-топ" эте,
Эльмазчыкъ дал-дал кете.

Суаль — джевап

Оджа дей: — Айтчы, Гульнар,
Къолунда бар докъуз нар.
Учюни сен ашасанъ,
Къачыны ашар Асан.

- Учюни мен ашасам...
Шаштынъызмы, вай, оджам!
Ашарым эписини,
Асан корьмез тюзюни.

Саймагъа огрет!

Съардашыны саймагъа
Огрет эвдс, сен Джеббар!
— Огретмеге саймагъа —
Дей Джеббар, —
не аджет бар?

Саймагъа бильмегени,
Манъа пек де эльвере,
"Дёрт", "беш" деп,
он джевизни
Ирфан къызгъанмай бере.

Къылыкълар

Сакиненинъ къылыкълары
Дестан олды къулакъларда.
Джыйып, топлап бутюнени —
Осалыны, кутюрини
Быракъайыкъ тарлаларгъа,
Емек олсун къаргъларгъа!

Чайник

Бувланып чайник къайнай
Кичкенечик Мерджанай
Дей: — Чайник де бабамдай
Думанлатып бус-бутюн,
Якъмагъа севе тютюн!

Кунешчик

"Чюв-чюв!" — эте чипчечик,
— Бакъынъ, — дей — мен — кунешчик!
Чокъучым, къанатларым
Шавле киби сап—сары.

Мен севем йырламагъа,
Кунешнен ойнамагъа,
Саба чыкъсам кезмеге,
Селям берем эр кеске.

Кунеш мени сыйпалай,
Нурларынен пиязлай.
Анам исе къувана,
"Кунешчигим" — дей манъа.

Сельби

Азбарда осе сельби —
Башы тие булуткъа,
Эр кунъ айтып айнени —
Балаларны юкълата.

"Юкъланъ, балалар, — дей сельби,
— Чокъ тюшлер бар къойнумда.
Ким биринджи юкъласа,
Бир тюш эдие онъа".

Къоянчыкъ

"Меним адым къоянчыкъ,
Демен манъа къоркъакъчыкъ.
Къоркъмайым мен кимседен,
Атта сары тилькеден!

Чыкъса эгер къаршыма,
Бакъмам козю, къашына!..
"Тильки келе!"
"Вай! Анам!
Аякъларым къашына!.."

Аювчыкъ

О якъ, бу якъ салланып
Эки де-бир тавланып,
Келе пельван аювчыкъ
Агъзы, бурны балланып.

Пельван корип балкъуртны
Батырлыгъын унутты.
Шашмалады, утанды,
Къоркъакълыгъын таныды.

"Выз-выз" уча балкъуртлар,
Тишлейджеклер тутсалар
Пельван адлы "хырсызны",
Бу чая первасызны.

Деди: "Багъышла, къуртым,
Джаным-козюм бал къуртым.
Энди ич де янълышмам,
Балынъа козь ташламам".

Шунда деди балкъуртчыкъ:
"Бал истесенъ, пельванчыкъ,
Изин сора сен бизден,
Утанмазсынъ кимседен".

Язмагъа огренемиз

Къокъламнынъ ады Арзы,
Огретем онъа язы,
Къалем берем къолуна,
Къягъыт къоям алдына.

Арзы, ничюн язмайсынъ,
Къягъыткъа да бакъмайсынъ?
Алтын сачлы Арзычыкъ,
Не де инат бу къызчыкъ?!

Арзу, "эки" къоярым,
Язсанъ, сеннен ойнарым.
Яз, Арзы, тут къалемни,
Шашырайыкъ алемни.

Сен язарсынъ адынны,
Мен язарым адымны,
Огренирмиз язмагъа,
Атта ресим чызмагъа.

Кучелек

Меним адым Акътабан,
Мен озюмни макътамам.
Гсдже-куньдюз тынч турмам,
Афырырым, токътамам.

Ойнап кельсем сокъакътан,
Дейлер манъа: "Къа-рра-ман!"
Къушлар бакъып сачакътан,
Дейлер: "Мына — Акътабан!"

Мен юргенде азбарда
Къачып кете къазлар да.
Кимсе чыкъмай огюме,
Тик бакъалмай козюме

Меним адым Акътабан
Ятагъымда ятаман.
Озюм кучюк олсам да,
Буюк форса сатаман.

Коръсе мени чал хораз
Сесин биле чыкъармаз.
Мышыкъ манъа агъа дей,
Яры авым санъа дей...

Чыкъты хораз куместен,
Селямлаша эр кеснен.
Кикиреги таракъдай,
Къуйругъы да оракъдай.

Акътабан тез сакълана,
Кирип озь ювасына.
Шойле дей къоркъа-къоркъа:
"Хораз пек къопайчо-рра.."

(1959 с.)

Уч, гогерджин!

Бир, эки, учь,
 Уч, гогерджин, уч!
 Кокнинъ сербест йыры олып,
 Ал кунештен къарув алып,
 Тувгъан ерден — кучь, —
 Уч, гогерджин, уч!
 Тюшкюнликни бильме, барсын
 Къанатларынъ талмай ярсын
 Янгъыравукъ сыкъ аваны.
 Сильсин ерден дженк, даваны,
 Сейярени акълаш сарсын!
 Бир, эки, учь,
 Уч, гогерджин, уч!

Япракъ

Бильмем не вакъыт ерге тюшип,
 Сараргъан ве къуругъан?
 Бильмем нелер оны ешилъ
 Гурь далындан айыргъан?
 Де яныма келип титрей,
 Де уйрюле токътамай.
 Дерсинъ бир шей айтмакъ истей,
 Лякин айтып оламай.
 Де учаджакъ олып, бирден
 Алып коче илери.
 Зан этерсинъ, учмакъ ичюн
 Тек бир истек етерли.

Айнени

Юкъла, кызым, йылдызым,
 Булутсыз кокюм,
 Дюнъяда энъ пак арзум,
 Энъ азиз юкюм.
 Артыкъ энди яваштан
 Одагъа энди

Теджрибели тылсымджы
 Юкъу эфенди.
 Юкъусырай къокълачыкъ.
 Тезден олып къуш
 Ястыгъынъа къонаджакъ —
 Меляике — Тюш.

Танъ хоразы кычырды,
Сеси къавал.
Серин танда — серин ель,
Серин ава!

От-оленлер джанланды,
Тепренди япракъ.
Сезекленип авлады
Козъачыкъ баракъ.

Чочамийлер уянды,
Джошты чырчырна,
Танъ кьолунда ойнады
Сырлы фырчылар.

Чёльден кельди адджылы
Ювшан кьокъусы,
Жыйкылдынен ачылды
Аят кьапусы...

Къаргъа

Ап-акъ далдан къара къаргъа
Козьлерини тикип къаргъа,
Богъазыны аямайып,
Эп къар арай токътамайып.

Ап-акъ дамлар, тарла ве ёл,
Къар ортюси къалын ве бол,
Лякин, къаргъа эп багъыра;
О не тына, не агъара.

Сеитвели ве кьаплыбакъа

Масал

— Худжур айванчыкъ, —
Деди огъланчыкъ, —
— Токъта, ал тыныш.
Олайыкъ таныш.
Сеитвели мен.
Амма, эгер сен
Десенъ ад агъыр —
— Вели, — деп чагъыр.
Тюшюнип азчыкъ

Деди айванчыкъ:
— Мен кьаплыбакъам,
Лякин, мытлакъа
Адымны, дост сен,
Айт толусынен.
Акс алда биль ки,
Санъа, дост, эки
Чешит айваннынъ
Агъырыр джаны.

Тальтинке кобелек

Сорадым мен кобелектен:
— Не мухтаджлыкъ бир чечектен
Дигеринс кьува сени.
О мугъайтып чересини
Деди: — Тынмай, талмай чокътан
Мен антерлик арамакътан.
Чешит ренкли чечеклер чокъ.
Лякин, манъа лайыгъы ёкъ.

Кель, къаргъа!

Къаргъа, Къаргъа,
Севин, Къаргъа,
Ачувынъны ат кенаргъа;
Бакъ дагъларгъа,
Ызанларгъа,
Къарлар тепкен
хоранларгъа.
Коньме, къаргъа,
Акъ къаргъа,

Зыттыр деген
Ифтирагъа.
Утанма, тур,
Кель юксек къыр
Тёпесинде йырлайыкъ йыр!
Йырлар, барсын,
Къардай, барсын,
Къарлар йырдай
янгырасын!

Огъланчыкъ ве нур

Шень кунешчик —
Алтын нурчыкъ
Ёл четинде секире,
Отургъычта огъланчыкънынъ
Зытын арай, эриштире.
Даяналмай,
О адымлай
Нур ойнагъан тарафкъа.
Мына бастым, деген анъде
Нур тырмаша чорапкъа.
Огълан токътап,
Алдап, оплап;
Орьте нурну элинен,
Бу сефер де иши юрьмей —
Нур авуша белине,
Бельден энип,
Эркеленип;
Гуль тюбюне сокъула,
Шу арада кучюк авджы
Юзюкьюн йыкыла.
Ярасынынъ агърысына
Бала къулакъ асмайып,

Эп топаллай нур пешинден
Баш пармакъкъа басмайып,
Ой-гъамынен
Тамамынен
Авджылыкъкъа бериле
Ве сюрюнип, о бир даа
Къатты ерге сериле.
Кене къалкъып,
Тишин сыкъып,
Нур артындан ынтыла,
Амма, энди нур-айнеджи
Тик сельбиге атыла.
Шакъаджы о,
Эп ырджая
Япракълар арасындан.
Шавлесини бирден сепип,
Огъланнынъ ярасына.
Сен кульсен куль,
Тек яхшы билъ,
Кунеш парчасы,
Сени илле эльде этер
Инсан баласы!

(1959 с.)

Эминечик

Мавы козьлю кьокъласын
Алып элине:
— Ашасын да юкъласын, —
Деди Эмине.
Чаначыккъа толдуруп,
Боткъа кетирди.
Уфюрип эм сувутып,
Чай да ичирди.
Тсмиз сюртип агъзыны
Бизим Эмине,

Юкьу саргъан Арзыны
Алды элине.
Бешигине яткъызды,
Ортти устюни.
Кьокъласына сарылды,
Юмди козюни.
Эминечик болдургъан
Пек тез юкълады.
Кьокъла иссе янында
Ич козь юммады.

Огренир

— Къарбаба сёзюни сен
Эм текрарла, эм огрен, —
Дей Фатма къардашына.
— Абаба, — деди Асан
Озюни ич сыкъмадан.
— Догъру айтмайсынъ, анъла,
Къана кене текрарла...
Асанчык пек тырышты,
Амма кене янълышты.
Фатма къызчык дарылды,

Анасына сарылды:
— Онъа энди огретмем
Ич бир тюрлю сёзни мен.
Ана кулюмсиреди.
Къызчыгына сёйледи:
— Къыш кечер,
 кслир баарь,
Бунъа даа вакъыт бар,
Огренир о, сен инан,
Онъа тырыша Асан.

МУНДЕРИДЖЕ

Тертип этиджиден	5
БАЛА ФОЛЬКЛОРЫНДАН НУМЮНЕЛЕР	
Саювлар	7
Ине	8
Тырымтай	8
Мамай берсе	8
Он алтыдыр	9
Бала шиирлери	12
Эриштирювлер	15
Тезайтымлар	16
Тапмаджалар	22
МАСАЛЛАР	
Тилькининъ сыйы	24
Турна бабай	26
Бульбуль	29
Кябеге кеткен къашкъыр	31
Мусафир	33
Алтын башнен хыяр баш	34
Одунджы тильки	37
Айненни	40
Меним улум батыр	40
Шимди апненъ келеджек	40
Ай-я десем ярашыр	40
АСАН ЧЕРГЕЕВ	
Айванлар не айталар	42
Йыл дёнюми	43
Тильки ве къоян	48
УСЕИН ШАМИЛЬ ТОКЪТАРГЪАЗЫ	
О недир?	49
Окъумакъ истер!	50
Чоджукъ, гит мектебе!	50
Айды, огълум, мектепке!	51
МЕМЕТ НУЗЕТ	
Эчкичик	52
Ана иле бала арасында	52
ЯКЪУП ШАКИР-АЛИ	
Окъу, яз!	54
Мектеп ве миллий тиль	54
ДЖЕМИЛЬ КЕНДЖЕ	
Турналар кочелер	55

Чочамий торгъай	55
Къаргъалар авлана	56
Гедже къушу (елькъанат)	56
Талашувынь сонъу	57
Чанаман таялар	57
Не ичюн шай ашыкъа?	58
Бостан къарагъанда	58
Язмадыр, балам!	59
Дюльгер алетлери шай айта	60
Кой алетлери шай айта	61

УМЕР ИПЧИ

Асан	63
----------------	----

ДЖАФЕР ГЪАФАР

Эрке Сеит Джемильчик	82
Асанчыкънынъ кунълеринде	86
Партизан Муратчыкъ	90
Гьорт-гьорт тутулды	100

АБДУРЕИМ АЛТАНЪЛЫ

Мектеп	130
Язы	130
Китап	130
Тильки ве авджы	131

АМДИ ГЕРАЙБАЙ

Тайчыгъым	132
Сычанчыкъман мышычыкъ	132

ЮНУС ТЕМИРКЪАЯ

Къыш ве балалар	133
Даа о пек яш	133

ЗИЯДИН МЕНЛИАЗИЗОВ (ДЖАВТОБЕЛИ)

Ат	134
Сыгъыр	134
Аюв	134
Тильки	134
Тавшан	135
Балыкъ	135
Хораз	135
Турна	135
Къапыста	136
Согъан	136
Къавун	136
Къабакъ	136
Инджир	136

Булут	137
Стол	137
Китап	137
Мектеп чагында балалар ичюн	137
Къоянлар масалы	138
Эки инат	139
Къартана къадыры	140
Балыкъчы ве копек	141
Сервер ве чечек	143

ГЪАФАР БУЛГЪАНАКЪЛЫ

Серверчик	145
Балыкъчы бала	145
Къыш сабасы	146
Саф юрекли Сафис	146
Бай баласы	147

МАМУТ ДИБАГЪ

Ферат	149
-----------------	-----

ЭЮП ДЕРМЕНДЖИ

Асанчыкъ	158
Айнеджи тилькининъ олюми	159

ИБРАИМ БАХШЫШ

Лагеръге	166
Ох, не гузель	166
Сагълыкънен къал, гузель яз!	167
Къыш	168
Къозучыкъ	168
Мектепте	169
Япармыз, оджам	170
Энвер ишини насыл башлады	172
Эмек одасында	173

ЭШРЕФ ШЕМЪИ-ЗАДЕ

Чёльде яз акъшамы	175
Къыш келе	175

РАИМ ТЫНЧЕРОВ

Япракъта нур ойнагъанда	176
-----------------------------------	-----

ОСМАН АМИТ

Яз	181
Озенде	181
Йылан	181
Бакъа	182
Тавукъ тотай	182
Хораз	182

Мектепке	182
Къышбабай	183
АБДУЛЯЗИЛЬ ГЕРАЙБАЙ	
Балкъурт иле кобелек	184
Къарынджалар	185
Багъча бийи ве эв чибини	196
ЭНВЕР СЕЛЯМЕТ	
Алтын балта акъкъында масал	198
ДЖЕВДЕТ АМЕТОВ	
Апамнен баарь беклей эдик	197
РЕМЗИ БУРНАШ	
Сакъавлама, эй кадый!	204
ЛЁМАН СУЛЕЙМАН	
Мубарек хатире	206
Достлукъ хатиреси	206
Савускъанчыкъ	207
Къоянчыкъларны асрайыкъ	208
Айдерчик	209
Асанчыкъ ве сычанчыкъ	210
Кучелек	210
Къар ягъа	211
Османчыкънынъ йылбаш тюшю	211
ЧЕРКЕЗ-АЛИ АМЕТОВ	
Айт, къачан ола?	214
Юкълады Йылдызчыкъ"	214
Чипилерим	214
Сепетли къартий	215
Кобелек	215
Шанлы ёлгъа	215
Дёрт аякълъ тавучыкъ	216
МУСТАФА ИБРАИМ	
Теке масалы	226
ИДРИС АСАНИН	
Зейнепчик	228
Къарылгъачлар	228
Ана тили	230
Ильки зафер куню эди	231
Ватан	232
Айтма, балам...	233
Ай ве кунеш	233
Халильнинъ ойлары	234

ЭШРЕФ ИБРАИМ

Ана	235
Меним кунешим	235
Оджама	235
Ана сёзю	236
Къалемнинъ шикяети	236
Окъу, кызым	237
Асанчыкъ ве къарылгъач	237
Кучюк усталар	237
Эки огъул	237
Чипчелер	238
Зерачыкъ	238
Энвер ве Сервер	238
Кузь	239
Кузь кельди, балалар	239
Алим	239
Истидатлы Исмет	239
Къарбаба	240
Перишан бала	240
Рустем	240
Къартбабамнынъ насяты	241
Айып дегильми?	241
Вай! Вай! Вай!	242

РИЗА ФАЗЫЛ

Я мераба!	243
Элифбе	243
Акъикъат ёлунен	244

ЭСКЕНДЕР ФАЗЫЛ

Бир кесек отъмек	245
Къалпазан бала	245
Сай да бакъ	246
Алининъ арзусы	246
Джанлы джумле	247
Сыныфынъызда бармы?	250

НУЗЕТ УМЕРОВ

Радионнынъ сыры не?	251
Унутчакъ Эмин	252

БИЛЯЛ МАМБЕТ

Денъизджи	255
Фидан	255
Лагеръде	256
Ашчы Гульзаде	256
Сыгъыр	257

Хораз	257
Тавукъ	257
Али ве кирпи	258
Тембель	258
Тапмаджалар	258
Булар къайда оселер?	260
Китап	263
Земинечик "беш" ала	263
Мектюп	263
Къыш кельди	263
Самолёт	264
Чебер кыз	264
Дюльгер	264
Къокъла	264

АЙДЕР ОСМАН

Балалар эви янында	265
Таныш козьлер	268

ИСА АБДУРАМАН

Танышыгъыз	274
Кеманеджи	274
Давулджы	274
Зурнаджы	274
Дареджи	275
Трубаджы	275
Кларнетчи	275
Оюнджыларымыз	275

ЭМИЛЬ АМИТ

Чанта	276
Адрессиз мектюп	277
Анамның уюты	282
Учурымлы ёл	288
Истеги ерине кельди	293
Денгизде геми ялдай	295

ЭРВИН УМЕРОВ

Козюньни ач, Селим	298
Шахло	302

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ

Мектепни пек сагъындыкъ	308
Элифбе байрамы	308
Урьяне	309
Чечек джыйгъанда	309
Къыш левхасы	310
Мышыгъым	310
Ялыдаки ташчыклар	311
Гогерджинлер	311

Акъкъя этегинде	312
---------------------------	-----

ЗЕЙТУЛЛА АЛБАТЛЫ

Мутебер	313
Эмек севген бахт тапар	313
Мен мектептен кыйткыан сонъ...	313
Олурым мен космонавт	314
Мектеп беклей бизлерни	314
Османнынъ хаялы	314
Мен бир бааръ ельчигим	315
Наргузим	315
Озен	315

ШАКИР СЕЛИМ

Сеитнен Вели	316
Мен озюм	318
Кобелек	319
Айнени	319
Джумерт йылан, алидженап къарт ве хыянет косе акъкында ма- сал	320
Чилле къурту	323
Зевкъ неде?	323

РЕШИД МЕМИШ

Билесизми?	325
Филь	325
Къашкъыр	325
Къартал	325
Аюв	326
Арслан	326
Акъ аюв	326
Тильки	326
Йылан	327
Кирпи	327

АЙШЕ КОКИЕВА

Барышыкъ шеэри	328
Баракъ копечик	328
Ай ве филь	329
Чипче	330
Къыркъаякъ	330
Орюмчек ве чибин	331
Къазчыкъ-ярамазчыкъ!	332
Мусафир	334
Акъшам	334
Къокъла	335
Макътанчакъ къаз	335

Юкъуджы аюв	.335
Дал-дал кете....	.336
Суаль-джевап	.336
Саймагъа огрет!	.336
Къылыкълар	.336
Чайник	.336

ЮНУС КАНДЫМОВ

Кунсшчик	.337
Сельби	.337
Къоянчыкъ	.337
Аювчыкъ	.338
Язмагъа огренемиз	.338
Кучелек	.339

ШУКРИ АППАЗОВ

Уч, гогерджин!	.340
Япракъ	.340
Айнени	.340
Къаргъа	.341
Сеитвели ве къаплыбакъа	.341
Тальтинке кобелск	.341
Кель, къаргъа!	.342
Огъланчыкъ ве нур	.342

НАДЖИЕ АМЕТОВА

Эминечик	.343
Огренир	.343
Мундеридже	.344

Бекиров Джафер Бекирович

**КЪЫРЫМТАТАР
БАЛА
ЭДЕБИЯТЫНЫҢ
ХРЕСТОМАТИЯСЫ**

Нешрият дирскторы
Баш муаррир
Техн. муаррир
Бедий муаррир
Коррсктор
Операторлар

*Г. Э. Муртазаева
И. Б. Чегертма
М. Дж. Курбидинова
Э. А. Сеит-Аметова
Г. М. Дудакова
Э. Э. Халилева,
Л. Ф. Фазылов*

Басмаханеге 07.06.98 берильди. Басмагъа
01.10.98 рухсет этильди. Бичими 84x108¹/₁₆.
«Таймс» гарнитурасы. Басма т. 11,0.
Шартлы басма т. 18,48. Нешрият басма т. 18,74.
Джеми 5 000 нусха. 306 № сымарыш.

 Къырымдевохъувнедисишр
333000, Симферополь ш., Горький с., 5.

«Таврида» нешриятынынъ басмаханесинде басылды.
333070, Симферополь ш., Генерал Васильев с., 44.

